

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS EDEBİYATINDA ETRÂF GELENEĞİ

Hazırlayan

Muhammed ASLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Thamer HATAMLEH

Bingöl – 2018

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HADİS EDEBİYATINDA ETRÂF GELENEĞİ

Hazırlayan
Muhammed ASLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Thamer HATAMLEH

Bingöl – 2018

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	V
ONAY.....	VI
ÖNSÖZ	VII
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
KISALTMALAR	XI
TABLO LİSTESİ	XII
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI.....	2
2. ARAŞTIRMANIN METODU	3
3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4
3.1. Etrâf Kitapları.....	6
3.2. Hadis, Hadis Usulü ve Tarihi Kitapları.....	6
3.3. Biyografi ve Tarih Kitapları.....	7
3.4. Müstakil Çalışmalar	8
3.5. Bibliyografi Kitapları, Ansiklopedi ve Sözlükler	8
4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	9
4.1. Etrâf Kavramı.....	9
4.1.1. Sözlük Anlamı.....	9
4.1.2. Terim Anlamı	12
4.1.3. Diğer Bazı Kullanımları	15
4.1.4. Etrâf Kavramına Yakın Anlamdaki Kavramlar	17
4.2. Etrâf Kitabı.....	18
4.3. Müsnedü'r-râvi/Râvi Müsnedi Kavramı	21

BİRİNCİ BÖLÜM

ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN DOĞUŞU VE İLK ÖRNEKLERİ	22
1.1.1. Etrâf Teriminin Ortaya Çıkışı ve İlk Etrâf Nüshaları.....	23
1.1.2. Hadis Etrâflarının Kullanım Alanları.....	31
1.1.3. Etrâf Nüshalarından Etrâf Eserlerine Geçiş	33
1.1.4. İlk Etrâf Eserleri.....	37
1.2. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	39
1.3. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN İLİŞKİLİ OLDUĞU KAVRAM VE LİTERATÜRLER.....	41
1.3.1. Müsnedler.....	41
1.3.2. Fihristler	42
1.3.3. Tahrîc Faaliyeti	43
1.3.4. Hadis literatürleri	44
1.3. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN TELİF METODU: ETRÂF TERTİBİ	46
1.3.1. Sahâbe İsimlerinin Tertibi.....	46
1.3.2. Râvilerin Tertibi	51
1.3.3. Hadislerin Tertibi	54
1.3.4. Etrâf Tertibi.....	55
1.4. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN İSTİFADE YÖNTEMİ	57
1.5. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN FAYDALARI.....	58
1.5.1. Ortak Faydalar.....	60
1.5.2. Bireysel Faydalar	63

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SEYİR İÇİNDE ETRÂF LİTERATÜRÜ

2.1. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN İLK DÖNEMİ.....	71
2.1.1. Dârekutnî, Etrâfu'l-Muvatta'	72
2.1.2. Dârekutnî, Etrâfu merâsîli'l-Muvatta'	74
2.1.3. Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn.....	75

2.1.4. Halef b. Hamdûn el-Vâsitî, Etrâfû's-Sahîhayn	80
2.1.5. Hatîb el-Bağdâdî, Etrâfû'l-Muvatta'	83
2.1.6. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutnî.....	83
2.1.7. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu Müsnedi Ebû İsâ et-Tirmizî.....	89
2.1.8. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu Süneni'n-Nesâî.....	90
2.1.9. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu Süneni İbn Mâce	90
2.1.10. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfû'l-Kütübi's-sitte.....	91
2.1.11. İbnü'l-Kayserânî, el-Misbâh fi etrâfi ehâdîsi'l-mesânîdi's-sitte	96
2.1.12. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu ehâdîsi Ebû Hanîfe.....	96
2.1.13. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu ehâdîsi Mâlik b. Enes.....	97
2.1.14. İbnü'l-Kayserânî, Etrâfu ehâdîsi's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî	97
2.1.15. İbnü'l-Haddâd el-İsfahânî, Etrâfu's-Sahîhayn	98
2.1.16. Dâni, Kitâbü'l-İmâ' ilâ etrâf ehâdîsi Kitâbi'l-Muvatta'	98
2.2. ETRÂFLİTERATÜRÜNDE ZİRVE ESERLER DÖNEMİ.....	101
2.2.1. İbn Asâkir, el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf	103
2.2.2. Ziyâeddîn el-Makdisî, Etrâfû'l-mevzûât li-İbnü'l-Cevzî.....	109
2.2.3. Kastallânî, Etrâfû's-sitte.....	109
2.2.4. Mizzî, Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf.....	109
2.2.4.1. Tuhfetü'l-eşrâf'ı İhtisar Etmeye Yönelik Çalışmalar	118
2.2.4.2. Tuhfetü'l-eşrâf'ı Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar.....	125
2.2.4.3. Tuhfetü'l-eşrâf'ı Başka Eserlerle Cem' Etmeye Yönelik Çalışmalar	129
2.2.4.4. Tuhfetü'l-eşrâf İçin Hazırlanan Fihrist Çalışmaları.....	130
2.2.5. Mizzî, Lahku'l-etrâf	133
2.2.6. Zeynüddîn el-İrâkî, Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân	134
2.2.7. İbnü'l-Mürşüdî, Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân.....	134
2.2.8. İbn Hacer, İthâfû'l-mehere bi'l-fevâ'idi'l-mübtékire min etrâfi'l-aşere	135
2.2.8.1. Alkamî, Muhtasaru İthâfi'l-mehera bi-etrâfi'l-aşere.....	139
2.2.8.2. İbrâhim Şemseddin, el-Fehârisü'l-âmme	139
2.2.9. İbn Hacer, İtrâfû'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî	139
2.2.9.1. Halîl Şihâ, İthâfû'l-celî bi-Takrîbi etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî.....	141
2.2.10. İbn Hacer, el-İnâre fi etrâfi'l-Muhtâre	142

2.2.11. İbn Hacer, el-İcza' bi-etrâfi'l-ecza'	142
2.2.12. İbn Hacer, Tecrîdu Lahku'l-Mizzî bi'l-etrâf	143
2.2.13. İbn Hacer, Etrâfü's-Sahîhayn	144
2.2.14. Takıyyüddîn İbn Fehd, Etrâf ehâdisi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî	144
2.2.15. Süyûtî, Etrâfü'l-eşrâf bi'l-esrâf ale'l-etrâf	145
2.2.16. Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, Etrâfü'l-Buhârî	145
2.2.17. Abdülganî en-Nâblusî, Zehâ'irü'l-mevârîs fi'd-delâleti alâ mevâzi'i'l-hadîs	145
2.2.18. Ebû Bekr b. Habîb, Etrâfü'l-Muvatta'	148
2.2.19. Tirmizî, el-Etrâf	148
2.3. ETRÂFLİTERATÜRÜNDE SON DÖNEM	148
2.3.1. Ebû İshâk el-Huveynî, Lü'lü'ü'l-esdâf bi-tertîbi'l-Müntekâ ale'l-etrâf	149
2.3.2. Nebîl el-Gamrî, İthâfü'l-eşrâf bi-mâ fi Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf	150
2.3.3. Halîl Şihâ, ez-Zevâidü'l-Litâf bi-ma'rifeti men vâfeke ashâbü'l-etrâf fi Tuhfeti'l-eşrâf	152
2.4. ETRÂFESERİ OLMADIĞI TESPİT EDİLENLER	152
2.5.1. Ahmed b. Sâbit et-Tarkî, Kitâbü'l-levâmi' fi'l-cem beyne's-Sihâh ve'l-Cevâmi'	152
2.5.2. Ziyâüddîn el-Makdisî, Etrâfü'l-Ehâdisi'l-muhtâre	153
2.5.3. Ziyâüddîn el-Makdisî, Etrâfu'l-Firdevs	153
2.5.4. Bûsîrî, Etrâfu'l-mesânîdi'l-aşere	153
2.5.5. İbn Hacer, Tesdîdü'l-kavs fi muhtasarı/etrâfi/tertîbi Müsnedi'l-Firdevs	154
2.5.6. İbn Hacer, el-Fevâ'idü'l-mecmû'a bi-etrâfi'l-eczâ'i'l-mesmû'a	154
2.5.7. Süyûtî, Lemmü'l-etrâf ve zammü'l-etrâf	154
SONUÇ	155
KAYNAKÇA	161
EKLER	180

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım *Hadis Edebiyatında Etrâf Geleneği* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

06/07/2018

İmza

Muhammed ASLAN

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Muhammed ASLAN tarafından hazırlanan **HADİS EDEBİYATINDA ETRÂF GELENEĞİ** başlıklı bu çalışma, **06.07.2018** tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ** hadis Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Doç. Dr. Veysel ÖZDEMİR İmza:
Danışman : Doç. Dr. Thamer HATAMLEH İmza:
Üye : Dr. Öğr.Üyesi. Murat KAYA İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 201.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yasar BAŞ
Enstitü Müdürü
Unvanı Adı Soyadı
Enstitü Müdürü
23.07.2018

ÖNSÖZ

Okumaya, düşünmeye ve ilme önem veren bir dine mensup olan Müslümanlar, İslâm'ın ilk yıllarından başlamak suretiyle ilim dünyasına sayısız katkı sunmuşlardır. Sunulan katkıların önemli bir kısmı İslâmî ilimler olarak bilinen tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi alanlarda olmuştur. Esas itibariyle bu katkılar, Müslümanların İslâm dininin aslı kaynakları olan Kur'an ve sünneti anlama, koruma ve sonraki nesillere intikalini sağlama çabasının sonucunda gerçekleşmiştir. Söz konusu aslı kaynaklardan ikinci sırada yer alan sünnet, daha çok hadis olarak isimlendirilen metinler sayesinde sonraki nesillere aktarılmıştır. Bundan dolayıdır ki hadisler, öteden beri Müslümanların ilgisini çekmiştir. Gösterilen ilgi neticesinde, hadis ilminin farklı alanlarına dair muazzam bir edebiyat meydana gelmiştir. Asırlar içinde oluşan bu edebiyat, pek çok eser türünden oluşmaktadır. Bu türlerden birisi de *ale'r-ricâl* tasnif sisteminin sahâbî adına göre düzenlenen kısmında yer alan etrâf eserleridir.

Hadis edebiyatı içinde hicrî dördüncü asrın sonlarında ortaya çıkan etrâf eserleri, senedleri tespit etme, onları bir arada görme, sahâbî râvisinden hadislerin metinlerine ulaşma, tahrîc yapma, hadislerin ihtilaflarını ve asıl kaynaklarında geçtikleri yerleri tespit etme gibi daha pek çok kolaylık sağlamaktadır. Binaenaleyh etrâf eserleri gerek hadis ilmi için gerekse onunla ilintili olan diğer ilimler için önem arz etmektedir.

Öte yandan; müsned, müstahrec, zevâid, tahrîc, duafâ ve mevzûât gibi birçok hadis edebiyat türü müstakil çalışmalara konu olmuşken, araştırmacılara özellikle sened konusunda birçok kolaylık sağlayan ve kemiyet bakımından hadis edebiyatında büyük bir yekûn tutan etrâf eserlerine dair ne Türkiye'de ne de Türkiye dışında müstakil çalışma tespit edilememiştir. İlim dünyası için eksiklik sayılan bu durumu gidermek üzere hadis edebiyat türlerinden etrâf eserlerini çalışmaya gayret gösterdik.

Etrâf eserlerinin tespitini, tanıtımını, ilgili konu ve kavramları açıklamayı amaçlayan bu çalışma; giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında; çalışmanın konusu, metodu ve kaynakları ile çalışmada sıkça kullanılan bir takım kavramların tanımı işlenmiştir. Birinci bölümde; etrâf eserlerinin ortaya çıkışı, ilk örnekleri, telif metodu, istifade yöntemleri ve faydaları ele alınmıştır. İkinci

bölümde; tarihi seyir içinde yazılan etrâf eserleri tespit edilmiş ve tertip konusundaki belirgin özellikleri dikkate alınarak tasnif edilmiştir. Ayrıca etrâf eserlerinin günümüzdeki durumları üzerine kısa bir değerlendirme yapılarak kaynaklarda etrâf eseri olarak zikredilmesine rağmen, etrâf eseri olup olmadığını tespit edilemeyen ya da etrâf eseri olmadığını anlaşılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise; etrâf eserleri hakkında çalışma boyunca varılan kanaatlerin bir değerlendirmesi yapılarak bazı önerilerde bulunulmuştur.

Çalışmamızın, hicrî birinci asır hadis rivayetiyle yazımı konularının bazı yönlerine açıklık getireceğini ve etrâf türü eserlerin bütün yönleriyle tanınmasını sağlayacağını düşünüyoruz. Ayrıca hadis tarihiyle hadis edebiyatına katkı sunacağını ve bundan sonraki süreçte her iki alanda yapılacak yeni çalışmalar konusunda ufuk açıcı olacağını ümit ediyoruz.

Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen ve birçok konuda rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Thamer Hatamleh'e; yapıcı eleştirileriyle katkı sunan jüri üyesi Doç. Dr. Veysel Özdemir'e ve gerek tez savunmasından önce gerekse savunma esnasında yaptığı değerlendirmeleriyle fikirlerinden çokça istifade ettiğim hocam Dr. Öğr. Gör. Murat Kaya'ya içten teşekkür ediyorum. Bununla birlikte tezimi okuyarak içerikle konusunda düzeltme ve önerilerini ifade eden Arş. Gör. Garip Çağlar ile Arş. Gör. Dr. Ömer Faruk Akpınar'a ve eğitim hayatım boyunca yetişmemde emeği geçen tüm hoca ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Ayrıca bu günlere gelmeme vesile olan ve çalışma boyunca yaptığı dualarla manevi olarak beni rahatlatan sevgili annem Nezife Hanım'a; ilmî konularda zorlandığım her an yanımda bulduğum ve bugüne kadar olduğu gibi çalışma esnasında da ilminden çokça istifade ettiğim muhterem babam Molla Vezir Bey'e; yine çalışma sürecindeki ihmalleri anlayışla karşılayarak, çalışma konusunda moral ve motivasyonumu üst düzeyde tutmaya çalışan kıymetli eşim Hicran Hanım'a minnet, muhabbet ve şükranlarımı arz ediyorum.

06.07.2018

Muhammed ASLAN

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı : Hadis Edebiyatında Etrâf Geleneği
Tezin Yazarı : Muhammed ASLAN
Danışman : Doç. Dr. Thamer HATAMLEH
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Hadis
Kabul Tarihi : 06/07/2018
Sayfa Sayısı : 14 + 179 + 15
Hicrî birinci asırda, hocalardan rivayette bulunmayı kolaylaştırmak ve rivayet edilen hadisleri müzakere etmek amacıyla hadislerin tam metinleri yerine onları çağrıştıran bir takım lafızlar yazılmış ve bu lafızlara etrâf adı verilmiştir. İlk defa İbrâhim en-Nehaî ile İbn Sîrîn tarafından zikredilen etrâfların yazılması, etrâf nüshalarıyla etrâfa dayanan yeni bir rivayet yöntemini beraberinde getirmiş, hadislerin yazılmasına öncülük etmiş ve etrâf adıyla bilinen eser türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.   Etrâfların kullanılmasıyla oluşturulan ve hicrî dördüncü asrın sonlarında ortaya çıkan bu eserler; hadis isnadları ile bu isnadların farklı kollarını bulmayı ve onları öğrenmeyi kolaylaştırmak üzere yazılmıştır. Öte yandan sahâbî, râvi ve hadis tasnifleriyle dikkat çekerek kendilerine has etrâf tertibiyle oluşturulmuş, binaenaleyh <i>ale'r-ricâl</i> tasnif sisteminin sahâbî adına göre düzenlen kısmında yer almıştır. Sened ve tarikleri bir arada görme, sahâbî râvisinden hadislerin metinlerine ulaşma, tahrîc yapma, rivayet kusurlarını ve mürsel hadisleri tespit etme gibi pek çok konuda fayda sağlamıştır. Bundan dolayı rağbet gören etrâf eserleri, kısa sürede geniş bir edebiyat haline gelmiş ve günümüze kadar yardımcı eserler olarak kullanıla gelmiştir.   Etrâf alanında bugüne kadar yazılan yaklaşık otuz sekiz eser tespit edilmiştir. Bunlardan günümüze ulaşanlar incelendiğinde İbn Asâkir'den sonra yazılanların aksine daha önce yazılanların tertip açısından yeterince olgunlaşmadığı ve aralarında etkileşimin az olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca günümüzde yerini fihristlere bırakan etrâf eserlerinin bugün hala yazılmaya devam ettiği görülmüştür.
Anahtar Kelimeler : Hadis, Ale'r-ricâl tasnif, Etrâf, <i>Tuhfetü'l-esrâf</i> , Etrâf tertibi.

ABSTRACT

Bingol University Institute of Social Science Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis:	The Tradition of Aspectual Abstraction (<i>Atrāf</i>) in Hadith Literature
Author	: Muhammed ASLAN
Supervisor	: Assoc. Prof. Dr. Tahmer HATAMLEH
Department	: Basic Islamic Sciences
Sub-field	: Hadith
Date	: 06/07/2018
In the first exilic century, certain phrases were authored to facilitate annotations from the scholars and to discuss the annotated hadiths, representing the annotated hadiths replacing their full text. These phrases were called <i>atrāf</i> (abstraction). Authoring the <i>atrāf</i>, which were initially used by Ibrahim Nehai and Ibn Sirin, introduced a new annotation method based on <i>atrāf</i>, pioneered the writing of hadiths and provided the basis for the creation of the genre called <i>atrāf</i>. These oeuvres, created with <i>atrāf</i> and appeared during late fourth exilic century, were written to find hadith imputations and their different branches and to facilitate learning these. On the other hand, they were included in the section of the <i>ala al-rijal</i> classification system based on the names of the Prophet's contemporaries and classified with a unique classification system based on the narrator and the hadith. It provided benefits in several issues such as to observe the chain of narrators and the lineage, to access the texts of the hadiths by the contemporaries of the Prophet, quotations, to identify the problems in annotations and hadiths that some annotations are not known. Thus, the popularity of <i>atrāf</i> works increased rapidly became a significant literature and these works have been used until today as supplementary works. About thirty eight works were identified in the field of <i>atrāf</i> to date. When those who are still available are examined, it was observed that contrary to the ones written after Ibn Asakir, those written before were not mature enough and there was little interaction between those. It was also observed that the works in <i>atrāf</i> that were replaced by indices today are still being authored.	
Key Words:	Hadith, <i>Ala al-rijal</i> classification, <i>Atrāf</i> , <i>Tuhfat al-Ashrāf</i> , <i>Atrāf</i> composition.

KISALTMALAR

(s.a.)	Sallallâhü aleyhi ve sellem
a.mlf.	Aynı müellif
b.	Bin, İbn
b.y.	Bakınız
Bk., bk.	Basım yeri yok
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Yayına hazırlayan
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nr.	Numara
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa aralığı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tercüme eden
trc.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
tsh.	Tashih eden
v.dğr.	Ve diğerleri, diğer müellif veya muhakkikler
vb.	Ve benzeri, ve bunun gibi
vr.	Varak
y.y.	Yayıncı yok

TABLO LİSTESİ

<u>Sema No</u>	<u>Sayfa</u>
Şema 1.1: Oluşum Açısından Etrâf Literatürünün Hadis Literatürleri Arasındaki Yeri	45
Şema 1.2: Etrâf Kitaplarında Sahâbe İsimlerinin Tasnifi.....	50
Şema 1.3: Etrâf Kitaplarındaki Râvi Tertibi.....	53
Şema 2.1: <i>Tuhfetü'l-eşrâf</i> ın Tertibi.....	117

<u>Ek No</u>	<u>Sayfa</u>
EK-1: Etrâf Eserlerinin Listesi.....	180
EK-2: Etrâf Eserlerinin Resimleri.....	185

GİRİŞ

Hadis ilmi, Hz. Peygamber'in (s.a.) söz, fiil ve onaylarından oluşan sünneti konu edindiğinden İslâm dininin asıl kaynakları arasında ikinci sırada yer almaktadır. Bu ilmin temelinde sünnetin sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan yollardan biri olan ve hadis olarak isimlendirilen metinler bulunmaktadır. Hadis âlimlerinin çoğu tarafından sünnetle eş değer kabul edilen hadisler, Müslümanlar tarafından önemsenmiş ve Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden beri -bu dönemde sınırlı da olsa- kayıt altına alınmıştır. Hadislerin kayıt altına alınması zaman geçtikçe hız kazanmış ve hicrî ikinci asrın ortaları gibi çok erken dönemde sistematik ve kapsamlı hadis kitapları yazılmıştır. Bir süre sonra hadislere dair yazılan bu kapsamlı çalışmaların sayısı ve çeşitleri artmıştır. Hicrî ikinci asrın sonlarına gelindiğinde; artık hadis metinlerine, râvilere, hadis usulüne ve hadis ilminin diğer pek çok alt kısımlarına dair müstakil eserler yazılmıştır. Böylece hadis ilminin alt dallarına ait yazılmış eser türlerini içeren ve her biri gelenek haline gelen çok geniş bir hadis edebiyatı ortaya çıkmıştır.

Ortaya çıkan hadis edebiyatında, hadis metinlerini içeren kitaplar önemli bir yer tutmuştur. Temel hadis kaynakları olarak isimlendirilen ve hadis ilmi içinde ortaya çıkan neredeyse bütün alt dalların esasını oluşturan bu kitaplar, geniş kitleler tarafından takip edilmiş ve hem ilim ehli hem de halk tarafından kullanılmıştır. Bunlardan özellikle sahih hadisleri bir araya getirmek amacıyla yazılanlar ilgilileri tarafından ezberlendiği için onlardan istifade etme konusu sorun teşkil etmemiştir. Ancak hicrî dördüncü asır ve sonrasında halkın ezber konusunda gevşek davranmasıyla sayıları artan bu hacimli eserlerden istifade etmek de zorlaşmıştır. Hadislerin sıhhat durumunu öğrenme konusunda pay sahibi olan senedler, hicrî ilk asırlarda çok önemsendiğinden onların tespit edilip öğrenilmesi ayrıca gereklilik arz etmiştir. İçinde bulunan şartlar ilim ehlini, sened ve hadisleri ezberlemeden, temel hadis kaynaklarından istifade etmeyi kolaylaştıracak yolları aramaya sevk etmiştir. Bunun üzerine hicrî dördüncü asrın sonlarında bahsi geçen kaynaklar *etrâf tertibiyle* yeniden düzenlenerek kendilerinden istifade etmek kolaylaşmıştır. Buna göre bir ya da birkaç kaynaktan geçen hadisler, başta sahâbî isimleri dikkate alınarak senedlerine göre tasnif edilmiş ve her sened ile gelen hadisler ait olduğu senedin altında kısa lafızlarla kaydedilmiştir. Yine her hadisin geçtiği kaynak da ayrıca belirtilmiştir. Bu

şekilde oluşturulan eserlere ise, *etrâf kitabı* adı verilmiştir. Pek çok faydası olduğu anlaşılan etrâf eserleri, çok geçmeden gelenek haline gelerek arkada geniş bir edebiyat bırakmıştır. Bu çalışmada, bahsi geçen etrâf eserleri bütün yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE AMACI

Hadis edebiyatında bir eser türü olarak hicrî dördüncü asrın sonlarında ortaya çıkan ve sonraları gelenek haline gelen etrâf eserleri, icra ettikleri vazife bakımından önem arz ettiğinden akademik bir çalışmaya konu olabilecek niteliğe sahiptir. Buna rağmen konu üzerinde küçük çaplı araştırmalar dışında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Binaenaleyh var olan çalışmalar, konu hakkında özet bilgiler içermekte olup bu bilgilerin bir kısmının hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmalarda aktarılan bilgiler ise, genellikle daha önceki çalışmaların tekrarı mahiyetindedir. Doğrusu bu durum etrâf eserleri hakkında bilgi edinmek, onları doğru tanımak, önem ve değerini öğrenmek isteyen okuyucu ve araştırmacıları zor durumda bırakmaktadır. Bundan dolayı İslâm geleneği içinde ortaya çıkan ve günümüze kadar yardımcı kaynaklar olarak kullanılan etrâf eserleri, bu araştırmanın konusu olarak seçilmiştir. Dolayısıyla araştırmada; etrâf kavramının mahiyeti, etrâf eserlerinin ortaya çıkışı, önemi, amacı, faydaları ve kapsamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Binaenaleyh bu çalışma kuru bir literatür listesi olmayıp literatürün pek çok açıdan değerlendirmesini de içermektedir.

Etrâf literatürü kapsamında yazılan eserler “*ale’r-ricâl*” tasnif sistemiyle yazılmıştır. Ancak bu tasnif sistemiyle hazırlanmadığı halde etrâf olarak isimlendirilen birtakım eserler bulunmaktadır. Genellikle hadis metinlerinin baş taraflarının alfabetik olarak sıralanmasıyla oluşturulan bu çalışmalar, fihrist türü eserlere benzemektedir. Eserlerin etrâf olarak isimlendirilmesi ise, onların hadis terminolojisinde etrâf denilen lafızlar kullanılarak oluşturulmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu tür eserlerin “*ale’r-ricâl*” tasnif sistemi ile yazılan etrâf eserleriyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca bu konuda Nâsır b. Muhammed es-Süveydân’ın *Fehârisü evâ’ili’l-hadîs ve etrâfihi: neş’etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha* adıyla neşrettiği müstakil bir çalışma da bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmada bahsi geçen fihrist çalışmalarına değinilmekle yetinilecektir.

Etrâf eserleri, senedleri tespit etme, onları bir arada görme, karşılaştırma yaparak ihtilaflarını bulma, sahâbî râvisinden hadislerin metinlerine ulaşma, tahrîc yapma gibi daha pek çok kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca her hadisin geçtiği kaynağı ve kaynaktaki bölümü belirtmek suretiyle zor ve zaman alıcı bir iş olan hacimli kaynaklarda hadislerin yer tespitini kolaylaştırmaktadır. Bunun gibi daha pek çok faydası bulunan etrâf eserleri, gerek hadis ilmi için gerekse onunla ilintili olan diğer ilimler için büyük önem arz etmektedir. Mamafih bu eserler, bazı âlimler tarafından muhaddislerin kolu kanadı olarak nitelendirilmiştir. Sözelimi Ebû Abdillâh İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436), etrâf kitaplarının için âlimlerin: “*Etrâf kitabı olmayan muhaddis, eli kolu olmayan insan gibidir.*” dediklerini aktarmıştır.¹

Bu çalışma, etrâf eserlerinin tarihi süreç içinde nasıl geliştiğini, mahiyetini, telif metoduyla faydalarını ortaya koyarak onları ana hatlarıyla tanıtmayı hedeflemektedir. Ayrıca etrâf eserleri hakkında daha önce yapılan çalışmalarda eksik bırakılan yönleri tamamlamayı amaçlamaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN METODU

Çalışmada tümevarım yönteminden yararlanılmıştır. Bu anlamda önce konu hakkında ön okumalar yapılmış ve hadis edebiyatına dair eserler incelenmiştir. Ardından literatür taraması yapılarak etrâf eserleriyle ilgili kaynaklar tespit edilmiştir. Daha sonra en eskide başlamak suretiyle tespit edilen kaynaklar okunarak konuyla ilgili notlar hazırlanmış ve değerlendirilmek üzere tasnif edilmiştir. Aynı zamanda etrâf alanında yazılan eserler tespit edilerek gözden geçirilmiştir. Böylece etrâf eserleri hakkında toplanan parça halindeki bilgiler bir araya getirilerek bütünün anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın giriş kısmında, kavramlarla ilgili bilgiler değerlendirilmiştir. Bunun için konuyla ilgili sözlüklere başvurulmuş, karşılaştırmalar yapılmış ve kavramların en doğru tanımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde, etrâf eserlerinin ortaya çıkışı, konusunu, amacını, önemi, telif metodu, istifade yöntemleri ve faydaları işlenmiştir. Bunun için de biyografi (ricâl), tarih ve bibliyografi kitaplarıyla yazma veya matbu olarak ulaşılan etrâf eserleri incelenmiştir. İkinci

¹ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr li-me'ânî Tenkihi'l-enzâr* (ed. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyde), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997, 1: 209.

bölümde ise, tespit edilen etrâf eserleri tanıtılmıştır. Burada eserler; günümüze ulaşmış olup ulaşmadıkları, günümüze ulaşanların neşredilip neşredilmedikleri, telif metotları, içerikleri ve öne çıkan yönleriyle değerlendirilmiştir. Bununla birlikte günümüze ulaşmayan eserlere de kısaca değinilmiştir. Bütün bu araştırma ve incelemelerin sonunda varılan kanaatler sonuç bölümünde zikredilmiştir.

Yazım kuralları konusunda Türk Dil Kurumu'nun *Yazım Kılavuzu*'yla Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün *Tez Yazım Kılavuzu*'na uyulmuştur. Her iki kılavuzda bulunmayan konularda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin *İmlâ Esasları* ile *İsnad Atıf Sistemi*'nden yararlanılmıştır. Bu anlamda mesela Arapça isimlerin yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin *İmlâ Esasları* takip edilirken dipnot ve kaynakça konusunda *İsnad Atıf Sistemi*'nden yararlanılmıştır. Çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak yapılan her alıntıya kaynak gösterilmiş, aynı şekilde yararlanılan bütün eserler kaynakçada gösterilmiştir.

Çalışmada etrâf kelimesinin terim anlamına ihtiyaç duyan yerlerde, ayrıca bir açıklamaya gerek duymadan sadece “etrâf” ya da “hadisin etrâfı” şeklinde kullanılmıştır. Dolayısıyla etrâf kelimesinin yalnız kullanıldığı yerlerde, aksi yönde bir açıklama yapılamadığı sürece terim anlamı kastedilmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Yapılan araştırmalarda bugüne kadar etrâf eserlerine dair akademik düzeyde hazırlanan herhangi bir müstakil çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda etrâf eserleri hakkında birtakım bilgiler yer almaktadır. Konu hakkında bilgi veren çalışmaların başında Muhammed Abdurrahman Tavâlibe'nin *Mizzî ve Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri üzerine yazdığı *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc fî kitâbihî Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* adlı çalışması gelmektedir. Bu çalışma etrâf kavramının tanımı, etrâf eserlerinin ortaya çıkışı, örnekleri ve kısmen içerikleri hakkında bilgi vermektedir. Ancak bununla birlikte eserde *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerinde daha çok durulduğundan onun dışındaki eserler hakkında verilen bilgiler çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Etrâf konusunu işleyen çalışmalardan biri de, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan ve M. Yaşar Kandemir tarafından hazırlanan “Etrâf” maddesidir ki, bu çalışma ansiklopedi maddesi olarak hazırlandığından etrâf eserleri hakkında sınırlı ve özet bilgiler içermektedir. Diğer bir çalışma ise, Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî tarafından fihristler üzerine yazılan *İlmü fehreseti'l-hadîs:*

neş'etühû, tetavvürühû, eşhüru ma-düvvine fîhi adlı eserdir. Ancak bu eserde, yalnız etrâf kitaplarının ilk fihrist türlerinden olduklarına vurgu yapılmış ve çeşitli vesilelerle birkaç etrâf eserinin adı zikredilmiştir. Benzer bir çalışma Nâsır b. Muhammed es-Süveydân tarafından hazırlanmıştır. Onun *Fehârisü evâ'ili'l-hadîs ve etrâfihi: neş'etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha* adıyla neşrettiği çalışması, hadislerin baş kısımları dikkate alınarak oluşturulan fihrist eserleri üzerine hazırlandığı için etrâf konusuna dair çok az bilgi içermektedir.

Etrâf kitapları hakkında bilgi içeren bir eser türü ise, tahrîc usulüne dair yazılan eserlerdir. Bu eserlerde tahrîc yöntemlerinden birinin etrâf kitapları üzerinden yapılan tahrîc olduğu belirtilerek onların tahrîc konusuyla ilgili yönleri üzerinde durulmaktadır. Tahrîc usulü kitaplarında genellikle etrâf eserlerinin ilk örneklerinden, tahrîc yapma konusunda öne çıkanlarından ve bu konuda sağladıkları faydalarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla tahrîc usulü çalışmaları, etrâf konusunda detaylı bilgiler vermeyip daha çok tahrîc yapma konusunda hangi etrâf eserinden nasıl istifade edileceği bilgisini içermektedir. Bahsi geçen tahrîc usulü eserlerinin başında; Mahmûd et-Tahhân'ın *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*'i, Muhammed Mahmûd Bekkâr'ın *'İlmü tahrîci'l-ehâdis: Usûlühû, tarâ'ikühû, menâhicühû*'sü, Sa'd b. Abdullah Âlü Humeyd'in *Turuku tahrîci'l-hadîs*'i, Abdüssamed b. Bekr Âlü Âbid'in *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâr ve'l-hükmü 'aleyhâ*'sı ve Abdülmühdî Abdülkadir Abdülhâdî'nin *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*'ı gelmektedir. Bunun yanında Ali Budak tarafından hazırlanan *Tahrîc Literatürü ve Hadis Tenkidindeki Yeri* ile Cemal Abdullah Aydın tarafından hazırlanan *Hadiste Tahrîc* adlı doktora tezlerinde de aynı şekilde etrâf eserlerine değinmektedir.

Literatür çalışmaları, yapıları gereği pek çok eser türüyle irtibatlıdır. Bu anlamda mesela biyografi, tarih ve bibliyografya türü kitaplarda yer alabilmektedir. Aynı zamanda ait oldukları ilim dalında yazılan kitaplarla da irtibatlıdır. Yine bazen literatürleri konu alan müstakil çalışmalara bazen de ansiklopedi eserlerine konu olabilmektedir. Aynı şekilde etrâf literatürünün de pek çok eser türüyle irtibatı bulunmaktadır. Etrâf eserlerinin irtibatlı olduğu eser türlerinin her biri ayrıca önem arz ettiğinden, burada başlıklar halinde açıklanacaktır. Bu anlamda önce çalışmaya birinci dereceden kaynaklık eden etrâf türü kitaplar ile hadis ve hadis usulü kitaplarından bahsedilecektir. Ardından çalışmaya ikinci dereceden kaynaklık eden

biyografi, tarih ve bibliyografi kitapların ile etrâf literatürüyle dolaylı olarak ilgisi bulunan müstakil çalışmalar zikredilecektir. Son olarak çalışmaya üçüncü dereceden kaynaklık eden ansiklopedi ve sözlüklerden bahsedilecektir.

3.1. Etrâf Kitapları

Etrâf kitapları, gerek mukaddimleri gerekse içerikleriyle çalışmaya kaynaklık etmektedir. Bu anlamda eserlerin mukaddimleri, etrâf eserlerinin ortaya çıkışı, ilk örnekleri, telif metodu ve sebebi gibi konulara ışık tutmakta; içerikleri ise, eserlerin yapıları, mahiyetleri ve yine telif metotlarının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bunun yanında eserlerin tahkikli neşirleri için hazırlanan mukaddime ve dirâse kısımları da araştırmaya kaynaklık eden önemli çalışmalar arasındadır. Etrâf kitapları mukaddime ve diraseleriyle birlikte çalışmanın neredeyse her aşamasında kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmaya kaynaklık eden başlıca etrâf kitapları arasında Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî'nin (ö. 401/1010) *Etrâfü's-Sahîhayn*'ı, Ahmed b. Tâhir ed-Dânî'nin (ö. 532/1138) *Kitâbü'l-Îmâ*'ı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *el-İşrâf*'ı, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *İthâfü'l-meher*'si, Abdülganî en-Nâblusî'nin (ö. 1143/1731) *Zehâ'irü'l-mevâris*'i ve Nebîl el-Gamrî'nin *İthâfü'l-eşrâf*'ı bulunmaktadır.

3.2. Hadis, Hadis Usulü ve Tarihi Kitapları

Etrâf eserlerinin hadis ilmiyle olan doğrudan ilgisi dolayısıyla hadis metinlerine ya da hadis usulü ve tarihine dair yazılan eserler, çalışmanın kaynakları arasındadır. Hadis kitapları ilgili konulara dair içerdikleri rivayetler ile çalışmaya kaynaklık ederken hadis usulü kitapları; kavramların tanımları, hadis ilmindeki kullanımları, hadis alanında yazılan eser türleri konularında kaynaklık etmektedir. Hadis tarihi kitapları ise, kavramların ve eser türlerinin ortaya çıkışlarına dair konularda kaynak olarak kullanılmaktadır.

Bu anlamda çalışmada kaynak olarak kullanılan hadis kitapları arasında Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere Ebû Hayseme'nin (ö. 234/849) *Kitâbü'l-İlm*'i, İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned* ile *Kitâbü'l-İlel*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869) *Müsnedü'd-Dârimî*'si, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şu'abü'l-îmân*'ı, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) *Takyîdü'l-ilm*'i ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Câmi'u'l-mesânîd ve's-sünen*'i gelmektedir.

Çalışmaya kaynaklık eden hadis usulü kitapları arasında, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si, İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar* ile *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*'ı, Şemsüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muğis*'i, Süyûtî'nin (ö. 911/1505), *Tedribü'r-râvî*'si ve Emîr es-San'ânî'nin (ö. 1182/1768) *Tavzihü'l-efkâr*'ı yer almaktadır.

Hadis tarihi kitaplarından ise, Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi*, Acâc el-Hatîb'in *es-Sünne kable't-tedvîn*, Muhammed Abdülazîz el-Havlî'nin *Târîhu fünûni'l-hadîsi'n-nebevî*, Muhammed Ebû Zehv'in, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Ömer Özpınar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu* ve Ahmet Yücel'in *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi* adlı eserlerine müracaat edilmiştir.

3.3. Biyografi ve Tarih Kitapları

Hadis edebiyatında ricâl kitapları olarak bilinen biyografi türü eserler, müelliflerin hayatlarını, yazdıkları eserleri, hatta bazen bu eserlerin içeriklerine dair bilgileri zikrettiklerinden dolayı çalışmanın kaynakları arasında yer almaktadır. Bu kitapların başında, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam*'i, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, Şemsüddîn İbn Abdülhâdî'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'sı* ve *Tezkiretü'l-huffâz*'ı, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ı, Takıyyüddîn İbn Kâdî Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si, İbn Hacer'in *Lisânü'l-mîzân*'ı ve *ed-Dürerü'l-kâmine*'si, Süyûtî'nin *Tabakâtü'l-huffâz*'ı ve *Nazmü'l-ikyân*'ı, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Süllemü'l-vüsûl*'u, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*'i, Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedrü't-tâli*'i, İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyetü'l-ârifin*'i, Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lam*'ı ve Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifin*'i gelmektedir.

Tarih kitapları ise, etrâf eserlerinin varlığına dair verdikleri bilgiler ile çalışmaya kaynaklık etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dimaşk*'ı, Zehebî'nin *Târîhü'l-İslâm*'ı, Yâfiî'nin (ö. 768/1367) *Mir'âtü'l-cinân*'ı ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si bu hususta yararlanılan eserlerdendir.

3.4. Müstakil Çalışmalar

Etrâf eserleriyle ilgisi bulunan konular ile etrâf eserinin müelliflerine dair müstakil olarak yazılan kitap ve akademik yazılar çalışmanın kaynakları arasındadır. Bu eserler, ilgili olduğu konu ya da müelliflere ait detaylı bilgiler içerdiklerinden çalışmaya kaynaklık etmektedir. Etrâf eserleriyle ilgili konularda yazılan müstakil eserlerin başında Zekeriya Tüfekçioğlu'nun hazırladığı *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler* adlı doktora tezi gelmektedir. Bu çalışma etrâf eserleriyle müsnedler arasında bulunan ilişki konusuna ışık tutmuştur.

Etrâf eseri müellifleriyle ilgili yazılan müstakil çalışmalar ise, müelliflere ait eserlerinin tespiti ve içeriklerinin öğrenilmesi konusunda kaynaklık etmektedir. Bu çalışmalar arasında, Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî'nin Dârekutnî (ö. 385/995) üzerine yazdığı *el-İmam Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye* adlı çalışması, Muhammed Abdurrahman Tavâlibe'nin Mizzî üzerine yazdığı *el-Hâfzû'l-Mizzî ve't-tahrîc fî kitâbihî Tuhfetü'l-eşraf bi-ma'rifeti'l-etrâf* adlı çalışması, Sehâvî'nin hocası İbn Hacer üzerine yazdığı *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* adlı eseri ve Şâkir Mahmûd Abdülmün'im'in yine İbn Hacer üzerine yazdığı *İbn Hacer el-'Askalânî Musannefâtühû ve dirâsetün fî menhecihî fî kitâbihî el-İsâbe*'si bulunmaktadır.

3.5. Bibliyografi Kitapları, Ansiklopedi ve Sözlükler

Bibliyografya kitapları, ansiklopedi ve sözlükler de çalışmanın kaynakları arasındadır. Bibliyografya kitapları, içerikleri itibariyle literatürleri konu edindiklerinden çalışmanın doğal kaynakları arasında olup eserlerin tespitinde çalışmaya kaynaklık etmektedir. Bu eserler arasında Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u, Kettânî'nin (ö. 1927) *er-Risâletü'l-müstetrafe*'si, Carl Brockelmann'ın (ö. 1956), *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*'si, İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*, Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî'nin *el-Vecîz fî ta'rîf kütübi'l-hadîs* ve *el-Fihrisü's-şâmil* yer almaktadır.

Ansiklopediler; kavramlarla müellif ve eserleri hakkında genel olarak tanıtıcı bilgiler içerdiğinden bu konularda çalışmaya kaynaklık etmektedir. Bu anlamda çalışmaya kaynaklık eden en önemli ansiklopedi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'dir.

Sözlüklere gelince, çalışmada iki tür sözlük çeşidi kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlardan ilki, çalışmada kullanılan kavramların kelime anlamlarını tespit etmek için başvurulan sözlüklerdir. İkincisi ise, çalışmada geçen kavramların terim anlamlarını tespit etmek için kullanılan sözlüklerdir ki bunlar, hadis ilminde kullanılan kavramlara dair olan sözlüklerdir. Kavramların kelime anlamlarına dair yazılan sözlüklerden çalışmaya kaynaklık edenler, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sihâh* ve İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab* adlı sözlükleridir. Kelimelerin terim anlamlarına dair yazılan sözlüklerden kaynak olarak kullanılanlar arasında Abdullah Aydınlı'nın *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Mücteba Uğur'un *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Muhammed Ziyâurrahman el-A'zamî'nin *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs*'i ve Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî'nin *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*'si bulunmaktadır.

4. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Etrâf eserlerinin doğru anlaşılması için etrâf kavramı ve onunla ilgili diğer bazı kavramların bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple etrâf eserlerinin detaylarına geçmeden önce burada konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak kavramlar açıklanacaktır. Böylelikle önce etrâf kavramı ile diğer bazı kullanımları ele alınacak ardından etrâf kitaplarıyla *müsnedü'r-râvi/râvi Müsnedi* kavramının tanımları zikredilecektir.

4.1. Etrâf Kavramı

Arapça bir kelime olan etrâf, hadis kavramı olarak kullanılmadan önce de Araplar arasında sıkça kullanılan ve kullanım alanı geniş olan bir kelimedir. Terim olarak kullanılmasıyla bu alan genişlemiştir. Etrâf kelimesi hadis ilminde gerek sözlük anlamıyla gerekse terim anlamıyla kullanıldığı için zaman zaman bu anlamların karışma ihtimali söz konusu olmaktadır. Bu ihtimali ortadan kaldırmak için önce etrâf kelimesinin sözlük anlamıyla ilgili açıklamalara ardından terim anlamıyla ilgili farklı kullanımlara yer verilecektir. Yine etrâf kavramının ilişkili olduğu diğer bazı kavramlar ayrıca açıklanacaktır.

4.1.1. Sözlük Anlamı

Arapça'da “طَرْفٌ/ta-ra-fun” sözcüğünün çoğulu olan “أطراف/etrâf” kelimesinin, “yan, taraf, uç, kenar, sınır, en uç nokta, saygın kişi, lider, bir miktar, bir parça, grup,

anne-baba tarafından nesep (soy), mahrem olan akrabalar ve kol, bacak, baş vb. gövdeye; kulak, ağız, dil vb. başa bağlı organlar” gibi birbirinden farklı pek çok anlamda kullanıldığı görülmektedir.² Burada kullanımlar etrâf sözcüğünün Araplar arasında gündelik hayatta yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Etrâf kelimesi, kalıp ifadelerle ya da diğer bazı kelimelerle birlikte kullanıldığında yeni anlamlar kazanmaya müsait bir yapıya sahiptir. Bu anlamda Kur’an’da, hadislerde, deyim ve kalıp ifadelerde, grup isimlerinde, lakaplarda ve kitap adlarında farklı anlamlarda kullanımı yer almaktadır. Etrâf kelimesinin sözlük anlamının çerçevesi ve kapsamının anlaşılması için bu kullanımların görülmesi önem arz ettiğinden burada etrâf kelimesinin kullanıldığı alanlar kısaca açıklanacaktır.

Etrâf kelimesinin sözlük anlamıyla kullanıldığı alanların başında Kur’an ve hadis metinleri gelmektedir. Bu anlamda Kur’an’a bakıldığında etrâf kelimesinin tekil ve çoğul kalıplarıyla beş ayette geçtiği görülmektedir. Etrâf kelimesi bu ayetlerde “yan, taraf, uç, kenar”³ ile “bir miktar, bir grup”⁴ gibi sözlük anlamında kullanılmıştır. Hadis metinleri incelendiğinde ise, etrâf kelimesinin tekil ve çoğul kalıplarıyla onlarca hadiste geçtiği görülmektedir. Ayrıca hadislerdeki kullanımlar ayetlerdeki kullanımlarla anlam bakımından paralellik göstermekte ve genellikle “yan, taraf, kenar, uç” anlamında kullanılmaktadır.⁵ Bununla birlikte az da olsa “bir parça”⁶ ve “gövdeye bağlı organlar”⁷ anlamlarında kullanılmıştır.

Etrâf kelimesi, deyim ve kalıp cümlelerde de yer almaktadır. Etrâf kelimesin yer aldığı deyimlerin başında “konuşmak, sohbet etmek” anlamına gelen “تجادبوا/تبادلوا

² Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dârü'l-Fikr, Kahire 1979, 3: 447; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-Arabiyye* (thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1979, 4: 1393-1394; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut ts., 9: 216-219.

³ Hûd 11/114; Ra'd 13/41; Tâhâ 20/130; Enbiyâ 21/44.

⁴ Âl-i İmrân 3/127.

⁵ Buhârî, “İlim”, 32 (98), “Salât”, 89 (486, 488, 492), “Mevâkîtü's-salât”, 24 (571), “Ezân” 41 (670), “Libâs”, 62 (5887); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, (832), “Cenâiz”, (974); Ebû Dâvûd, “Tahâre” 26 (49), “Menâsik”, 97 (2032); Nesâî, “İmân ve Şerâ'i'uhû”, 6 (4991); İbn Mâce, “Tahâre ve Sünenihâ”, 85 (551), “Edâhî”, 13 (3156).

⁶ Tirmizî, “Tahâre”, 98 (131), “Edâhî”, 6 (1498).

⁷ Müslim, “Salât”, (491).

”أطراف الحديث“⁸ ya da ”اخذ/امسك باطراف الحديث“⁹ deyimi gelmektedir. Yine ”usta, işin ehli olmak” anlamına gelen ”جمع البراعة من أطرافها“¹⁰ deyiminde de yer almaktadır.¹⁰

Etrâf kelimesinin görüldüğü bir diğer alan ise grup, cemaat isimleriyle şahıslara verilen lakaplardır. Etrâf kelimesi sözlük anlamıyla bazı grup adlarının oluşturulmasında ilham kaynağı olmuştur. Sözelimi Hâricîlerin bir fırkası olan Acâride'nin içinde, Müslüman toplumunun etrâfında/dışında bulunan kimselerin kendilerine İslâm şeriatı bildirilmediği sürece, şeriatı yerine getirmeme konusunda mazur görüleceklerine inan gruba bu inançlarından dolayı ”اطرافية/Etrâfiyye” adı verilmiştir.¹¹ Yine Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Ömer adındaki oğlu, ”Ömerü'l-etrâf” künyesiyle tanınmıştır.¹²

Etrâf kelimesi sözlük anlamıyla pek çok kitabın adında da yer almaktadır. Gerek hadis ilminde gerekse diğer ilimlerde yazılan eser adlarında etrâf kelimesini görmek mümkündür. Bu duruma Yâfi'nin *Etrâfü't-tevârîh*,¹³ Süyûtî'nin *Mu'ânedetü'l-cühhâli ve'l-etrâf*¹⁴ ve Abdüsselâm b. Ebü'r-Rebî'in (ö. 661/1263) *el-Etrâf fi eşrâfi'l-etrâf*¹⁵ adlı eserleri örnek olarak verilebilir. Etrâf kelimesi, eser adlarında daha çok ”hakkında, çerçevesinde, etrafında” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Burada zikredilen eserlerin adlarında etrâf kelimesi geçse de etrâf eserleri değildir.

⁸ Mahmûd İsmâil Sînî v.dğr., *el-Mu'cemü's-siyâkiyye li't-ta'birâti'l-istilâhiyye*, Mektebetü Lübnân nâşirûn, Beyrut 1997, s. 30; Ahmed Muhtâr, *Mu'cemü'l-luğati'l-Arabîyyeti'l-mu'âsıra*, 'Âlemü'l-kütüb, Kahire 2008, 1: 452.

⁹ İbrâhim Yazıcı, *Kitabü Nec'atü'r-râ'id ve şir'ati'l-vârid fi'l-müterâdif ve'l-mütevârid*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1985, 2: 66; Ali et-Tantâvî, *Zikriyâtü Ali et-Tantâvî* (ed. Mücâhid Me'mûn Dirâniyye), Dârü'l-Menâre, Cidde 2006, s. 346.

¹⁰ Ahmed Muhtâr, *Mu'cemü'l-luğati'l-Arabîyyeti'l-mu'âsıra*, 1: 392.

¹¹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (thk. Emîr Ali Mühennâ ve Ali Hasan Fâ'ûr), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1993, 1: 150-151; Mustafa Öz, ”Acâride”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 319.

¹² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (thk. Müfid Kumeyha v.dğr.), Dârü'l-Kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 2004, 2: 371; Muhammed Süleyman Selmân el-Mansûrfûrî, *Rahmeten li'l-âlemîn* (trc. Semîr Abdülhamîd İbrâhim), Dârü's-Selâm, Riyad 1998, s. 334.

¹³ Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (haz. Şerefettin Yaltkaya ve Rifat Bilge), Maarif Matbaası, y.y. 1941, 1: 117.

¹⁴ *Hizânetü't-turâs: Fihrisü'l-mahtûtât*, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad t.y., 37: 945.

¹⁵ İbnü'l-Fuâtî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mecme'i'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb* (thk. Muhammed el-Kâzım), Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-İslâmî, Tahran 1416/1995, 2: 97.

4.1.2. Terim Anlamı

Sözlük anlamıyla geniş bir kullanım alanına sahip olan etrâf kelimesi, terim olarak, hadis ilminde hicrî birinci asırdan beri kullanılmaktadır. Bununla birlikte yakın bir zamana kadar etrâf teriminin müstakil olarak tanımı yapılmamıştır. Sözlük anlamına yakın kullanılan bu terim, ayrıca tanımının yapılmasına ihtiyaç bırakmamıştır.

Kaynaklara bakıldığında müstakil olmasa da etrâf tanımı sayılabilecek ilk değerlendirmenin İbn Hacer tarafından yapıldığı görülmektedir. Doğrusu İbn Hacer tarafından yapılan değerlendirme, doğrudan etrâf teriminin tanımı olmayıp etrâf tertibiyle eserini oluşturan muhaddislerin tasnifinden bahsederken etrâfın ne olduğuna dair zikrettiği bir açıklamadan ibarettir. Buna göre İbn Hacer, muhaddislerin etrâf tertibiyle oluşturdukları eserleri şöyle tasvir etmektedir: “*Muhaddisler etrâf tertibiyle oluşturdukları kitaplarda önce hadisin geri kalanına delalet eden tarafının zikrediyor, ardından ya hadisin bütünü senedleri ya da belirli kitaplarla sınırlayarak o kitaplarda geçen senedleri bir araya getiriyor.*”¹⁶

Açıklamada geçen “*Hadisin geri kalanına delalet eden tarafı*” kısmı etrâf kelimesinin tanımını ifade etmektedir. İbn Hacer’den sonra pek çok hadis âlimi yine bu tamını kullanmıştır.¹⁷ Bunlar arasında etrâf terimini müstakil olarak değerlendiren ilk kişi tespit edildiği kadarıyla Mustafa el-A‘zamî olmuştur. A‘zamî etrâf terimini: “*Hadisin tamamına delalet eden tarafını/bir kısmını yazmak*” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸ Terimi müstakil olarak tanımlayanlardan biri de Aydınlı’dır. Etrâf

¹⁶ İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-Fiker* (thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî), Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 2001, s. 191.

¹⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî* (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1995, 2: 600-601; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (ed. Ebû Ya'lâ el-Beyzâvî el-Mağribî), Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2011, s. 496; Muhammed Abdülazîz el-Havlî, *Târîhu fünûni'l-hadîsi'n-nebevî* (thk. Mahmûd el-Arnâvût ve Muhammed Bedreddin el-Kahvecî), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk ts., s. 187; Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn: 'Înâyetü'l-Ümmeti'l-İslâmîyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*, er-Riâsetü'l-âmme li-idâreti'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ ve'd-da' ve ve'l-irşâd, Riyad 1984, s. 433; Mahmûd et-Tahhân, *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*, Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 1996, s. 47; Sa'd b. Abdullah Âlü Humeyd, *Turuku tahrîci'l-hadîs* (ed. Ebû Ubeyde Mâhir b. Sâlih Âlü Mübârek), Dâru Ulûmü's-sünne li'n-neşr, Riyad 2000, s. 106-107; Abdüssamed b. Bekr Âlü Âbid, *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâr ve'l-hükmü 'aleyhâ*, Dâru't-Tarafeyn, Medine 2010, s. 34; Abdülmühdî Abdülkadir Abdülhâdî, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, Mektebetü'l-Câmi'atü'l-Ezheriyye, Kahire 2012, s. 121.

¹⁸ Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-nebevî ve târihi tedvînihî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1980, 2: 334.

terimini farklı şekillerde tanımlayan Aydınlı'nın yaptığı tanımlar ise şu şekildedir: “*Hadisin baş tarafları, ilk harfleri, ilk kelimeleri*”, “*Hadis kitaplarının baş tarafları, ilk hadisleri*” ve “*Hadisin metninin baş tarafı veya tamamını hatırlatan bir kısmı*”.¹⁹ Aydınlı'nın yaptığı tanımlar arasında son tanımın etrâf terimini daha iyi yansıtmaktadır. Etrâf terimini tanımlayanlardan biri olan Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî ise, etrâfı: “*Hadisin tamamına delalet eden cüzü/parçası*” şeklinde tanımlamıştır.²⁰ Yapılan tanımlardan etrâf teriminin en genel ifadeyle “*Hadisin tamamını çağrıştıran lafız*” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tanım ve değerlendirmelerde geçen “طرف/ taraf”, “جزء/ parça”, “kısm” ya da “lafız” kelimeleriyle aynı şey kastedildiğinden sonuç itibariyle bütün tanımlar aynı anlamı ifade etmektedir.

Etrâf kitapları incelendiğinde tanımlarında geçen “طرف/ taraf”, “جزء/ parça”, “kısm” ya da “lafız” kelimeleriyle özel bir anlam kastedildiği anlaşılmaktadır. Buna göre hadisin tamamını çağrıştıran şeyin; hadis metninin bir bölümü olabildiği gibi tamamı da olabilmektedir. Bunun yanında hadise verilen isim ya da bunların dışında hadisi kısa olarak ifade eden herhangi bir lafız da olabilmektedir. Mamafih Süyûtî, etrâfın hadisten alınan anlamsız bir parça dahi olabileceğini belirtmektedir.²¹ Burada “*hadisin bir bölümü*” ile “... اتقوا الكذب...” gibi²² hadisin başından, “... على كل باب من أبواب...” دخلنا على أنس بعد الظهر، فقام يصلي” gibi²³ ortasından ya da “... لما حصر عثمان خرج على الناس، فقال: ... الحديث، وفيه ذكر” ve “... العصر... فيه: تلك صلاة المنافقين...” gibi²⁴ hem başı hem de ortasından seçilen ve etrâf olarak kullanılan parçalar kastedilmektedir. “*Hadis metninin tamamı*” ile “*إن من الشعر حكمة*” *Şüphesiz*

¹⁹ Abdullah Aydınli, *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 33, 307.

²⁰ Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2007, s. 130.

²¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 541.

²² İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfî'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutî* (tsh. Câbir b. Abdullah es-Surayyi'), y.y., b.y. 1428/2007, 1: 40.

²³ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tuhfetü'l-esrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999, 9: 629.

²⁴ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Tâhir b. Ali b. İsa b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî ed-Dânî, *Kitâbü'l-İmâ' ilâ etrâf ehâdisi Kitâbi'l-Muvatta'* (thk. Ebü Abdülbârî Rızâ Bü Şame el-Cezâirî), Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 2003, 2: 85.

²⁵ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfî'l-garâ'ib ve'l-efrâd* (tsh. Câbir), 1: 72.

şiiirde hikmet vardır.” hadisinde olduğu gibi²⁶ kısa olan hadisin etrâf olarak kullanılan tam metni kastedilmektedir. Bu gibi hadislerde zaten kısa oldukları için kendilerinden parça almaya ihtiyaç duyulmamış ve metinlerinin tamamı etrâf olarak kullanılmıştır. “Hadise verilen isim” ile de “حديث إمامة جبريل عليه السلام/Cebrâil’in İmamlığı Hadisi”²⁷ ya da “حديث النغير/Yavru Kuş Hadisi” gibi²⁸ isimleriyle bilinen hadislerin etrâf olarak kullanılan bu isimleri kastedilmektedir. Dolayısıyla etrâf tanımlarında geçen ifadelerle “hadisin tamamını çağrıştıran kısa lafızlar” kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu kısa lafız hadisin başından, ortasından ya da sonundan alınmış bir parça olabileceği gibi, hadise verilmiş isim veya hadis zaten kısa ise tam metni olabilmektedir. Dolayısıyla hadisi kısa olarak ifade etmeye yaran her türlü lafzın etrâf olarak isimlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki açıklama ve örnekler, etrâf kavramının hadis ilminde sözlük anlamıyla kullanılan sıradan bir sözcük olmadığını, aksine kendine has yapısı ve özellikleri olan ama aynı zamanda hadis ilminin inceliklerini de bünyesinde barındıran, çerçevesi, yapısı ve kullanım usulü belli bir terim kastedildiğini göstermektedir. Hadis kitaplarında mutlak olarak kullanılan etrâf kelimeleri ile çoğu zaman bu anlam kastedilmektedir.

Etrâf kelimesi, hadis ilminde terim anlamıyla kullanımı yaygınlaşınca bunun âlimlerin ilim hayatına yansımaları da olmuştur. Bu anlamda mesela, Moğultay b. Kılıç, hocası Kutbüddîn el-Halebî’nin (ö. 735/1335) Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Câmi’u’s-sahîh*’ine yazdığı şerhte kullandığı cümlelerin kısa, özensiz ve birbirinin tekrarı olduğunu iddia ederek, bu eserin şerhten ziyade etrâf kitabına benzediğini söylemiştir.²⁹ Hocasının eserini bu yönüyle yetersiz gören Moğultay, *el-Câmi’u’s-sahîh*’e daha kapsamlı bir şerh yazmıştır. Ancak kısa bir süre sonra, onun eserini de yetersiz gören Şemsüddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), eseri için “تتميم الاطراف/ etrâfin

²⁶ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf*, 1: 140.

²⁷ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf*, 2: 523.

²⁸ İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Etrâfü Müsnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel: İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî bi-etrâfi’l-Müsnedi’l-Hanbelî* (thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır) Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993, 1: 548.

²⁹ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve’d-dürer fî tercemeti Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* (thk. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, 1: 380.

tamamlayıcısı” nitelemesini kullanarak Moğultay’ın sözüne göndermede bulunmuştur.³⁰

4.1.3. Diğer Bazı Kullanımları

Etrâf kelimesi hadis ilminde genellikle yukarıda zikredilen terim anlamıyla kullanılmaktadır. Ancak zaman zaman sözlük anlamıyla diğer bazı anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir. Bu anlamda mesela isnad kelimesiyle sözlük anlamında kullanılmıştır. Çoğul olan “اطراف/etrâf” kalıbının aksine “طرف/tarafun” şeklindeki müfret kalıpla kullanılan bu kelimeyle isnadın başı ya da sonu kastedilmiştir. Sözelimi “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâd” şeklinde mutlak olarak kullanılırsa *senedin müntehası* yani *aslü’s-sened* (senedin aslı/kökü) olarak kabul edilen sahâbî râvisi kastedilmiş.³¹ Fakat *tarafü’l-isnâd* kavramı aşağıda belirtilen ifadelerle birlikte kullanılırsa bu durumda kullanılan ifadeye göre senedin sonu ya da senedin başını anlamına gelir. Buna göre mesela, “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâdi’l-a’lâ”³² ya da “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâdi’l-evvel” kalıbı ile kullanılırsa sendin sonundan bir parçayı ifade eder. Ancak “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâdi’l-ednâ”, “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâdi’l-esfel” ya da “اطراف/طرف/ tarafü’l-isnâdi’l-ahir”³³ kalıbıyla kullanılırsa bu durumda önceki kullanımın aksine *senedin ibtidâsı* denilen baş tarafından bir parçayı ifade eder.

Etrâf kelimesinin bazen de aynı hadisi nakleden müelliflerin bu hadislerini göstermek için kullanılmıştır. Yakın zamanda gerçekleşen bazı tahkikli neşirlerde, muhakkiklerin etrâf kavramını, hadisin aynı kaynakta veya başka kaynaklarda geçtiği yerleri tespit etmek diğer bir ifadeyle geçtiği hadis numaralarına işaret etmek için kullandığı görülmektedir. Örnek vermek gerekirse Dâru İbn Kesîr yayınevi

³⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *Sahîhü’l-Buhârî bi Şerhi’l-Kirmânî*, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut 1981, 1: 3.

³¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 64; Ali el-Kârî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker fi mustalahâti ehli’l-eser* (thk. Muhammed Nizâr Temîm ve Heysem Nizâr Temîm), Dâru’l-Kalem, Beyrut ts, s. 233.

³² İbn Seyyidünnâs, Ebü’l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya’merî, *en-Nefhu’s-şezî fi şerhi Câmi’i’t-Tirmizî* (thk. Ahmed Ma’bed Abdülkerîm), Dâru’l-Âsime, Riyad 1409/1989, 1: 313. (Muhakkik dipnotu).

³³ İbn Seyyidünnâs, *en-Nefhu’s-şezî*, 1: 313. (Muhakkik dipnotu).

tarafından gerçekleştirilen *Sahâhü'l-Buhârî* neşrinde, “...:اطرافه في/etrâfı şuradadır:...” denilerek, hadisin farklı lafızlarının geçtiği yerlerde hadis numaraları zikredilmiştir.³⁴ Eserde etrâf olarak işaret edilen numaralardaki hadislerle bakıldığında, bu hadislerin terim anlamda kullanılan kısa lafızların aksine tam metinleriyle rivayet edilen hadislerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu kullanım ile hadislerin tekraren geçtiği yerlerin tespit edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Dolayısıyla buradaki kullanım, terim anlamdaki etrâf kullanımından ziyade “*Hadislerin kaynak kitaplardaki yerlerini tespit etmek.*” anlamındaki tahrîce benzemektedir. Bu sebeple, aynı veya farklı kaynaklarda geçen hadislerin bir bölümüne ya da farklı lafızlarına işaret etmek için etrâf kelimesinin kullanılması doğru değildir. Çünkü bu gibi kullanımlar okuyucuların zihinlerinin karışmasına neden olmaktadır. Bu anlamdaki kullanım diğer bazı tahkikli neşirde de söz konusudur.³⁵ Ancak bu kullanımın yerine, yapılan işlemi karşılayan “...اخرجه/...eserinde rivayet etmiştir.” ve benzeri kavramların kullanılması daha doğru olacaktır.

Etrâf kelimesi Yûsuf b. Reşîd el-Iş (1911-1967) tarafından terim anlamının dışında anlaşılmıştır. Bu anlamda Muhammed Acâc el-Hatîb’in verdiği bilgilere göre hocası Yûsuf b. Reşîd el-Iş, İbrâhim en-Nehaî ile Hammâd b. Ebû Süleyman arasında geçen:

Nehaî: -“*Bunu yazmanı yasaklamamış mıydım?!?*”

Hammâd: -“*Fakat bu yazdıklarım etrâftır.*”³⁶ şeklindeki diyalogda kullanılan etrâf kelimesini “*kemiklerin kenarları*” anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁷ Ancak rivayetin geçtiği kaynaklara bakıldığında bu ifadenin terim anlamıyla kullanıldığı, dolayısıyla kemiklerin kenarlarıyla ilgisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.³⁸ Aynı

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 2002, s. 15 vb.

³⁵ Muhammed et-Tayyib en-Neccâr, *el-Kavlü'l-mübîn fî sîreti Seyyidi'l-mürselîn*, Dârü'n-Nedveti'l-cedîd, Beyrut ts, s. 92; İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *el-muîn alâ tefehhümi'l-erbaîn* (thk. Dağaş b. Şebîb el-Acemî), Mektebetü Ehlü'l-eser, Havalli 2012; s. 153, 291, 300 vb.; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî* (thk. Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî), Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Mekke 2015, 1: 13, 83, 258 vb.

³⁶ Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, 1: 188.

³⁷ Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 323.

³⁸ Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Şeddâd en-Nesâî, *Kitâbü'l-İlm* (thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî), Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 2001, s. 54-55; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Mektebetü'd-Dâr bi'l-

şekilde hadiseyi nakleden Acâc el-Hatîb de hocasının belirttiği anlamın rivayetteki kullanıma uygun düşmediğini belirtmektedir.³⁹

4.1.4. Etrâf Kavramına Yakın Anlamdaki Kavramlar

Hadis ilminde, etrâf kavramıyla yakın anlamda kullanılan kavramlar bulunmaktadır. Bunlardan biri, sözlükte “başlangıç, herhangi bir şeyin başı”⁴⁰ anlamına gelen “اول/evvel” kelimesiyle oluşturulan “اول/evvelü'l-hadîs” kavramıdır. Kullanımı çok fazla olmayan bu kavram, “hadis metninin başı” anlamına gelmektedir. Hadis kitaplarında müstakil tanımını tespit edemediğimiz bu kavram, sözlük anlamıyla kullanıldığından tanımlamaya ihtiyaç duyulmamış olmalıdır. Ancak bununla birlikte *evvelü'l-hadis* kavramı birçok kitapta yer almaktadır.⁴¹ Bu kavram ile etrâf kavramı arasında genellik-özellik ilişkisi bulunmaktadır. Çünkü etrâf, hadis metninin başı ya da ortası anlamında kullanıldığı gibi, hadisin adı olarak da kullanılmaktadır. Ancak *evvelü'l-hadîs* ile kastedilen yalnız hadisin başıdır. Dolayısıyla her *evvelü'l-hadîs*, aynı zamanda etrâf olurken her etrâf, *evvelü'l-hadis* değildir. Başka bir deyişle bütün *evvelü'l-hadîs*lere etrâf denilebilir. Ancak her etrâfa *evvelü'l-hadîs* denilemez. *Evvelü'l-hadîs* kavramının çoğulu olan “اوائل” kavramı da kaynaklarda aynı anlamda kullanılmıştır.⁴² Ancak bu kavramın kullanımı yok denilecek kadar azdır. Bu durumun “اوائل/evâil” kelimesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü evâil kelimesi daha çok “İslâm

Medîneti'l-Münevvere, Medine 1410/1990, 2: 285; Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd* (thk. Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî), Mektebetü'l-Fellâh, Küveyt 1985, 1: 352; Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Vasiyüllah b. Muhammed Abbas), Dârü'l-Hânî, Riyad 2001, 2: 437.

³⁹ Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 323.

⁴⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 1: 158.

⁴¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim* (ed. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârîyâbî), Dâru Taybe, Riyad 2006, 1: 496, 501, 600 vb.; Ebü Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebü Dâvûd* (ed. İzzet Ubeyd ed-De'âs ve Âdil es-Seyyid), Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997, 2:408; San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr*, 2: 70.

⁴² *Evâ'ilü'l-hadîs* konusunda Nâsır b. Muhammed es-Süveydân tarafından *Fehârisü evâ'ilü'l-hadîs ve etrâfîhi: neş'etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha*, ismiyle bir tez hazırlanmıştır. Ancak tezde *evâ'ilü'l-hadîs* kelimesine dair hiçbir açıklamada bulunmamıştır. *Evâ'ilü'l-hadîs* kullanımı için bk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadîs: neş'etühû, tetavvürühû, eşhuru ma-düvne fîhi*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1986, s. 9-10; Nâsır b. Muhammed es-Süveydân, *Fehârisü evâ'ilü'l-hadîs ve etrâfîhi: neş'etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha*, Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 1997, s. 8; Muhammed Emin b. Abdullah el-Urmî el-'Alevî, *Şerhu Sahîhi Müslim: el-Kevkebü'l-vehhâc ve'r-ravzü'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (ed. Hâşim Muhammed Ali Mehdî), Dârü'l-Minhâc, Cidde 2009, 13: 157, 365, 16: 42.

tarihinde ilk defa yapılan işler, meydana gelen olaylar”⁴³ anlamında kullanılmaktadır.⁴⁴ Hatta evâil denildiğinde akla ilk bu anlam gelmektedir. Dolayısıyla evâil kelimesinin bu anlamından kaynaklı hadis ilminde kullanımının yaygınlaşmadığını düşünüyoruz. Bu kavram daha çok hadisleri lafızlarına göre alfabetik sıralayan fihrist kitaplarıyla birlikte kullanılmaktadır.⁴⁵

Etrâf kelimesine yakın anlamda kullanılan bir diğer kavram ise sözlükte “çıkış yeri, başlangıç”⁴⁶ anlamına gelen “مطلع/matla” kelimesidir. Bu kelime hadis ilminde, “مطلع الحديث/matla‘u’l-hadîs” kalıbıyla yine “hadisin başlangıcı/başı” anlamında kullanılmaktadır.⁴⁷ Evâ‘ilü’l-hadîs kavramına nazaran daha az kullanılan bu kavram da yukarıda dediğimiz gibi etrâf kavramıyla genellik-özellik ilişkisi bulunmaktadır. İki kavram hadisin başı anlamında ortak anlam ifade etmektedir. Ancak etrâf kavramının ayrıca ifade ettiği anlamlar bulunmaktadır

4.2. Etrâf Kitabı

Yukarıda terim anlamını verilen etrâf kavramı, hicrî dördüncü asra gelindiğinde artık daha önceki etrâf yazımına yakın bir şekilde yazılan kitapların adı olmuş ve böylece hadis ilminin müstakil bir telif türü haline gelmiştir. Etrâf kitabı olarak isimlendirilen eserlerin tasnifini değerlendirerek onların nasıl oluştuğunu belirten ilk kişi İbn Hacer olmuştur. O, etrâf tertibiyle oluşturulan eserleri: “*Hadisin geri kalanına delalet eden tarafını zikredip, ardından ya hadisin bütün senedlerini ya da belirli kitaplarla sınırlayarak o kitaplarda geçen senedlerini bir araya getiren kitaplar*” olarak nitelemiştir.⁴⁸ İbn Hacer’in bu ifadelerinde etrâf kitaplarının, senedleri bir araya getirdiği, ayrıca bu kitaplarda hadislerin etrâf şeklinde yazıldığı gibi bazı vasıflarına vurgu yapılırken, etrâf kitaplarının sahâbî adlarına göre tasnif edildiğinden bahsedilmemiştir. Ancak gerek günümüze ulaşan etrâf eserlerinden

⁴³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 74.

⁴⁴ “İlkler” anlamına gelen “evâil” ve literatürünün detayları için bk. Ömer Faruk Akpınar, “Evâil Literatürü ve Ebû Arûbe el-Harrânî’nin (v. 318/931) *Kitabu’l-Evâil*’i” [Bildiri], *1 Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, 25-27 Mart 2016, Şanlıurfa.

⁴⁵ Mar‘aşî, *İlmü fehreseti’l-hadîs*, s. 9-10, 24.

⁴⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, 3: 1253; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 8: 235.

⁴⁷ Zeynüddin Muhammed Abdürraûf b. Tâcil‘ârifin el-Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhu’l-Câmi’i’s-sağîr*, Dârü’l-Ma‘rife, Beyrut 1972, 1: 87, 4: 142; İbn Osman, Ebû Muhammed Muvaffakuddin b. Osman eş-Şârî, *Mürşidü’z-züvâr ilâ kubûri’l-ibrâr* (thk. Muhammed Fethî Ebû Bekir), ed-Dârü’l-Misriyye el-Lübniyye, Kahire 1995, s. 674-682. Bu eserde muhakkik eserde geçen hadislerin fihristinde hadislerin başlarını “matla‘u’l-hadîs” olarak isimlendirmiştir.

⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 191.

gerekse İbn Hacer'in kendisinin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i üzerine yazdığı *İtrâfû'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî* adlı etrâf eserinin mukaddimesinde eserini sahâbî adlarına göre tertip ettiğini belirtmesinden bu eserlerin sahâbî adlarına göre tasnif edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda onun bu ifade de sahâbî adlarına göre yapılan tasniften bahsetmemesi kendi döneminde bu ayrıntıya ihtiyaç duymamasından ya da ifadeyi kısa tutma isteğinden kaynaklanmış olmalıdır.

İbn Hacer'den sonra gelen pek çok hadis âlimi, yukarıdaki ifadeyi etrâf kitaplarının tamamını olarak kullanmış olup tanıma dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamışlardır.⁴⁹ Bunun yanında son dönemlerde tahrîc usulü konusunda yazılıp bu ifadeyi kullanan bazı çalışmalarda birtakım açıklamalar yapılmışsa da yapılan açıklamalarda sahâbî isimlerine göre yapılan tertibe temas edilmemiştir.⁵⁰ Bunun yanında etrâf kitapları için yeni tanım geliştiren Aydınli etrâf kitaplarını: "*Hadisin baş tarafından bir kısmını veya tamamını hatırlatan bir parçasını (yani tarafını) verip ardından ya hadisin bütün senedlerini veya belirli bazı kitaplara bağlı kalınarak onlarda geçtiği yerleri, senedlerine de kısaca işaret etmek suretiyle, bildiren kitaplar*" şeklinde tanımlamış ve bu kitapların daha çok hadislerin sahâbî râvilerine göre tertip edildiğini ifade etmiştir.⁵¹ Etrâf kitaplarını tanımlayanlardan biri olan Uğur ise, etrâf kitaplarını: "*Ale'l-etrâf denilen metotla tasnif edilen hadis kitapları*" şeklinde tanımlamıştır.⁵² *Ale'l-etrâf* metodunu ise: "*Bu metoda göre yapılan tasnifte hadisin bir bölümü zikredilir. Zikredilen bölüm kalan kısma da delâlet eder. Ayrıca bu hadisin isnadları etraflı bir şekilde veya kısmen ayrı bir bölümde toplanır.*" şeklinde tanımlamıştır.⁵³ Bu tanım, İbn Hacer'in sözünün Türkçe olarak farklı bir şekilde ifade edilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır.

Etrâf kitaplarının içerikleriyle yukarıdaki tanımlar göz önünde bulundurulduğunda bu kitapları: "*Belirli sayıdaki hadis kaynağında geçen rivayetlerin, alfabetik düzenlenen sahâbî ve râvi isimlerine göre etrâf şeklinde*

⁴⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2: 600-601; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 496; Havlî, *Târîhu fînûni'l-hadîs*, s. 187; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, s. 433; Mahmûd et-Tahhân, *Usûlü't-tahrîc*, s. 47; Muhammed Ziyâurrahman el-A'zamî, *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs ve letâ'ifü'l-esânîd*, Advâü's-Selef, Riyad, 1999, s. 40; Gavrî, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*, s. 30.

⁵⁰ Sa'd b. Abdullah, *Turuku tahrîci'l-hadîs*, s. 106-107; Abdüssamed b. Bekr, *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis*, s. 34; Abdülmühdi Abdülkadir, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, s. 121.

⁵¹ Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 33.

⁵² Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 87.

⁵³ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 20.

aktarıp bu kaynaklarda geçen senedlerle onların geçtiği yerleri bir arada zikreden kitaplar” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Yukarıdaki tanımda geçen “*belirli sayıda*” ifadesiyle etrâf eserlerinin birtakım kaynaklar üzerine yazıldığı vurgulanmıştır. Kaynak sayısı değişkenlik arz ettiğinden sayı belirtilmemiştir. Çünkü yapılacak etrâf çalışmasında kullanılacak kaynak sayısı müellif tarafından belirlenmektedir. Bu sayısının alt ya da üst sınırı için bir kısıtlama söz konusu değildir.

“*Hadis kaynağı*” ifadesiyle senediyle birlikte hadis içeren her türlü kitap kastedilmiştir. Aynı zamanda hadis ilminin dışında yazılıp hadisleri senediyle birlikte içeren kaynaklar da olabilmektedir.

“*Alfabetik düzenlenen sahâbî ve râvi isimleri*” ifadesiyle etrâf eserlerinde sahâbî isimleriyle râvi isimlerinin alfabetik düzenlendiği vurgulanmıştır. Etrâf eserleri incelendiğinde bu eserlerin tamamının sahâbî isimlerine göre alfabetik düzenlendikleri, sahâbîden rivayet edilen hadis sayısı çok olduğu takdirde ise kendisinden rivayette bulunan râvilerin isimlerine göre alfabetik düzenlendiği anlaşılmıştır. İleride detaylı olarak açıklanacak bu tertip etrâf kitaplarını diğer kitaplardan ayırmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeyle, zikredilen tasniften farklı olarak yazılan eserler, hadis lafızlarının etrâflarını kullansa dâhi, etrâf kitapları tanımının dışında kalmaktadır. Bununla birlikte bir eserin etrâf kitabı sayılması için bahsi geçen tertiple yazılması gerekmektedir. Dolayısıyla hadis lafızlarının bir bölümünün alfabetik sıralanmasıyla oluşturulan birtakım fihrist kitapları bu kapsamda sayılmamaktadır. Yine sahâbî adlarının alfabetik düzenlendiği müsnedler istisna tutulursa bu ifadeyle onlarda tanımın dışında kalmaktadır.

“*Etrâf şeklinde aktarılması*” ifadesiyle eserlerde hadislerin tam metinleriyle yazılmadığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda etrâf tertibiyle yazılıp hadislerin tam metinleriyle aktarıldığı müsned eserler de bu ifadeyle tanımında dışında kalmıştır.

“*Kaynaklarda geçen senedlerle onların geçtiği yerler*” ifadesiyle hadisin, etrâf çalışmasına kaynaklık eden kitaplarda geçen senedleri ve o senedlerin kaynaklarda geçtikleri bölümler kastedilmiştir.

4.3. Müsnedü’r-râvi/Râvi Müsnedi Kavramı

Arapça’da “سند/s-n-d” kökünden türeyen müsned kelimesi sözlükte: “*kendisine dayandırılan şey, sözün dayandırıldığı kişi*” anlamına gelmektedir.⁵⁴ Kelimenin çoğulu “*mesânîd*” şeklindedir. Hadis ilminde pek çok anlamda kullanılmaktadır.⁵⁵ Müsned kavramının hadis ilminde kullanıldığı anlamlardan biri de: “*Bir muhaddis, fakih veya âlimin senesinde yer aldığı hadislerin o kişiye nispetle alfabetik tertibe göre sıralanmasıyla meydana gelen malzeme*” şeklindedir.⁵⁶ Buna göre *müsnedü’r-râvi/râvi müsnedi* ifadesi: “*Bir râviden rivayet edilen hadislerin tamamı*” anlamına gelmektedir. Bu anlamda mesela Ebû Hüreyre’den⁵⁷ rivayet edilen hadisler için “*Müsnedü Ebû Hüreyre*”⁵⁸ ya da sahâbe dışında mesela İmam Şâfiî’den (ö. 204/820) rivayet edilen hadisler için “*Müsnedü’l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî*” şeklinde kullanılmaktadır.⁵⁹ Bu şekildeki kullanımla bir râviden gelen bütün hadisler kastedilmektedir.

Etrâf ve müsned türü eserler, sahâbe ve bazen de onlardan rivayette bulunan râvilerin isimlerine göre tasnif edilip onlardan rivayet edilen hadislerin tamamı isimleriyle birlikte zikredildiğinden bu kitaplarda “müsned” kelimesi ilgili râvinin adıyla izafet tamlaması kurularak kullanılmıştır. Bu çalışma etrâf literatürünü konu edindiği için pek çok yerde bu kullanım söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla çalışmada *müsnedü’s-sahâbe*, *sahâbe müsnedi* ya da *falanın müsnedi* şeklindeki tanımlamalar bu anlamda kullanılmıştır.

⁵⁴ İbn Fâris, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa*, 3: 105; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 3: 220.

⁵⁵ Müsned kelimesinin hadis ilminde kullanıldığı anlamların detayı için bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 219; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 281-282; İbrahim Hatiboğlu, “el-Müsned”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 99; Zekeriyâ Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler: Hicrî İlk Üç Asır*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 13-24.

⁵⁶ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 219; İbrahim Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 99.

⁵⁷ Ebû Hüreyre künyesiyle zikredilen bu sahâbinin isim ve künyeleriyle ilgili farklı görüşler söz konusudur. Konumuzla ilgisi bulunmadığından bu görüşlerinin detayına girilmeyecektir. Ancak etrâf eserlerinde bu sahâbi künyesiyle verilen sahâbiler kısmında Ebû Hüreyre künyesiyle sıralamaya dâhil edildiğinden çalışmada Ebû Hüreyre künyesi tercih edilmiştir.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Şuayb el-Arnâvût v.dğr.), Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1995-2001, 12: 13.

⁵⁹ Sencer b. Abdillâh en-Nâsirî, *Müsnedü’l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî* (thk. Rif‘at Fevzi Abdülmuttalib), Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 2005.

BİRİNCİ BÖLÜM

ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Etrâf literatürünün ortaya çıkışı, konusu, telif metodu ve faydalarının bilinmesi, literatürün doğru anlaşılması ve bütün yönleriyle kavranması için önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde etrâf literatürünün ortaya çıkmasına zemin hazırlayan gelişmeler ile bu gelişmelerin sebepleri açıklanacak ve literatürün ilk örnekleri tespit edilecektir. Ardından etrâf literatürünün konusu, amacı ve önemi, telif metodu ve bu metot çerçevesinde etrâf eserlerinden istifade etme yolları açıklanacaktır. Sonunda ise etrâf literatürünün faydaları tasnif edilerek açıklanacaktır.

1.1. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN DOĞUŞU VE İLK ÖRNEKLERİ

Bilindiği üzere ilimlerin, literatürlerin hatta kavramların oluşum ve gelişim süreçleri bulunmaktadır.⁶⁰ Bu anlamda her ilim, kendine has literatürleri ve kavramları tabii seyri içinde oluşturup geliştirmektedir. Tabii seyrin yanında sosyal ya da siyasal etkenler bu süreçte gelişimlerine etki etmekte ve onları şekillendirmektedir. Neredeyse bütün ilimlerin ve onlara ait kavramların gelişim süreçlerine etki eden sosyal ya da siyasal dayanaklar bulunmaktadır.⁶¹ Aynı durum İslâmî ilimler için de söz konusudur. İslâmî ilimlerin ortaya çıkışı ile gelişimi incelendiğinde onları şekillendiren sosyal ve siyasal etkenler açıkça görülmektedir.⁶² Benzer bir durum etrâf kelimesinin kavramlaşmasıyla etrâf eserlerinin ortaya çıkmasında da söz konusudur. Bu sebeple burada önce etrâf teriminin ortaya çıkışı ve onunla birlikte oluşan ilk etrâf nüshaları açıklanacaktır. Ardından etrâfların hangi alanlarda kullanıldığı üzerinde durarak kullanım alanlarından biri olan etrâf eserlerinin gün yüzüne çıkmasıyla etrâf eserlerinden bahsedilecektir.

⁶⁰ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 21.

⁶¹ W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı* (trc. Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 15.

⁶² Bu konuda detaylı bilgi için bk. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 39-215; Müsâid Müslim Abdullah Âlü Ca'fer, *Eserü't-tatavvuri'l-fikri fi't-tefsîr fi'l-asri'l-Abbâsî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, s. 27-35.

1.1.1. Etrâf Teriminin Ortaya Çıkışı ve İlk Etrâf Nüshaları

Asr-ı saadetten hicrî birinci asrın sonlarına kadar birtakım hadis yazma çabaları⁶³ dışında genel olarak hadislerin yazılmasına pek sıcak bakılmamıştır.⁶⁴ Ezber kültürünün egemen olduğu bu dönemde, yazıya güvenip ezberin zayıflayacağı, yazılacak hadislerin ayetlerle karıştırılabileceği, hadisle meşguliyetin ayetlerle meşguliyetin önüne geçeceği ve yazılan hadislerin ehil olmayanların eline geçeceği korkusu⁶⁵ ile Arap yazısında noktalama işaretleri kullanılmadığı için yazının nakilde kullanılacak düzeyde görülmemesi,⁶⁶ ilim ehlini hadisleri yazmaktan geri durmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde hadisler, yazıdan daha güvenli olduğuna inanılan sema⁶⁷ yoluyla ezberlenip aktarılmıştır.⁶⁸

Dönemin ilim anlayışını ortaya koyması açısından önem arz ettiğini düşündüğümüz bir sözü burada aktarmak istiyoruz. Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-688) nispet edilen bu bilgiye göre İbn Abbas, yazdığı hadisleri kendisine arz eden birisinden, bu yazdıklarını alarak suyla imha etmiştir. Bunun sebebini soranlara ise şu cevabı vermiştir: *“Zira insanlar, hadisleri yazarlarsa bu yazdıklarına güvenip ezberlerini terk ederler. Böylece yazdıkları kitaba bir şey olursa ilimleri de kaybolur. Ayrıca kitaba bir şeyin eklenmesi, çıkartılması ya da değiştirilmesi mümkündür. Ezberde ise değişiklik mümkün değildir. Çünkü ezberleyen ilim ile konuşur. Kitaptan nakleden ise zan ve görüşüyle konuşur.”*⁶⁹

Bu dönemde dışardan istifade edilecek kapsamlı bir hadis kitabı da olmadığından hadis rivayet etmek isteyenlerin önünde, şeyhten yani hocadan naklettiği hadisleri ezberlemekten başka bir yol kalmamıştır.⁷⁰ Öte yandan

⁶³ Bu konuda zikredilen rivayetler için bk. Ebû Hayseme, *Kitâbü'l-İlm*, s. 39, 55, 58-61; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe, *el-Musannef li İbn Ebû Şeybe* (thk. Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kıble, Cidde 2006, 13: 460-464; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Takyîdü'l-ilm* (thk. Sa'd Abdülgaffâr Ali), Dârü'l-İstikâme, Kahire 2008, s. 73-150.

⁶⁴ Bu konuda zikredilen rivayetler için bk. Ebû Hayseme, *Kitâbü'l-İlm*, s. 16-18, 39, 60, 62; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 13: 464-467; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 17-46.

⁶⁵ Bu konuda zikredilen rivayetler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 49-69; İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî* (thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri), Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyad 1994, 1: 292; Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn*, s. 122-123, 125; Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 310-311, 340-341; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 166-168.

⁶⁶ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 21, 35.

⁶⁷ Sema: hadis öğrenme yollarının en üstünü olup, hadisi bizzat hocanın ağzından işitme anlamına gelmektedir. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 274.

⁶⁸ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 21, 39-41.

⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 33.

⁷⁰ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 164-165.

Müslümanların hadisleri öğrenme, ezberleme çabaları artarak devam etmiştir.⁷¹ Fakat hafızaları yeterince güçlü olmayan bazı hadis talebeleri zaman zaman rivayet esnasında hadisleri ezberleme konusunda zorluk çekmişlerdir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693-94) öğrencilerinden Ebû Nadra'nın (ö. 108/726) kendisine: “*Keşke bize hadisleri yazıverseniz, çünkü ezberleyemiyoruz.*” demesi bu durumu ortaya koymaktadır.⁷²

Hadislerin yazılmasına pek müsaade edilmeyen böyle bir ortamda hafızaları çok güçlü olamayanlar ile ezberini pekiştirmek isteyenler için yazıdan destek almak zorunluluk arz etmiştir. Bunun yanında ezberlediği hadislerin doğruluğunu teyit etmek maksadıyla hocaları ya da arkadaşlarıyla yapacağı müzakere hatırlamayı kolaylaştırması için yine hadislerin yazılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine hadis rivayetine, müzakereye⁷³ ve ezberlemeye yardımcı olması için bazı hocalar tarafından hadisin tamamının ya da bir parçasının -ezberledikten sonra yok etmek suretiyle- yazılmasına izin verilmiştir.⁷⁴ Ancak muhtemelen hadis rivayeti esnasında

⁷¹ Hicrî ikinci asrın ortalarına kadar yaşanan gelişim için bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi (H. 1-150-M. 622-657)* (trc. Hulusi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 34-161.

⁷² Ebû Hayseme, *Kitâbü'l-İlm*, s. 39-40; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 27. Farklı rivayet için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 126.

⁷³ Râvilerin hadisleri ezberlemek amacıyla müzakere ettikleri konusunda detaylı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 56.

⁷⁴ Hadislerin yazılmasının hoş karşılanmadığı hicrî birinci asırda, hadisleri ezberlemek, ezberini pekiştirmek ya da arkadaşlarıyla müzakere etmek üzere hadislerin yazıldığını bildiren pek çok rivayet bulunmaktadır. Konuyla alakalı akla gelen sorulara cevap veren bu rivayetlerden konuya açıklık getireceğini düşündüğümüz birkaç misali burada zikretmek istiyoruz.

Kûfe ekolüne mensup olan muhaddis Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), hocası Alkame b. Kays'tan (ö. 62/682) birbirine benzeyen hadisleri kendisi için yazmasını isteyince, hocası bunun hoş karşılanmadığını belirterek onu uyarmıştır. Bunun üzerine Mesrûk: “*Fakat inceledikten sonra onları yok ediyorum.*” diyerek hadisleri ezberlemek için yazdığını söyleyince, hocası: “*Bunda bir sakınca yoktur.*” buyurmuştur. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1: 216.

Mâlik b. Enes, hicrî birinci asırda hadislerin yazımı konusunda şöyle demiştir: “*İnsanlar o dönemde hadisleri yazmıyor, ezberliyorlardı. İçlerinden hadis yazanlar ise, ezberlemek amacıyla yazar, ezberleyince de imha ederlerdi.*” İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1: 274.

Hatîb el-Bağdâdî ise, hadislerin ezberlemek üzere yazıldığını şu şekilde açıklamaktadır: “*Geçmiş âlimlerin pek çoğu hadisleri ezberleme konusunda yazıdan destek alıyorlardı. Onlar önce hadisleri yazıyor, ardından yazdıkları üzerinden çalışıyorlardı. Yazdıklarını iyice belledikten sonra da aklı yazıda kalıp da ezberinde azalma olur ya da ezberine ilgisi kalmaz korkusuyla onları yok ediyorlardı.*” Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 62.

Konu hakkında aktarılan diğer rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1: 216, 2: 78-79, 437, 3: 238; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 73-146; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1: 284.

Hadis ilminde sözlü aktarım geleneğinden yazı kültürüne geçiş hakkında detaylı bilgi için bk. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 164-175.

hadisin tamamını yazmak zor olduğundan⁷⁵ ve hocaların çoğu tarafından buna izin verilmediğinden bunun yerine daha kolay bir yol olan ve hocalar tarafından müsaade edilen, hadisten bir parçanın ya da hadisi çağrıştıracak bir ifadenin yazılması yaygınlık kazanmıştır. İşte yazılmasına müsaade edilen bu parça ve ifadelere hadis ilminde “etrâf” adı verilmiştir. Böylece sosyal etken olarak kabul edilen dönemin eğitim yapısı ve algısı etrâf kelimesinin hadis ilmi içinde kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Hadislerin etrâf şeklinde yazılmasında, yazı malzemelerinin henüz yaygınlaşmaya başladığı bu dönemde,⁷⁶ zaman ve malzemedan tasarruf etme düşüncesinin etkisi de bulunmaktadır.⁷⁷ Etrâf yazımı, aynı zamanda hadislerin de yazılmasına doğru atılmış çok önemli bir adımdır.⁷⁸

Hatîb el-Bağdâdî, etrâfların yazımıyla ilgili şunları kaydetmektedir: “*Hocanın rivayet meclisine hadisleri bilen biri katılmadığı takdirde talebenin hadis rivayet meclisine gelmeden önceden hocanın rivayetlerini incelemesi ve onları bazı hadis hafızlarından bulup etrâf şeklinde kaydetmeli ki rivayet meclisine geldiğinde hocaya sorabilsin.*”⁷⁹ Hatîb’in verdiği bilgiler ile diğer bazı rivayetlerden etrâf yazımına izin verildikten sonra hadis talebelerinin, artık rivayet meclisine gelmeden önce rivayette bulunacakları hocanın hadislerini hafızlarından, hocadan rivayette bulunan talebelerden ya da yazılı malzemeler yaygınlaştıktan sonra bu malzemelerden tespit edip etrâflarını yazdıkları ve böylece ders esnasında yani rivayet meclisinde etrâfını yazdıkları hadisleri hocalarına sorarak o hadisleri hocalarından rivayet etme ve hocalarına ait olup olmadığını teyit etme imkânı buldukları anlaşılmaktadır.⁸⁰ Talebeler aynı zamanda hadis hakkında bilgi toplamış oldukları için bu durum

⁷⁵ Rivayet esnasında hadislerin yazılması konusunda Dârekutnî’yle ilgili bir rivayet aktarılmıştır. Buna göre Dârekutnî, rivayet esnasında hadisleri dinlerken bir yandan da yazarmış. Görenler hadisleri kaçırır diye tepki gösterince, ezber yönteminin başkalarının yönteminde farklı olduğunu belirterek, yazıyla birlikte daha iyi ezberlediğini söylemiş ve mecliste aktarılan bütün hadisleri zikretmiştir. Rivayette belirtmemekle birlikte Dârekutnî’nin yazdıklarının etrâf olma ihtimali söz konusudur. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-Selâm* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 2004, 12: 36.

⁷⁶ İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 184-185.

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’* (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut ts., 1: 402; Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 176, 181, 199-200.

⁷⁸ Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165.

⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî*, 1: 348.

⁸⁰ Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165; M. Yaşar Kandemir, “Etrâf”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 498.

rivayet esnasında hadisleri ezberlemelerinde de kolaylık sağlamıştır.⁸¹ Mâlik b. Enes (ö. 179/795), bu durumu şu sözleriyle açıklamıştır: “*İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) bize geleceği zaman, hadislerin etrâflarını hazırlar Zührî’ye sorması için Ubeydullah b. Ömer’e (ö. 147/764) takdim ederdik. Ubeydullah da bunları Zührî’ye sorardı. Böylece ondan rivayetimiz kolaylaşır.*”⁸² Yine Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın (ö. 198/813) önceden yazdığı etrâflarla birlikte hocasına gittiğini ve bu etrâflar üzerinden rivayette bulundu nakletmiştir. Buna göre Yahyâ şöyle demiştir: “*Falandan,⁸³ Hammâd b. Seleme’ye (ö. 167/784) ait rivayetlerin bulunduğu etrâf nüshasını alarak Hammâd’a giderdim. Bunun üzerine Hammâd’da bana imlâ⁸⁴ ederek (yazdırarak) rivayette bulunurdu.*”⁸⁵ Daha önce elde edilen hadisin hocaya sorularak teyit edilmesi, bir yönüyle aşağı derecedeki kaynaktan alınan malzeme ile tatmin olmayıp daha üst râviden hadis rivayet etme, diğer bir ifadeyle âlî isnad ile elde etme gayretinin göstergesidir.⁸⁶

Bu dönemde bazı hocalar, talebeleri hadislerin etrâflarını yazmadan onlara rivayette bulunmamışlardır. Yezîd b. Zürey’ (ö. 182/798) anlattığına göre Hişâm b. Hassân (ö. 147/764) kimseye imlâ’ yoluyla hadis rivayet etmiyormuş. Ondan imlâ’ yoluyla hadis rivayet etmesini talep edenlere, “*Bana etrâf getirin, öyle rivayette bulunayım.*” diyormuş. Yezîd, daha sonra -muhtemelen yanlarında yazılan etrâflar olduğu halde- aralarında kâtip olan arkadaşlarıyla birlikte Hişâm’a gittiklerini ve Hasan isimindeki hocası hariç diğer hocalarından aldığı rivayetleri kendilerine nakletmesini talep ettiklerini, bunun üzerine Hişâm’ın aralarında kâtip olan arkadaşlarına hadisleri yazdırmak suretiyle kendilerine rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Bu rivayetin sonunda Yezîd’in verdiği bir bilgiye göre, talebeler etrâf nüshalarından istinsah dâhi yapmıştır.⁸⁷

Abdurrahman b. Mehdî’nin (ö. 198/813-814) rivayet ettiği bir anekdotta etrâfların talebeler arasında alınıp verildiğini, hadisleri ezberlemek ya da ezberini

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî*, 1: 348.

⁸² Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’l-İlel*, 3: 238.

⁸³ Bu kişinin adı İbnü’l-Medîni tarafından zikredilmiş olmakla birlikte, ondan rivayette bulunan Muhammed b. Abdurrahman el-‘Anberî (ö. 234/849) o ismi unutmuştur. Dolayısıyla ‘Anberî, isim yerine “falan” diyerek rivayet etmiştir. Fesevî, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-târîh*, 2: 133.

⁸⁴ İmlâ’: hocanın talebeye hadisleri yazdırması ve bu vesileyle kendisine rivayette bulunması anlamına gelir. Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 137.

⁸⁵ Fesevî, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-târîh*, 2: 133.

⁸⁶ Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165.

⁸⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn* (thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi), Dâru’s-Sumey’î, Riyad 2000, 1: 432-433.

pekiştirmek için kullanıldığını göstermektedir. Abdurrahman b. Mehdî, İsmâil b. İbrâhim'in (ö. 193/809)⁸⁸ hadisleri ezberleyip daha sonra unuttuğunu söyleyerek şu anekdotu aktarmaktadır. “İbn Uleyye, İbn Ebû Nuceyh'in (ö. 131/749)⁸⁹ rivayet ettiği hadislerin etrâflarını içeren etrâf nüshasını bana verdi. Aradan zaman geçtikten sonra bir gün onunla karşılaştım. Ubeydullah b. el-Hasan'nın (ö. 168/785)⁹⁰ yanından dönüyordu. Bana verdiği etrâf nüshasında bulunan hadislerden sordum. Onlardan sadece bir iki tanesini bildi. Ancak daha sonra tamamını ezberledi.”⁹¹ Rivayete bakıldığında İbn Uleyye, İbn Ebû Nuceyh'e ait hadislerin olduğu etrâf nüshasındaki hadisleri ezberledikten sonra -muhtemelen artık ihtiyacı kalmadığı için- onları Abdurrahman'a vermiştir. Fakat daha sonra -muhtemelen yaşlanınca- o hadisleri unutmuştur. Bunu fark edince ezberini gözden geçirerek unuttuklarını tekrar ezberlemiştir.

Yahyâ b. Maîn'den (ö. 233/848) nakledilen bir rivayette etrâf yoluyla rivayette bulunmanın nasıl gerçekleştiği anlatılmıştır. Bu rivayete göre Yahyâ b. Maîn, Abdüssamed Merdûye'ye (ö. 235/850), Fudayl b. İyâz'dan (ö. 187/803) nasıl rivayette bulunduğunu sormuş, Merdûye ise etrâf yoluyla rivayette bulunduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine İbn Maîn, Merdûye'in etrâf yoluyla dediği yöntemi açıklayan şu cevabı vermiştir: “Sen ona ‘şöyle şöyle söyledin’ diyerek sordun demek ki.”⁹² İbn Maîn burada, etrâf yoluyla rivayette bulunmanın: öğrencinin sorduğu etrâfları, hocasının kendisine ait olduğunu onaylaması ya da reddetmesi şeklinde gerçekleştiğini belirtmeye çalışmıştır. Öte yandan rivayet meclisinden önce etrâfları yazanlar olduğu gibi hadis meclisinde rivayet esnasında yazanlar da olmuştur.⁹³

Kaynaklarda etrâf kelimesinin yukarıdaki örneklerde geçtiği anlamda ilk örneklerine hicrî birinci asrın ikinci yarısında rastlanmaktadır.⁹⁴ Nitekim tâbîinden İbn Sîrîn (ö. 110/729), hicrî 70/689-690 tarihinde vefat eden hocası Ubeyde b. Amr es-Selmânî'ye etrâfları yöneltmek suretiyle sorduğunu söylemiştir.⁹⁵ Ubeyde hicrî

⁸⁸ Bu râvi, İbn Uleyye olarak bilinen İsmâil b. İbrâhim b. Uleyye'dir.

⁸⁹ Bu râvi, İbn Ebû Nuceyh bilinmekte olup gerçek adı Abdullah'tır.

⁹⁰ Bu râvi, Ubeydullah b. el-Hasan b. el-Hüseyn el-Anberî'dir.

⁹¹ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rîfe ve't-târîh*, 2: 134, 241-242.

⁹² İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (ed. Abdülfettâh Ebû Gudde), *Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2002, 5: 191.

⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12: 36.

⁹⁴ Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165; Kandemir, “Etrâf”, s. 498.

⁹⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 13: 463; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 2: 68-69, 375.

yetmiş yılında vefat ettiğine göre bu olay Ubeyde'nin vefatından önce gerçekleşmiştir. Ayrıca İbn Sîrîn'in üslûbundaki rahatlığa bakıldığında, etrâf kelimesinin kendi döneminde izah gerektirmeyen anlaşılır bir kavram olduğu, dolayısıyla kendisinden önce de kullanılıyor olması gerektiğini göstermektedir. Yine aynı dönemde yaşayan İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714): “*Etrâfların yazılmasında bir sakınca yoktur.*” diyerek hadislerin etrâflarının yazılabileceğini ifade etmiştir.⁹⁶ Nehâî'nin bu sözü hakkında değerlendirmede bulunan Hatîb el-Bağdâdî: “*Selef âlimlerinin bir kısmı, hadislerin sahîfelere yazılmasından hoşlanmaz, âlimlerden ezberlenmesini isterlerdi. Nehâî, bu sözüyle hadisleri sormak için etrâflarının yazılması konusunda ruhsat vermiştir. Fakat o etrâfların dışında başka şeylerin yazılmasına izin vermemiştir.*”⁹⁷ diyerek konuya açıklık getirmiştir.

Hicrî birinci asır ile ikinci asırda etrâf kelimesinin bu anlamdaki kullanımın pek çok örneği bulunmaktadır. Sözelimi Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) etrâfları gördüğünde ses çıkarmadığı,⁹⁸ Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) ise vefat ettiğinde kuşağının altında sormak için taşıdığı ve içinde etrâflar yazan bir kâğıt parçası bulunduğu rivayet edilmiştir.⁹⁹ Yine bazı muhaddislerin, içinde etrâf yazan nüshalarının¹⁰⁰ olduğu söylenmiştir. Bu anlamda mesela Avf b. Ebû Cemîle el-Âbdî'nin (ö. 146/763), Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) rivayet edilen bazı hadislerin etrâfını yazdığı ve bu etrâfların Yahyâ b. Saîd el-Kattân'a kaldığı belirtilmiştir.¹⁰¹ Başka rivayetlerde Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) gibi sahâbîler ile Hasan-ı Basrî gibi tâbiünden rivayette bulunan bazı râvilere ait hadislerin etrâflarının yazılı olduğu bir nüshasından¹⁰² bahsedilmiştir.¹⁰³ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in

⁹⁶ Ebû Hayseme, *Kitâbü'l-İlm*, s. 55, 63; İbnü'l-Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 1: 352.

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, 1: 349.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3: 240.

⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, 1: 348.

¹⁰⁰ Nüsha: İçinde tek bir senedle rivayet edilmiş olan hadislerin toplandığı hadis kitabı anlamına gelmektedir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 248-249. Bu nüshalardan günümüze ulaşan parçaların olup olmadığı merak konusudur. Yaptığımız araştırmalarda bu nüshalara dair hiçbir iz bulunamamıştır. Ancak bu nüshalardan günümüze ulaşan parçalar olmuşa bunların en kısa zamanda gün yüzüne çıkması temennimizdir. Bunların bulunması dönemin eğitim yapısı konusunda bazı noktalara açıklık getirecektir.

¹⁰¹ Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 358.

¹⁰² Bu nüsha, muhtemelen Avf b. Ebû Cemîle el-Âbdî'den kendisine kalan nüsha olup, kendisinin yaptığı eklemelerle kapsamı genişlemiştir.

¹⁰³ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, 2: 150-151; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3: 217; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'* (thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi), Dârü's-Sumey'î, Riyad 2000, 4: 1312; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî,

de Ebû Alkame el-Ferevî'ye ait hadislerin etrâflarının yazılı olduğu bir nüshası bilinmektedir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in bu nüshada yazılı olan etrâfları Ebû Alkame'ye sormak üzere Medine'ye gittiği, ancak Medine'ye giremediği için Ebû Alkame'den rivayette bulunamadan döndüğü rivayet edilmiştir.¹⁰⁴ Yine Ali İbnü'l-Medîni (ö. 234/848-49), Ali b. Âsım el-Vâsıtî'yi (ö. 201/816) ziyareti esnasında pek çok hadis cüzü¹⁰⁵ gördüğünü ve bunlardan yüz kadar etrâf aldığını söylemiştir.¹⁰⁶

Yezîd b. Zürey' den (ö. 182/798) nakledilen bir rivayet, etrâfın hadis rivayetinde yaygınlığını göstermektedir. Buna göre Yezid şöyle demiştir: “*Şu'be yatar vaziyette ve yüzünde de sinekler uçuşur haldeyken yanına varırdım. Onu uyandırır ve -yanımda etrâflar olmamasına rağmen- ondan rivayette bulunurdum.*”¹⁰⁷ Yezîd'in bu tavrı, o dönem var olan bir uygulamanın aksini yaptığını göstermektedir. Çünkü onun sözünden, “herkes yanında etrâf bulundurduğu halde rivayette bulunurken, ben ise yanımda etrâf olmadığı halde rivayette bulunurdum” şeklinde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Burada zikrettiğimiz örnekler dışında hicrî ilk asırlarda özellikle şifâhî rivayetin devam ettiği dönemlerde etrâfların yazıldığını gösteren daha pek çok rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁸ Ancak hepsini zikretmek burada vermek istenilen ana fikirden uzaklaştıracağı için yukarıda aktarılan örneklerle yetinilmektedir.¹⁰⁹

el- 'İlel' l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi), Dâru Taybe, Riyad 1985, 8: 299.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l- 'İlel*, 1: 560.

¹⁰⁵ Cüz: belli bir kişiden gelen hadisleri toplamak amacıyla tertip edilen çoğu küçük çaptaki hadis kitapları, anlamına gelirken bazen de, hadislerin yazıldığı defter ya da sayfalar anlamına gelmektedir. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 1992, s. 56.

¹⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11: 448.

¹⁰⁷ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, 2: 258.

¹⁰⁸ Etrâfların yazıldığını gösteren diğer rivayetler için bk. İbnü'l-Ca'd, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, 2: 1163-1164; Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 3: 891; İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1952, 8: 55; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l- 'İlel*, 1: 560, ; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu*, 8: 91-92; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1996, 12: 173; Muhammed b. Ali b. Âdem el-Etyübî el-Vellevî, *Şerhu Süneni'n-Nesâî: Zahîretü'l-'ukbâ fi şerhi'l-Müctebâ*, Dâru'l-Mi'râc, Riyad 1996 ve Dâru Âlü Bürûm, Mekke 1999-2007, 36: 192.

¹⁰⁹ Etrâfların yazımıyla ilgili bu kadar olumlu rivayeti zikrettikten sonra, etrâf yazımına karşı olan kimse çıkmamış mı? şeklinde haklı bir soru akla gelebilir. Konuyla ilgili yaptığımız araştırmalarda, etrâfların yazılmasıyla ilgili sadece bir tane olumsuz rivayete karşılaştık. Ancak bu rivayetteki lafız farklılıkları rivayetin problemi olduğunu göstermektedir. Etrâfların yazılmasına sıcak bakılmayan bu rivayet ise şöyledir: Abdullah b. Avn'dan (ö. 151/768) rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “*İbrâhim en-Nehâî'nin yanına gittim. O esnada Hammâd b. Ebû Süleymân da (ö. 120/738) geldi ve Nehâî'ye yanında bulunan etrâfları sordu. Nehâî etrâfları kastederek: “Bunlar nedir?!” diye karşılık verdi. Hammâd: “Bunlar hadislerin etrâflarıdır.” deyince, Nehâî:*

Buraya kadar anlatılanlar özetlenecek olursa etrâf kelimesi; dönemin eğitim yapısı ve algısını gerektirmesi ve talebelerin ihtiyacı sonucu hadis ilminde kullanılmıştır. İlk defa hicrî birinci asrın ortaları gibi çok erken dönemde kullanılmaya başlanmış ve çok kısa sürede yaygınlık kazanmıştır. Bize ulaşan rivayetlerde etrâf kavramını kullanan ilk kişiler, İbrâhim en-Nehâî ile İbn Sîrîn olmuştur.¹¹⁰ Bu dönemde “*Hadisin tamamını çağrıştıran lafız*” anlamında genellikle hadis rivayet ile birlikte kullanılmıştır. Hadis etrâfları, özellikle hocalardan rivayette bulunmayı kolaylaştırmak, senedleri ezberlemek, hadis ezberini kolaylaştırmak ve arkadaşlarla müzakere etmek amacıyla yazılmıştır. Yazılan etrâflar, burada sayılan konularda kolaylık sağlamıştır. Hadis meclislerine gelmeden önce hadislerin kısmen yazılmasına vesile olmuştur. Etrâf kullanımı sonucunda etrâf nüshaları ortaya çıkmıştır. Etrâfları sormak üzere rihleler yapılmıştır. Etrâf kullanımının hadis rivayetiyle olan ilişkisi dolayısıyla etrâfa dair rivayetler, ilk dönem hadis rivayetinin ve tedvinin nasıl gerçekleştiği konusunda bilgi sağlayarak hadis rivayeti ve hadis tedvinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına katkı sunmuştur. Yine hadis rivayetinde etrâflarla hadis alma şeklinde bir rivayet metodu ortaya çıkmıştır.

Etrâf usulüyle rivayet diyebileceğimiz bu metoda göre, talebe hadis alacağı hocasının rivayetlerini önceden tespit eder ve etrâflarını yazarak hocasının hadislerine dair nüshasını oluşturur.¹¹¹ Böylece hadis meclisine hazırlıklı gelir. Ders esnasında bu rivayetleri hocasından dinleyerek ya da kendisi okuyup hocasının onayını alarak teyit eder.¹¹² Böylece hocasından rivayette bulunur.

“*Bunların yazılmasını yasaklamamış mıydım?!*” diyerek Hammâd’ı uyardı.” Ebû Hayseme, *Kitâbü’l-İlm*, s. 54-55.

Bu rivayetten Nehâî’nin etrâf yazımına karşı olduğu sonucu ortaya çıksa da yine ondan nakledilen başka bir rivayette aksi yönde fikir beyan ettiği görülmektedir. Metinde zikrettiğimiz bu rivayete göre Nehâî: “*Etrâfların yazılmasında bir sakınca yoktur.*” demiştir. Aynı zamanda yasak hadisinin başka tariklerinde “*Bunların yazılmasını yasaklamamış mıydım?!*” sözü ya etrâf kelimesinden önce kullanılmış ya da hiç kullanılmamıştır ki her iki durumda da Nehâî’nin etrâf yazımına karşı olduğu sonucu ortaya çıkmaz. Rivayetin farklı lafızları için bk. Fesevî, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-târîh*, 2: 285; İbnü’l-Ca’d, *Müsnedü İbnü’l-Ca’d*, 1: 352; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’l-İlel*, 2: 437; Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî*, 1: 188.

Nehâî’nin etrâf yazımına bakışına dair bu iki rivayeti düşündüğümüzde iki ihtimal söz konusu olmaktadır. Buna göre ya rivayetin farklı tariklerinde olduğu gibi yasak sözü etrâf kelimesinden öncedir, fakat bu rivayette yanlışlıkla sona alınmıştır. Dolayısıyla Nehâî etrâfların yazımına karşı değildir. Ya da bu rivayetteki yasak sözü doğru kullanıldığından ötürü Nehâî etrâf yazımına karşı çıkmıştır. Ancak daha sonra bu konuda müsamahalı davranarak etrâfların yazılmasına izin vermiştir.

¹¹⁰ Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165.

¹¹¹ Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165.

¹¹² Mustafa el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 167-170.

Yukarıda zikredilen örneklerden de anlaşılacağı üzere *etrâf nüshaları* hicrî birinci asırda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hocaya göre eğitim gerçekleştiğinden, nüshalar da hocalara göre oluşturulmuştur. Talebeler derse gelmeden önce tespit ettiklerini ya da ders esnasında hocalarından duyduklarını yazarak bu nüshaları oluşturmuşlardır. İbn Hacer bu durumu şu sözleriyle açıklamıştır: “Selef âlimleri, hocalarıyla müzakere edip onlardan rivayette bulunmak için *etrâf* yazımına ilgi gösteriyor ve hadislerin *etrâflarını* yazmak suretiyle nüshalar oluşturuyorlardı.”¹¹³ Bu dönemde oluşturulan nüshalar, bir ya da birkaç hocadan alınan bilgileri içermektedir.¹¹⁴ Talebelerin, “Nüshamda falan hocanın *etrâfları* bulunmaktaydı” sözü bu duruma açıklık getirmektedir. Yukarıda zikredildiği gibi bu kullanımın pek çok örneği bulunmaktadır.¹¹⁵ Buna bağlı olarak talebeler zaman ve malzemedan tasarruf etmek için hadislerin tam metni yerine *etrâfını* yazmış, senedleri ise tekrarlamamışlardır.¹¹⁶ Bu anlamda mesela nüshanın başına rivayette buldukları hocalarının senedini yazarak bu sened ile aldıkları *etrâfları* peş peşe sıralamışlardır. Dolayısıyla *etrâf* nüshalarının, hadis konularına göre (*ale'l-ebvâb*) değil, râvi adlarına göre (*ale'r-ricâl*) oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak *etrâf* nüshalarının özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Hadis rivayeti amacıyla talebeler tarafından dersten önce ya da ders esnasında oluşturulmuştur.
- 2- Bir ya da birkaç hocaya ait rivayetleri içermektedir.
- 3- Senedler tekrar edilmemiş ve hadisler *etrâflarıyla* yazılmıştır.
- 4- *Ale'r-ricâl* tasnif sistemiyle oluşturulmuşlardır.

Etrâf nüshaları şekil itibarıyla daha sonra ortaya çıkan *etrâf* literatürüne zemin hazırlamıştır.

1.1.2. Hadis Etrâflarının Kullanım Alanları

Etrâfları, yukarıda zikredildiği gibi hicrî birinci asırda hadis rivayeti, müzakeresi ve ezberi için ortaya çıkmıştır. Ortaya çıktıkları dönemde en başta hadis

¹¹³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *İthâfü'l-meherre bi'l-fevâ'idü'l-mübtakere min etrâfi'l-aşere* (thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır) Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Medine 1994-2004, 1: 158.

¹¹⁴ Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 166-167.

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1: 560, 3: 217; Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 4: 1312; Dârekutnî, *el-İlel*, 8: 299; Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 358.

¹¹⁶ Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 176, 181, 199-200.

rivayetinde kullanılmıştır. Buna göre hadis talebeleri, rivayet meclisine gelmeden önce rivayette bulunacakları hocanın hadislerini yazar, ardından ders esnasında etrâfını yazdıkları hadisleri hocalarına sormak suretiyle ondan rivayette bulunurlardı.¹¹⁷

Söz konusu asırda etrâflar, hadis rivayeti için kullanıldığı gibi hadislerin müzakere edilmesinde de kullanılmıştır. Hadis talebeleri yazdıkları etrâfları rivayet meclislerinden sonra bir süre yanlarında tutarlardı. Bu süre zarfında yazdıkları etrâfları aralarında müzakere ederek hadislere dair bilgilerini artırmaya çalışırlardı.¹¹⁸ Hicrî ilk asırlarda etrâflar ayrıca hadis ezberleme ya da ezberini pekiştirme konusunda kullanılmıştır. Hadis talebeleri yazdıkları hadisleri müzakere ederken bir yandan da ezberlerini tamamlama ve pekiştirme imkânı buluyorlardı.¹¹⁹ Dolayısıyla hicrî ilk asırlarda hadis talebeleri hadisleri rivayet ederken, müzakerede bulunurken ve ezberlemeye çalışırken hadislerin etrâflarından istifade etmişlerdir.

Hadis etrâflarının kullanıldığı bir diğer alan ise, kendileri üzerine inşa edilen etrâf literatürüdür. Etrâflar hicrî ilk asırlardan sonra kullandıkları en temel alan çalışmanın konusunu oluşturan etrâf kitaplarıdır. Hatta bu eserlerde hadislerin etrâfları esas alındığı için bu kitaplar etrâf ismiyle anılmıştır. Yine aynı dönemlerde halk tarafından da bilinen uzun hadisleri ya da hikâye ve kıssa içerenleri, muhtemelen zaman ve malzemededen tasarruf etmek için etrâfıyla yazan müellifler olmuştur.¹²⁰ Dolayısıyla bu dönemde etrâf müellifleri dışında diğer pek çok müellif eserini yazarken etrâflardan istifade etmiştir.

Hadis etrâflarının kullanıldığı en temel alanlardan birisi de fihrist kitaplarıdır. Özellikle hicrî dokuzuncu asırdan sonra yazılan fihristler hadis lafızlarının etrâfları

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3: 238; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, 1: 348.

¹¹⁸ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 56.

¹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1: 216; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, 1: 274; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 62.

¹²⁰ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis* (thk. Abdüllatîf el-Hümeym ve Mâhir Yâsîn el-Fahl) Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2002, s. 125.

dikkate alınarak oluşturulmuşlardır.¹²¹ Hatta bu sebepten dolayı bu eserlerin bir kısmına etrâf ismi verilmiştir.¹²²

Etrâflar ayrıca zaman zaman çeşitli kitaplarda istidlâl¹²³ için kullanılmıştır. Özellikle ana fikirden uzaklaşmak istenmeyen durumlar ile eserlerin uzamasından çekinilen zamanlarda sözlük, usul ve benzeri kitap müellifleri hadislerin tam metinleri yerine etrâfları kullanılmıştır.¹²⁴

1.1.3. Etrâf Nüshalarından Etrâf Eserlerine Geçiş

Bilindiği üzere rivayet asrı olarak kabul edilen hicrî ilk üç asır içinde pek çok hadis eseri yazılmıştır. Temel hadis kaynakları olarak bilinen eserler de bu sürede yazılmıştır. Bu anlamda önce Mâlik b. Enes *el-Muvatta'* adlı eserini, ardından Buhârî ve Müslim (ö. 261/875) *el-Câmi 'u's-sahîh* adlı eserlerini yazmıştır. Daha sonra yine hicrî üçüncü asır içinde Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi 'u's-sahîh*'i ile Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*'leri yazılmış ve halkın hizmetine sunulmuştur. Yazılan bu eserler arasında özellikle *Sahîhayn* olarak isimlendirilen Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi*'leri önemsenmiş ve ilim ehli tarafından çokça rağbet görmüştür. Bununla birlikte *Sahîhayn* kadar olmasa da Tirmizî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'leri de kabul görmüştür.¹²⁵ Dolayısıyla diğer pek çok hadis eserlerinden daha güvenli, ihtiva ettiği sahih hadis sayısı daha fazla ve neredeyse hiç mevzu hadis içermeyen bu altı eser (*Kütüb-i Sitte*), zaman geçtikçe İslâm beldelerinde yayılarak daha çok ilgi görmüş ve İslâm dininin temel kaynakları haline gelmiştir.¹²⁶

¹²¹ İslâmî ilimlerde fihristlerin ortaya çıkması ve gelişmesi hakkında Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadis* adıyla bir çalışma hazırlamıştır. Fihristlerin örnekleri için bk. Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadis*, s. 59-105.

¹²² Hadislerin ilk lafızları ve etrâfları dikkate alınarak hazırlanan fihristler üzerine Nâsır b. Muhammed es-Süveydân tarafından bir tez hazırlanmış ve *Fehârisü evâ'ili'l-hadis ve etrâfihî: neş'etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha* adıyla neşredilmiştir.

¹²³ İstidlâl: delil getirmek, delil göstermek anlamına gelmektedir. Fikret Karaman v.dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 331.

¹²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9: 213; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 176, 181.

¹²⁵ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nr. 455-456, 1: vr. 2a-2b; Halîl Şihâ, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf: Tecridü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2008, 1: 14.

¹²⁶ İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, "Şürütü'l-e'immeti's-sitte", *Selâsu rasâil fi ilmi mustalahi'l-hadis* (ed. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, Beyrut 2005, s. 56; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, 1: 147; M. Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 6.

İslâm toplumunda halkın rağbeti *Kütüb-i Sitte* ve benzeri eserlere kayınca, etrâf yazımı eski önemini kaybetmiştir.¹²⁷ Öte yandan rivayet asrında hadisleri ezberlemek esasken, hicrî dördüncü asır ve sonrasında daha çok bu eserler esas alınmaya başlanmış ve hadis ezberleme işi kısmen azalmıştır.¹²⁸ Hadis ezberinin azalmasıyla birlikte, doğal olarak sened ve tarikleri¹²⁹ bilenlerin oranı da düşmüştür. Hadisin güvenilirliğini tespit etme yollarından biri olan senedler önem arz ettiğinden, muhaddisler, hadis ezberi az olanlar ile diğer muhaddislerin senedleri ve sened kollarını rahatlıkla bulacakları bir metodu bulma arayışına girmişlerdir.

Bahsi geçen ihtiyacın hâsıl olduğu dönemde konulara göre yapılan *ale'l-ebvâb* ve râvi adlarına göre yapılan *ale'r-ricâl* şeklindeki iki ana tasnif sistemi kullanılmaktaydı.¹³⁰ Bu dönemde her iki tasnif sistemiyle yazılan eserler bulunmasına rağmen, bu eserler sistem ve içerik itibariyle yukarıda zikredilen ihtiyaca cevap verememiştir. Çünkü konulara göre tasnif edilen eserlerde hadisler, anlamları dikkate alınarak her hadis ilgili konuda zikredildiği için eserlerden senedleri bulma zorlaşmaktadır. Dolayısıyla sistemleri itibariyle bahsedilen ihtiyaca cevap verememektedir. Râvi adlarına göre tasnif edilen eserlerde ise, hadisler uzun uzadıya yazıldığından onlardan istifade etmek zor ve yorucu olmuştur. İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eseri için: “*Eserimizi, kısa ve faydalı olsun diye etrâf tertibiyle düzenledik. Şayet isnadlarla beraber metinleri de tam olarak zikretseydik kitap çok uzardı ve kitaptan ancak onu ders olarak okuyanlar istifade edecekti.*”¹³¹ diyerek hacimli eserlerden istifade etmenin zorluğuna ve hadislerin etrâflarını yazma gerekçesinin eserin hacmini azaltma olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla hicrî dördüncü asra kadar *ale'r-ricâl* tasnif sistemiyle yazılan eserler de içerik ve hacimleri dolayısıyla hadis talebelerinin yukarıda zikrettiğimiz ihtiyacına cevap verememiştir. Bu ortamda muhaddislerin imdadına, o dönemde hala

¹²⁷ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

¹²⁸ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

¹²⁹ Tarik kavramı, sened kavramıyla aynı anlamda kullanılmakla birlikte, her iki kavram beraber kullanıldığında ikincisi ana senedin tali bir kolunu, dağılışını veya ana senedin bir râviden sonraki dağılışını, kollara ayrılışını ifade eder. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 308. Çoğulu “*turuk*” şeklinde gelmektedir. Çalışmada daha anlaşılır olacağını düşünüldüğünden “*tarik*” yerine “*senedin kolu*” kavramı kullanılacaktır.

¹³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* (thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Dârü'd-Da've, İskenderiye 1983, s. 30; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 360-361; Havlî, *Târîhu fînûni'l-hadîs*, s. 56; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996, s. 25-26.

¹³¹ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* (tsh. Câbir), 1: 31.

kullanılan, İbnü'l-Kayserânî'nin ifadesiyle hadis rivayetiyle ilgilenen ilgilensin ilgilensin herkesçe bilinen hadis nüshalarının yazım usulü yetişmiştir.¹³²

İlk dönemlerde yazılan etrâf nüshaları diğer bazı hadis nüshaları bir ya da birkaç hocadan alınan hadislerden ibaret olmuştur.¹³³ Dolayısıyla hoca esaslıdır ve şekil itibarıyla *ale'r-ricâl* tasnife girmektedir. Müsned türü eserler de hoca/sahâbe esaslı sisteme göre yazılmışlardır. Müsnedlerin bu şekilde yazılmasında ilk dönemin hadis rivayet şeklinin büyük etkisi bulunmaktadır.¹³⁴ Hicrî dördüncü asırda râvileri, sened ve kollarını bulma-öğrenme ihtiyacına cevap verecek eserlerin bu konuda bekleneni karşılayabilmesi için sened esaslı oluşturulması gerekmektedir. Bu sebeple sened ve kollarını bulmaya, öğrenmeye yarayan etrâf eserleri, ihtiyaca binaen müsnedlerde olduğu gibi sahâbî adlarına göre tasnif edilmiştir.¹³⁵ Buna göre bu eserler, sahâbî râvisine ve gerekli durumlarda sahâbî râvisinden rivayet edilen kollara göre tasnif edilmiş, hadisler ise, metnin tamamını çağrıştıran bir lafız ile yazılmıştır. Böylece râvileri, sened ve kollarını bulmaya elverişli, rehber niteliğindeki “*etrâf eserleri*” ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin râvi esaslı oluşturulmaları gereklilik arz etmesinin yanında tertipleri konusunda ilk dönem hadis rivayet sistemi ile etrâf nüshalarının ciddi etkisi vardır. Dolayısıyla müsnedler ve özellikle de etrâf eserleri, rivayet asrında yazılan nüshaların devamı niteliğinde görülebilir.

İbn Asâkir, etrâf eserlerinin ortaya çıkışını, hicrî dördüncü asra kadar yazılan kaynak eserleri kastederek, şu sözleriyle dile getirmektedir: “*İslam âleminin her tarafında halkın bu eserlere ihtiyacı ve sahih hadisleri öğrenme konusunda onlara güven ve itimadı arttı. Ancak daha sonra bu eserleri ezberlemeye ve içerdikleri*

¹³² Yukarıda ilk etrâf nüshaları açıklanırken bu sistemden detaylı olarak zikredilmiştir. Ayrıca bk. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 165.

¹³³ Hadis nüshası için Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/750) es-Sahîfetü's-sahîha'ası örnek teşkil etmektedir. Bu eser, Hemmâm'ın hocası olan Ebû Hüreyre'nin hadislerinden oluşmaktadır. Diğer örnekler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1: 560, 3: 217; Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 4: 1312; Dârekutnî, *el-İlel*, 8: 299; Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 358; Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 166-167; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam ibn Münebbih*, Beyan Yayınları, İstanbul 2013, s.70-75.

Etrâf nüshası için Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. Âs ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîlerden rivayette bulunan bazı râvilerle ait hadislerin etrâflarının yazılı olduğu nüshası örnek teşkil etmektedir. Diğer örnekler için bk. Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, 2: 150-151; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3: 217; Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 4: 1312; Dârekutnî, *el-İlel*, 8: 299.

¹³⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 259-265; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*, s. 35-36.

¹³⁵ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân ve Ebû Huzeyfe, Râid b. Sabrî, *el-İrâk fî ehâdis ve âsâri'l-fiten*, Mektebetü'l-Furkân, Dubai 2004, 1: 269.

hadislerin isnadlarını öğrenmeye yönelik çabalar azaldı. Böylece hadis isnadları ile bu isnadların farklı kollarını daha rahat öğrenmeye imkân tanıyan çalışmalara ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine isnadları öğrenmek arzusuyla bu ilme yeni başlayan ya da daha önce başlamış olup öğrendiklerini tekrar etmek isteyen talebelere ve ilim ehline öğrenmeyi kolaylaştırsın diye bu eserlerin etrâfları bir araya getirildi.”¹³⁶

Yine İbnü'l-Kayserânî de, etrâf sistemini överek, ondan nasıl istifade edildiği hakkında şunları söylemektedir: *“Hadislerin etrâf tertibine göre sunulmasının faydası daha çoktur. Çünkü bu tertip hadis rivayet etsin etmesin bütün muhaddisler tarafından bilindiğinden daha genel bir tertiptir. Bu yöntem sayesinde bir eserdeki hadisler talibine/öğrencisine sunulur. Öğrenci de böylece o hadisleri öğrenerek eserden faydalanır.”¹³⁷* Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere etrâf eserleri, senedleri, senedlerin kollarını, râvileri ve râvilerden rivayet edilen hadisleri bulmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmak üzere yazılmıştır. Böylece belirli sayıdaki hadis kaynağında geçen rivayetlerin, sahâbe râvileri ile onlardan rivayette bulunan râvilere göre tasnif edilip etrâfları ve o kaynaklardaki senedleri bir arada zikredilerek oluşturulan eserlere etrâf kitapları denilmiştir.

Bu eserlerin etrâf olarak isimlendirilmesinin iki sebebi olduğunu düşünüyoruz. Ortaya çıkan bu yeni eserlerde de hadisler etrâflarıyla yazıldığından, etrâflara nispeten bu çalışmalar, etrâf olarak isimlendirilmiş olabilir. Yine hicrî birinci asırda etrâf yazımı sonucunda etrâf nüshalarının ortaya çıktığını söylemiştik. Bu nüshalarda önce kendisinden hadis rivayet edilecek hocanın senedi yazılır, ardından bu sened ile rivayet edilen hadisler etrâfları peş peşe yazılarak sıralanırdı. İşte bu yeni eserler, bahsettiğimiz sisteme benzer şekilde oluşturulduğundan yani her sahâbeden rivayet edilen hadisler kendi adı altında etrâflarıyla yazılıp sıralandırıldığından, bu çalışmalar etrâf olarak isimlendirilmiş olabilir.

Etrâf eserlerinin ortaya çıkmasını sağlayan temel sebebin yanında birtakım ikinci dereceden sebeplerde bulunmaktadır. Bu ikincil sebepler arasında Sahâbî râvisinden yola çıkarak ondan rivayet edilen hadisleri ve bu hadislerin sayısını, yine sahâbeden rivayette bulunan râvileri bulmak için etrâf eserleri yazılmıştır. Sahâbeye ait bu bilgileri aslında müsnedler sağlamıştır. Ancak müsnedler genel çalışmalar olduğundan, belirli sayıdaki eserlerde sahâbe râvileriyle ilgili geçen bu bilgileri tespit

¹³⁶ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

¹³⁷ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd* (tsh. Câbir), 1: 32.

etmekten uzak kalmışlardır. Örnek verecek olursak, mesela Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseri her sahâbeden rivayet edilen hadisleri, bu hadislerin sayısını ve sahâbeden rivayette bulunan râvileri içermektedir. Ancak bu bilgiler belirli sayıdaki eserde için olmadığından mesela *Sahîhayn*'da rivayetleri bulunan bir sahâbenin bu iki eserde kaç rivayetinin bulunduğu ya da bu iki eserde kimlerin o sahâbeden rivayette bulunduğu bilgisini vermemektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri, üzerine yazıldıkları eserlerde rivayeti bulunan sahâbeye ait bu bilgileri sağlamaktadır. Kısacası sahâbeye ait bu bilgileri elde etme konusunda kolaylık sağlayan bu durum, etrâf eserlerinin yazılmasının ikinci dereceden sebepleri arasındadır.

Etrâf eserlerin yazılmasını gerektiren ikincil sebeplerden biri de sened ve rivayet kusurlarını gidermektir. Bu anlamda günümüze ulaşan ilk etrâf eserlerine baktığımızda bu durumun örnekleriyle karşılaşılmaktadır.¹³⁸ Etrâf eserlerinde senedler bir araya getirildiğinden sened kusurlarının tespiti kolaylaşmaktadır. Bu sebeple etrâf eserleri yazılarak bu kusurlar giderilmeye çalışılmıştır.

1.1.4. İlk Etrâf Eserleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi etrâf literatürü; hadis talebelerinin senedleri, senedlerin kollarını, râvileri ve hadisleri kolaylıkla bulma ve öğrenme arzusu neticesinde ortaya çıkmıştır. Hicrî beşinci asra kadar muhaddisler senedleri ve hadisleri zaten ezberlediklerinden bu tür çalışmalara ihtiyaç duyulmamıştır. Ancak temel hadis kaynaklarının yazılması ve bununla birlikte hadis ezberlerinin zayıflaması neticesinde böyle bir ihtiyaç doğmuştur. İhtiyaca cevap vermek için önce çok ilgi gören dolayısıyla aciliyet kesbeden eserden başlamak gereklilik arz etmiştir. Bu sebeple de önce halk arasında yaygın olarak kullanılan eserlerin etrâfları hazırlanmıştır. Bu anlamda temel hadis kaynaklarından önce Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı ile Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri üzerine etrâf çalışmaları yapılmıştır. Kaynaklarda tespit ettiğimiz bilgilere göre ilk etrâf eseri, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında vefat eden meşhur hadis âlimi Dârekutnî tarafından yazılmıştır. Bu konuda Zehebî'nin verdiği bilgilere göre Dârekutnî, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'

¹³⁸ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, İbrâhîm b. Muhammed b. Ubeyd, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, Zâhiriyye, nr. 1164 ya da Zâhiriyye, nr. 203 [Hadis 373], vr. 1b; Halef b. Hamdûn, *Etrâfû's-Sahîhayn*, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1/89 [31], vr. 1: 4a.

adlı eseri üzerine *Etrâfû'l-Muvatta*¹³⁹ ile *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta* adlı eserleri yazmıştır.¹⁴⁰ Zehebî, *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta* adlı eserde geçen râvi isimlerini ayıklayıp büyük bir cüzde bir araya getirdiğini ve sayılarının yaklaşık 1.400 kadar olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹

Zehebî'nin verdiği bilgilerden Dârekutnî'ye nispet edilen bu iki eserin varlığı anlaşılacakla birlikte, etrâf literatüründen bahseden kaynakların neredeyse tamamı, etrâf eseri yazımını ya Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî (ö. 401/1010) ya da çağdaşı olan Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî ile başlatmaktadır.¹⁴² Bunun yanında etrâf eserlerinin mukaddimelerinde, daha önce yazılan çalışmalar zikredileceği vakit, Ebû Mes'ûd ile Halef'in eserlerinden bahsedilirken, Dârekutnî'nin eserinden hiç bahsedilmemektedir.¹⁴³ Bu durumda, etrâf eserlerinden bahseden yazarlar ile etrâf eseri müelliflerinin Dârekutnî'nin eserlerini görmediği ve varlığından haberlerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Etrâf eseri yazımı, Dârekutnî'den sonra yine hicrî dördüncü asrın sonlarında yaşayan ve yukarıda zikrettiğimiz gibi pek çok kişi tarafından ilk etrâf eseri yazarları kabul edilen Ebû Mes'ûd ve çağdaşı Halef ile devam etmiştir. Her iki müellif de *Sahîhayn* üzerine etrâf eseri yazmışlardır. Ebû Mes'ûd'un *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, Halef'in ise *Etrâfû's-Sahîhayn* adıyla kaleme aldığını bu iki eserden ilki bazı bölümleriyle günümüze ulaşmışken ikincisi tam olarak ulaşmıştır. Çağdaş olan bu iki müelliften hangisinin eserini daha önce yazdığı hakkında bir bilgiye ulaşamadığımızı belirtmekle birlikte yakın bölgelerde yaşadıkları için birbirinden etkilendikleri söylenebilir. Ayrıca Halef'in eserinin Ebû Mes'ûd'un eserinden düzen ve şekil itibarıyla daha iyi olduğunu ve daha az hata içerdiğini belirtmektedir.¹⁴⁴ Bu

¹³⁹ Zehebî şöyle der: “Dârekutnî ile Hatîb, *el-Muvatta* 'da bulunan hadislerin etrâfını yazdılar.” Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8: 86.

¹⁴⁰ Zehebî şöyle der: “*el-Muvatta* 'da, Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ve Hişâm b. Urve'den (ö. 146/763) nakledilen pek çok mürsel hadis bulunmaktadır. İmâm ed-Dârekutnî bütün bu hadislerin etrâfını büyük bir cüzde toplayarak onları açıklamış ve ikna edici bir eser ortaya koymuştur.” Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8: 52.

¹⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8: 52.

¹⁴² Kâtîb Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 496; Havlî, *Târîhu fünûni'l-hadis*, s. 187; Tahhân, *Usûlü't-tahrîc*, s. 47; Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadis*, s. 23; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 92; Muhammed Matar ez-Zehrânî, *Tedvinü's-sünneti'n-nebeviyye neş'etihû ve tetavvürühû*, Dârü'l-Hicre, Riyad 1996, s. 225; Kandemir, “Etrâf”, s. 499; Abdülmühdi Abdülkadir, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, s. 123.

¹⁴³ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b; İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere*, 1: 158; Abdülganî b. İsmâil en-Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevâris fi'd-delâle alâ mevâzi'i'l-hadis*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts., 1: 3.

¹⁴⁴ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

bilgilerden yola çıkarak Halef'in, Ebû Mes'ûd'un eserini, içerdiği hata ve eksikleri gördüğü, bunun üzerine hatalardan arındırılmış daha düzenli bir eser yazdığı söylenebilir. Çalışmada bu varsayımdan yola çıkılarak Ebû Mes'ûd'un eserinin daha önce yazıldığı kabul edilecek ve eser sıralamalarında Ebû Mes'ûd'un eseri öne alınacaktır.

Dârekutnî'nin eseri etrâf alanında yazılan ilk eser olmakla birlikte Ebû Mes'ûd'un eseri bazı bölümleriyle günümüze ulaşan ilk etrâf eserleri, Halef b. Hamdûn'nun eseri ise, tam nüshasıyla zamanımıza ulaşan ilk etrâf eseri olarak kabul edilebilir. Hicrî dördüncü asrın son çeyreğinde yazılan bu ilk çalışmalardan sonra etrâf eserleri yaygınlık kazanmış ve sonraki yıllarda farklı eserler üzerine pek çok etrâf çalışması hazırlanmıştır.

1.2. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Etrâf literatürünün konusu senedler, senedleri oluşturan râviler ve bu râvilerin rivayet ettiği hadislerdir. Etrâf eserleri, daha önce belirttiğimiz gibi senedler dikkate alınarak tasnif edilmiştir. Bu anlamda etrâf eserleri, senedin üst râvisi olan sahâbenin isimleri esas alınarak tasnif edilmiştir. Aynı zamanda hadislerin etrâflarıyla birlikte üzerine yazıldıkları kaynaklardaki bütün senedler bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla etrâf eserlerinin öncelikli konusu senedlerin bilinmesidir. Yine senedlerin tasnifi esnasında senedleri oluşturan râviler de zaman zaman esas alındığından bu râvilerin bilinip öğrenilmesi de etrâf eserlerinin konuları arasındadır. Etrâf eserleri, aynı senedle aktarılan hadisleri de bir araya getirmektedir. Bu yüzden sened ve sened kollarıyla gelen hadisleri bulmak ve öğrenmek de etrâf eserlerinin konusuna girmektedir. Öte yandan bir araya getirilen sened ve hadislerdeki ihtilafları fark etmek ve bu ihtilafları çözümlenmek de etrâf literatürünün konusudur.¹⁴⁵

Gerek hicrî birinci asırda kullanılmaya başlanan etrâf kullanımı ve etrâf nüshaları olsun gerekse hicrî dördüncü asırda ortaya çıkan etrâf eserleri olsun hepsinin ana gayesi kolaylaştırmaktır. Bu anlamda etrâf nüshaları, hadis rivayetini, hadisleri müzakere etmeyi ve ezberlemeyi kolaylaştırırken; etrâf eserleri, senedleri, senedlerde adı geçen râvileri, râvilerin oluşturdukları rivayet kollarını ve bu rivayet kollarıyla gelen hadisleri bulmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmaktır. Dolayısıyla rivayet asrının ürünü olan etrâf nüshalarının hadis rivayetini ve ezberini

¹⁴⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1: 251.

kolaylaştırma amacı, rivayet asrı sonrası dönemin ürünleri olan etrâf eserlerinde yerini sened bulma amacına bırakmıştır.¹⁴⁶ Senedleri öğrenme amacı ise olduğu gibi kalmıştır. Bu konuda İbnü'l-Vezîr, “*Etrâf tertibiyle hazırlanan kitaplar sayesinde hadislerin senedlerini aramak ve öğrenmek kolaylaşmaktadır.*”¹⁴⁷ diyerek etrâf eserlerinin senedleri arama ve öğrenmeyi kolaylaştırma amacı taşıdığını vurgulamıştır. Bu konuda İbnü'l-Kayserânî *etrâf tertibini* seçmesinin gerekçesi olarak, üzerine etrâf çalışması hazırladığı eserden istifade etmeyi kolaylaştırmak ve yine ondan yararlanmayı artırmak olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸ İbn Hacer ise, müelliflerin etrâf eserleriyle hadislerin çıkış yerlerini öğrenmek ve tahrîcini yapmak isteyenlere kolaylık sağlamayı amaçladığını belirtmiştir.¹⁴⁹

Etrâf literatürünün amaçlarından biri de hadisin tariklerini bir araya getirmek suretiyle hadis hakkında hüküm vermeyi kolaylaşmaktır. Etrâf eserleri, senedleri bir araya getirmek amacıyla hazırlandığından, muhtasar çalışmalar hariç bütün etrâf eserlerinde senedler zikredilmektedir.

Yukarıda saydığımız konularda pek çok amaca hizmet eden etrâf eserleri büyük bir önemi haizdir. Öncelikle Müslümanların temel kaynakları arasında ikinci sırada yer alan hadis ilmine hizmet ettiği için önem arz etmektedir. Bu hizmet hadis ilmi için hayati önem taşıyan hadisleri ezberleme, rivayet etme, senedlerini bulma konularında olduğu takdirde ise, daha da artmaktadır. Etrâf eserleri, hadis ilmine hizmet ettiğinden ve hadislerdeki hata ve ihtilafları öğrenmeyi kolaylaştırdığından ayrıca hadis edebiyatı içinde önemli bir yer edinmiştir.¹⁵⁰ Etrâf kitapları önemine binaen zaman zaman ders kitapları olarak da okutulmuştur.¹⁵¹

¹⁴⁶ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eshrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (thk. Abdüssamed Şerefeddin), Dârü'l-Kayyime, Bombay 1965-1982, 1: 12. (Muhakkikin mukaddimesi).

¹⁴⁷ San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr*, 1: 208.

¹⁴⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfî'l-garâ'ib ve'l-efrâd* (tsh. Câbir), 1: 31-32.

¹⁴⁹ İbn Hacer, *İthâfî'l-meher*, 1: 158.

¹⁵⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2: 593-594.

¹⁵¹ Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Fehd el-Mekkî, *Lahzü'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts., s. 232; Abdülhay el-Hasenî, *el-İ'lâm bi-men fî târihi'l-Hind mine'l-a'lâm: Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, 6: 859; Mahmûd el-Mellâh, *et-Ta'lik ale'r-Rahiku'l-mahtûm* (ed. Abdullah b. Mâni' er-Rûkî), Dârü'l-Âlemîyye, İskenderiyye 2010, s. 21.

1.3. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN İLİŞKİLİ OLDUĞU KAVRAM VE LİTERATÜRLER

Etrâf kitapları hadis ilmi içinde ortaya çıktığından diğer bazı hadis kitaplarıyla ilişki içesi içerisindedir. Bu anlamda etrâf eserleri başta müsnedler olmak üzere, fihrist kitapları ve hadis tahrîciyle ilişkilidir.

1.3.1. Müsnedler

Etrâf ve müsned literatürleri, *ale'l-ebvâb* tasnif sisteminin sahâbî râvisi ve gerekli durumlarda onlardan rivayette bulunan diğer râviler esas alınarak oluşturulduğundan ikisi de tasnif sistemleri itibariyle benzerdir. Her iki literatürden müsnedler daha erken dönemde ortaya çıkmıştır. Bu anlamda müsnedler etrâf eserlerinin tertibine öncülük etmiştir. Öte yandan müsned ve etrâf eserlerinin tasnifinde ilk dönemin hadis rivayet usulünün büyük etkisi bulunmaktadır.¹⁵²

Burada belirtmek gerekir ki bütün müsned eserlerinin tasnifi aynı değildir. Müsnedlerin bir kısmı İslam'daki fazilet esasına göre tasnif edilirken bir kısmı neseplere göre diğer bir kısmı ise alfabetik tasnif edilmiştir. Bahsi geçen tasnifler arasında İslam'daki fazilet esasına göre yapılan tasnif müellifler tarafından beğenilmiş ve diğerlerine nazaran daha çok kullanılmıştır.¹⁵³ Bu tasniflerle oluşturulan müsnedler arasında sahâbî adlarına göre alfabetik düzenlenen müsnedler, etrâf eserlerini etkilemiş olabilir. Çünkü etrâf eserleri bu tasnifler arasında alfabetik düzenlenenlere daha çok benzemektedir.

Alfabetik düzenlenen müsnedlerin tarihi hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar gitmekte ve etrâf eserlerinden kısa bir süre önceye dayanmaktadır. Bu anlamda alfabetik olarak yazılan ilk müsnedin Taberânî'nin (ö. 360/971) *Müsnedü's-Şâmiyyîn* adlı eseri olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁴ Etrâf eserlerinden önce hazırlanan bu ve benzeri çalışmalar, etrâf eserlerinin oluşumuna tesir etmişlerdir. Bunun yanında etrâf eserleriyle sistematik hale gelen alfabetik düzen daha sonra yazılan alfabetik müsned müelliflerini etkilenmiş olma ihtimali de söz konusudur. Bu anlamda etrâf eserlerinin *Câmi'u'l-mesânîd ve's-sünen* adlı eserini *etrâf tertibiyle* hazırlayan İbn Kesîr'i ve

¹⁵² Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 259-265; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*, s. 35-36.

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, 2: 445; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*, s. 41-44.

¹⁵⁴ Hatiboğlu, "Müsned", s. 99.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini alfabetik tertip eden Ebû Bekir İbnü'l-Muhibbî'yi (ö. 789/1387) etkilediğini ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Dolayısıyla etrâf eserleri ortaya çıktıkları dönemde daha önce var olan müsnedlerden etkilenirken, etrâf eserlerinde kullanılan alfabetik tasnifin olgunlaşmasıyla birlikte müsnedler, etrâf eserlerinden etkilenmiştir, diyebiliriz. Sonuç itibarıyla her iki literatür arasında karşılıklı etkileşim söz konusu olduğu söylenebilir.

Etrâf eserlerinin müsnedlerle ortak yönlerinin yanında birbirinden farklı oldukları noktalar da bulunmaktadır. Etrâf eserleri, belirli sayıda eser üzerine yazılmaları, hadisleri kısa lafızlarla zikretmeleri ve farklı kaynaklardaki senedleri bir arada aktarmaları yönleriyle müsned eserlerinden ayrılmaktadır. Etrâf eserleri ile müsnedler arasındaki bir diğer farklılık ise, müsned eserlerinin çok azı hariç sahâbenin İslam'daki fazilet esasına yani faziletine göre tasnif edilmişken¹⁵⁶ etrâf eserlerinin nerdeyse tamamı sahâbî adlarına göre alfabetik düzenlenmiştir.

1.3.2. Fihristler

Hadis edebiyatında hadislerin etrâfı çerçevesinde iki tür literatür geliştirilmiştir. Bunlardan ilki çalışmamızın konusunu oluşturan literatürdür ki bu literatür, *ale'r-ricâl* tasnif sistemi dâhilinde kendilerine has tertip yöntemiyle yazılan etrâf literatürü; diğeri ise, *ale'l-ahrûf* tasnif sistemi dâhilinde hadis etrâflarının alfabetik sıralanmasıyla oluşturulan ve genel olarak fihrist adıyla isimlendirilen literatürdür. Fihristler çeşitli şekilde isimlendirilmektedir ki bunların başında: “*fihris/fehâris, mu'cem, mißtâh, tertîb, mürşid, keşşâf ve delîl*” gibi isimler gelmektedir.¹⁵⁷ Bu isimlerle yazılan çoğu eser, hadis metinlerine ait etrâfların alfabetik olarak sıralanmasıyla oluşturulmuştur.

Etrâf literatürü ile fihristlerin ortak noktası, hadis etrâflarının kullanılması sonucu oluşturulmaları ve alfabetik tasniflerin bulunmasıdır. Etrâf eserleri sahâbî adlarına göre alfabetik düzenlendiğinden mu'cemler gibi fihrist literatüründen sayılmış; hatta Mar'aşlî tarafından ilk fihrist çalışmaları olarak zikredilmiştir.¹⁵⁸ Fihristler ise, hadis lafızlarının alfabetik düzenlenmesi sonucu oluşturulmuştur. Bir

¹⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Kitâbü'l-Müs'adü'l-ahmed fi hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1990, s. 22.

¹⁵⁶ Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*, s. 43.

¹⁵⁷ Bu isimlerle yazılan eserler hakkında detaylı bilgi için bk. Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadîs*, s. 59-105; Süveydân, *Fehârisü evâ'ili'l-hadîs ve etrâfihi*, s. 28-34.

¹⁵⁸ Mar'aşlî, *İlmü fehreseti'l-hadîs*, s. 9.

diğer ortak noktaları ise, her iki literatür de temel hadis kaynağı olmayıp bu kaynaklara ulaşmaya yardımcı olan ve belirli sayıda eser üzerine hazırlanan çalışmalardan oluşmalarıdır.

Etrâf eserlerinin fihristlerden ayrıldığı noktalara gelince, etrâf eserleri sahâbî adlarına göre tertip edilirken fihristler hadis lafızlarına göre tertip edilmektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri *ale'r-ricâl* tasnif sistemi kapsamındayken fihristler *ale'l-ahrûf* tasnif sistemi kapsamındadır. Etrâf eserlerinde amaç senedlerin bulunması ve öğrenilmesini kolaylaştırmak iken, fihristlerde amaç hadis metinlerinin bulunmasını kolaylaştırmaktır.

Etrâf literatürü ile fihristler arasında ortak noktalar bulunmakla birlikte, farklı noktalar da bulunmaktadır. Bu açıdan baktığımızda etrâf eserleri alfabetik tertip gibi bazı noktalarda fihristlere benzerken bugünkü anlamda fihrist mantığıyla oluşturulmamışlardır. Fihristler ise, etrâf eseri gibi tasnif edilmemiştir. Bu sebeple mesela, *Keşfü'l-hafâ*, *Miftâhu Künûzi's-sünne*, *el-Câmi'us's-agîr*, *Tesdîdü'l-kavs fî muhtasari'etrâfi/tertibî Müsnedi'l-Firdevs* ve *Concordance* olarak bilinen *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* gibi eserler *etrâf tertibiyle* yazılmadıklarından etrâf literatürü kapsamında sayılmamaktadır.

1.3.3. Tahrîc Faaliyeti

Etrâf literatürünün ilişkili olduğu başka bir diğer husus ise tahrîc faaliyetidir. Bir hadisin senedleriyle geçtiği kaynakları tespit etme anlamına gelen tahrîc,¹⁵⁹ farklı yöntemlerle yapılmaktadır.¹⁶⁰ Bu yöntemlerden birisi de etrâf kitapları aracılığıyla yapılan tahrîc işlemidir. Etrâf literatürünün, tahrîc kavramıyla olan ilişkisi, müsned ve fihrist türü eserler ile olan ilişkisinden farklıdır. Çünkü buradaki ilişki birbirini etkileme ya da birbirine benzeme ilişkisi değil kaynaklık ilişkisidir. Bu anlamda etrâf literatürü tahrîc konusunda kolaylık sağlamaktadır.

Sahâbî râvisi bilinen bir hadise etrâf eserlerine başvurarak kolaylıkla ulaşılmaktadır. Etrâf eserleri, hadisin diğer kaynaklarda geçen senedlerini de bir araya getirdiğinden bulunan hadislerle birlikte etrâf eserinin taradığı bütün kaynaklardaki senedlere tek seferde ulaşma imkânı tanınmış olmaktadır. Bu yönüyle

¹⁵⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 386.

¹⁶⁰ Tahrîc yöntemlerinin detayları için bk. Mahmûd et-Tahhân, *Usûlü't-tahrîc*, s. 35, 37-38; Sa'd b. Abdullah, *Turuku tahrîci'l-hadîs*, s. 24-25; Abdüssamed b. Bekr, *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis*, s. 26; Abdülmühdi Abdülkadir, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, s. 28.

etrâf literatürü tahrîc işlemini kolaylaştırmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki tahrîc konusunda etrâf literatürünün yardımcı olması için hadislerin sahâbe râvilerinin bilinmesi gerekmektedir.¹⁶¹

1.3.4. Hadis literatürleri

Etrâf literatürü tasnif dönemi içinde, mütekaddimîn âlimlerinin eliyle ortaya çıkmıştır. Temel kaynaklarda geçen sened ya da hadislerin tespiti amacıyla kullanılan yardımcı eser niteliği taşımaktadır.

Hadis içeren eserler, genel olarak üç ana tasnif sistemiyle oluşturulmuştur. Bunlardan biri, *ale'l-ebvâb* olarak isimlendirilen tasnif sistemidir. Bu sisteme göre hadisler, sened ya da râvilerine bakılmaksızın ilgili olduğu ya da delil teşkil ettiği konu başlığının altında zikredilir. Mesela namaz konusuyla ilgili olan hadisler bu tasnif sistemine göre namaz başlığının altında zikredilmektedir. Bu sistemde sened ya da râvilerden ziyade, hadisten çıkan hüküm önem arz etmektedir.¹⁶² Bu tasnif sistemi ile oluşturulan, başta cami' ve sünenler olmak üzere pek çok literatür çeşidi bulunmaktadır. İkinci tasnif sistemi ise, *ale'l-ahrûf* olarak isimlendirebileceğimiz sistemdir. Bu sisteme göre hadisler, sened ve konularına bakılmaksızın lafızlarına göre alfabetik sıralanır. Bu sistemde mesela “elif” harfiyle başlayan hadisler, “elif” harfi başlığının altında sıralanmaktadır. Geç dönemlerde ortaya çıkan bu sistemin örnekleri İbn Hacer ile başlatılmaktadır.¹⁶³

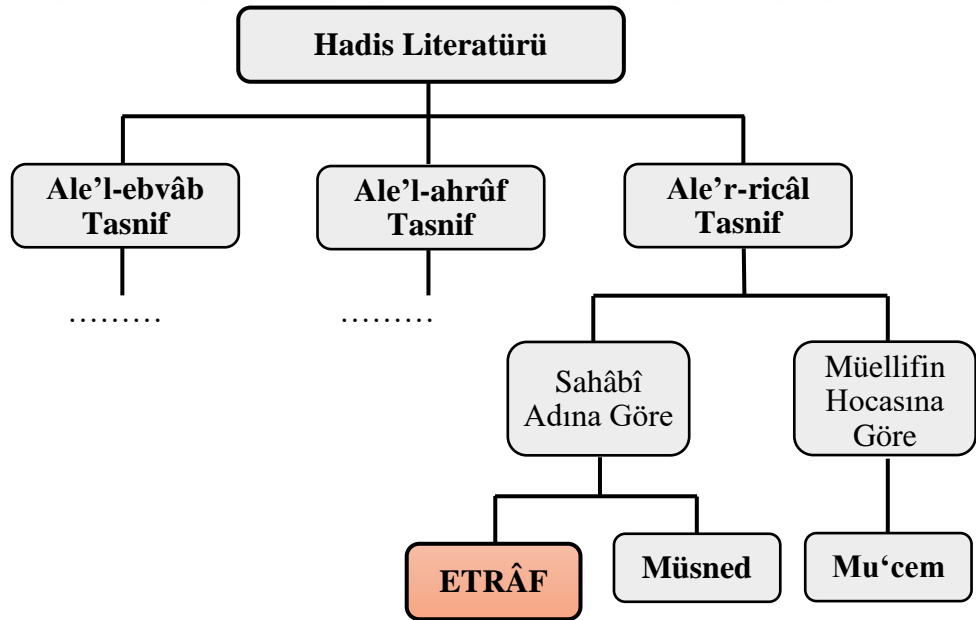
Hadis kitaplarının oluşturulduğu üçüncü sistem ise, *ale'r-ricâl* olarak isimlendirilen tasnif sistemidir. Bu sistemde hadisler, konularına bakılmaksızın

¹⁶¹ Mahmûd et-Tahhân, *Usûlü't-tahrîc*, s. 49; Abdüssamed b. Bekr, *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis*, s. 38; Abdülmühdi Abdülkadir, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, s. 119-120.

¹⁶² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal*, s. 30-31; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 360; Havlî, *Târîhu fînûni'l-hadîs*, s. 56; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, s. 366-367; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 26.

¹⁶³ Mar'âslî *İlmü fehreseti'l-hadîs* adlı eserinde bu sistemi İbn Hacer'e nispet ettiği *el-Le'âlî'ü'l-mensûre fi'l-ehâdisi'l-meşhûre* adlı eserle başlatılmaktadır. Mar'âslî, *İlmü fehreseti'l-hadîs*, s. 24. Ancak yapılan araştırmalarda bu isimle İbn Hacer'e nispet edilen herhangi bir eser tespit edilememiştir. Aksine aynı isimle Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından *ale'l-ebvâb* sistemle hazırlanan bir çalışma olduğu görülmüştür. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Le'âlî'ü'l-mensûre fi'l-ehâdisi'l-meşhûre: et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986. Bu durumda Mar'âslî'nin *el-Le'âlî'ü'l-mensûre*'yi İbn Hacer'e yanlışlıkla nispet ettiğini düşünüyoruz. Ayrıca Zerkeşî'nin eseri *ale'l-ebvâb* sistemle hazırlanmış konumuza örnek teşkil etmemektedir. Bununla birlikte İbn Hacer tarafından *ale'l-ahrûf* tasnif sistemiyle hazırlanan başka eserleri dikkate alınarak bu sistemle yazılan eserleri yine kendisiyle başlatabiliriz. Bu anlamda *Tesdidü'l-kavs fi muhtasarı/etrâfi/terîbi Müsnedi'l-Firdevs* adıyla yazdığı eserinin *ale'l-ahrûf* tasnif sistemiyle hazırlanan ilk eser olduğu söylenebilir.

senedin başında ya da sonunda bulunan râviye göre tasnif edilir. Bu durumda her râvi birer başlık anlamına gelir ve kendisinden rivayet edilen hadisler adına oluşturulan başlığın altında zikredilir.¹⁶⁴ *Ale’r-ricâl* sisteme göre hadisler, ya senedin sonuna göre tasnif edilir ki bu durumda sahâbî adına göre tasnif edilmiş demektir. Ya da senedin başına göre tasnif edilir ki bu durumda da müellifin hocasına göre tasnif edilmiş anlamına gelir. Sahâbeye göre tasnif edilenlerde, mesela Ebû Hüreyre’nin adı başlık yapılır ve bu başlığa Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadisler anlamına gelen, “Müsnedü Ebû Hüreyre” ismi verilerek onun adı altında kendisinden rivayet edilen hadisler sıralanır. Müsned ve etrâf kitapları bu yöntemle yazılmışlardır. Müellifin hocasına göre tasnif edilenlerde ise, müellifin hocalarının adı ayrıca başlık yapılmaz. Ancak hocalarının isimleri alfabetik ya da kabilelere göre sıralanarak her hocadan rivayet edilen hadisler senedleriyle birlikte peş peşe zikredilir.¹⁶⁵ Birinci hocanın hadisleri bitince ikinci hocaya geçilir. Böylece bütün hocalardan rivayet edilen hadisler aynı şekilde sıralanır. Mu’cem türü eserler bu yöntemi takip etmektedir. Görüldüğü gibi etrâf literatürü hadis literatürleri arasında *ale’r-ricâl* tasnif sistemiyle oluşturulan literatürlerin sahâbî adına göre tasnif edilen literatürleri arasında yer almaktadır. Bu durum bir tablo ile şu şekilde gösterilebilir:

Şema 1.1: Oluşum Açısından Etrâf Literatürünün Hadis Literatürleri Arasındaki Yeri

¹⁶⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Medhal*, s. 30; İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 361; Havlî, *Târîhu fûnûni'l-hadis*, s. 56-57; Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn*, s. 364-366; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 25.

¹⁶⁵ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 25.

Etrâf eserlerinde sahâbî adları alfabetik sıralanmaktadır. Bu yönüyle müsned ve mu‘cemler gibi hadis fihristleri arasında sayılmaktadır.¹⁶⁶ Konu hakkında değerlendirmede bulunan Mar‘aşlı, fihrist çalışmalarının Müslümanlar tarafından geliştirildiğini belirterek, bunun ilk örneklerinin müsned, mu‘cem ve etrâf çalışmaları olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Ancak bununla birlikte şunu belirtmek gerekir ki müsned, mu‘cem ve etrâf literatürlerinde alfabetik tasnif asıl değildir. Bu anlamda mesela müsned ve etrâf literatürlerinde sened zincirinde bulunan son râvi asılken, mu‘cemlerde ilk râvi asıldır.¹⁶⁸ Bazı durumlarda fazilet ya da kabile gibi farklı unsurlara göre de tasnif edilmektedir. Hatta müsnedlerde genellikle alfabetik olmayan tasnifler kullanılmaktadır.¹⁶⁹ Dolayısıyla bu eserler, alfabetik tasnif içermeleri bakımından fihrist sayılmakla birlikte, bugünkü anlamda kullanılan fihrist mantığıyla oluşturulmamışlardır.

1.3. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN TELİF METODU: ETRÂF TERTİBİ

Etrâf eserleri, kapsamlı ve detaylı tasnifler uygulanarak telif edilmiştir. Etrâf eserlerinin dikkat çeken önemli özelliklerinin başında telif metotları gelmektedir. Bu eserler telif edilirken üç açıdan tertip edilmişlerdir. Bunlardan biri eser tertibi de diyebileceğimiz genel tertiptir. İkincisi râvi tertibi, üçüncüsü ise hadis tertibidir. Dolayısıyla etrâf eserleri bu üç açıdan tertip edilerek oluşturulmuşlardır. Her birisinin geçmişi olan bu tertipleri ayrı ayrı açıklamak istiyoruz. Bu tertiplerin isimlendirmeleri konusunda Zekeriya Tüfekçioğlu tarafından hazırlanan *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler: Hicrî İlk Üç Asır* adlı Doktora Tezinden yararlandığımızı ancak bu isimlendirmelere yenilerini de eklediğimizi belirtmek isteriz.¹⁷⁰

1.3.1. Sahâbe İsimlerinin Tertibi

Etrâf eserleri her şeyden önce sahâbî isimlerine göre tertip edilen eserlerdir. Bu eserlerde sahâbî isimleri ortak özelliklerine göre gruplandırılarak her grup kendi içinde alfabetik düzenlenmektedir. Bu gruplar aynı zamanda eserlerin genel tasnifini yani bölümlerini oluşturmaktadır. “Sahâbe İsimlerine Göre Tertip” şeklinde

¹⁶⁶ Mar‘aşlı, *İlmü fehreseti’l-hadîs*, s. 21-23.

¹⁶⁷ Mar‘aşlı, *İlmü fehreseti’l-hadîs*, s. 21-23.

¹⁶⁸ Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Medhal*, s. 30; İbnü’s-Salâh, *Ma’rifetü envâ’i ilmi’l-hadis*, s. 361; Ebû Zehv, *el-Hadîs ve’l-muhaddisîn*, s. 364-366; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 25.

¹⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvî*, 1: 349; Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler*, s. 43.

¹⁷⁰ Tüfekçioğlu, *Hadis Edebiyatı’nda Müsnedler*, s. 41-44.

isimlendirdiğimiz bu kısım, eserlerin genel tertibini diğer bir ifadeyle eserlerin bölüm tertibini içermektedir. Burada etrâf eserlerinin hangi bölümlerden oluştuğu üzerinde durulacaktır.

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere hadis eserleri çeşitli şekillerde tasnif edilmişlerdir. *Ale'l-ebvâb*, *ale'r-ricâl* ve *ale'l-ahrûf* tasnif şekilleri bunların arasında en yaygın olanlarıdır. Etrâf eserleri, özellikle senedleri, sened kollarını bulmaya ve öğrenmeye yönelik hazırlandığı için bu sistemlerden, yerine getireceği görevlere elverişli olan *ale'r-ricâl* tasnif sistemi kapsamında sahâbî adlarına göre alfabetik düzenlenmiştir.¹⁷¹ *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı tahkik eden Abdüssamed Şerefeddin bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Tuhfetü'l-eşrâf”ın yazılmasının temel amacı, Kütüb-i Sitte hadislerinin bir araya getirilerek, farklı senedlerinin birlikte vermek suretiyle okuyucu açısından bu senedlerinin bilinmesini kolaylaştırmaktır. İki yöntem dışında bunu gerçekleştirmenin başka bir yolu yoktur. Birincisi, hadis metinlerinin tek tek yazılıp ardından Kütüb-i Sitte’de geçen sened ve sened kollarının zikredilmesidir. İkincisi ise, bilinen senedlerin yazılıp ardından bu sened yoluyla gelen farklı hadislerin senedinin altında zikredilmesidir.

Bu iki yöntemden birincisinin birçok zorluğu bulunmaktadır. Mesela bu yöntemle, hadisler ya alfabetik sıralanacaktır ki kavî hadisler için kolaylık arz eden bu yöntem, fiilî hadislerde meşakkatli olmaktadır. Ya da fıkıh konularına göre sıralanacaktır ki bu durumda okuyucu, istediğine ulaşmadan konular üzerinde kafa yormak zorunda kalacaktır. Bu yöntemin zorluklarından birisi de -özellikle hadis birkaç sahâbe ya da râviden rivayet edilmişse- hadislerin bütün senedleri birlikte zikredildiği zaman, hepsini aynı anda düşünmek okuyucu açısından zor olacaktır. Bu şekilde oluşturulan eserin faydası da azalacaktır.

Bu sebepten dolayı etrâf müellifleri ikinci yöntemi tercih etmişlerdir. Böylece eserlerini metne göre değil de senedlere göre tertip etmişlerdir. Bu yöntem hatadan uzak, kullanışlı, diğer mu‘cem ve fihrist tertiplerine göre daha kapsamlı bir yöntemdir.”¹⁷²

¹⁷¹ Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *el-Vecîz fi ta'rif kütübi'l-hadis*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2009, s. 221.

¹⁷² Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 12.

Etrâf eserlerini incelediğimizde, neredeyse bütün eserlerin sahâbî isimlerini aşağıda belirteceğimiz üzere gruplandırarak düzenledikleri anlaşılmaktadır. Sahâbî isimlerinin düzenlendiği bu tertibin içeriği şu şekilde özetlenebilir:

Etrâf kitapları temelde iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu ana bölümlerin birinde müsned hadisler, diğesinde mürsel hadisler yer almaktadır. Her iki ana bölüm kendi içinde erkek ve kadın sahâbe râvilerine göre iki kısma ayrılmaktadır. Bu durumda müsned hadis râvisi olan erkek sahâbe, müsned hadis râvisi olan kadın sahâbe; mürsel hadis râvisi olan erkek sahâbe ya da tâbiî, mürsel hadis râvisi olan kadın sahâbe ya da tâbiî şeklinde dört kısım meydana gelmektedir. Bu dört kısımdan her biri, ismi verilen ile mübhem olarak zikredilen râvilere göre ayrıca tasnif edilmekte ve bu durumda sekiz bölüm ortaya çıkmaktadır. Mübhem olarak zikredilen râvi senedleri, mübhem râviden sonra gelip ismi verilen râvilere göre sıralanmaktadır. Bu bölümleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Müsned Hadis Râvisi Olup İsmi Verilen Erkek Sahâbe
- 2- Müsned Hadis Râvisi Olup Mübhem Olarak Zikredilen Erkek Sahâbe
- 3- Müsned Hadis Râvisi Olup İsmi Verilen Kadın Sahâbe
- 4- Müsned Hadis Râvisi Olup Mübhem Olarak Zikredilen Kadın Sahâbe
- 5- Mürsel Hadis Râvisi Olup İsmi Verilen Erkek Sahâbe ya da Tâbiî
- 6- Mürsel Hadis Râvisi Olup Mübhem Olarak Zikredilen Erkek Sahâbe ya da Tâbiî
- 7- Mürsel Hadis Râvisi Olup İsmi Verilen Kadın Sahâbe ya da Tâbiî
- 8- Mürsel Hadis Râvisi Olup Mübhem Olarak Zikredilen Kadın Sahâbe ya da Tâbiî.

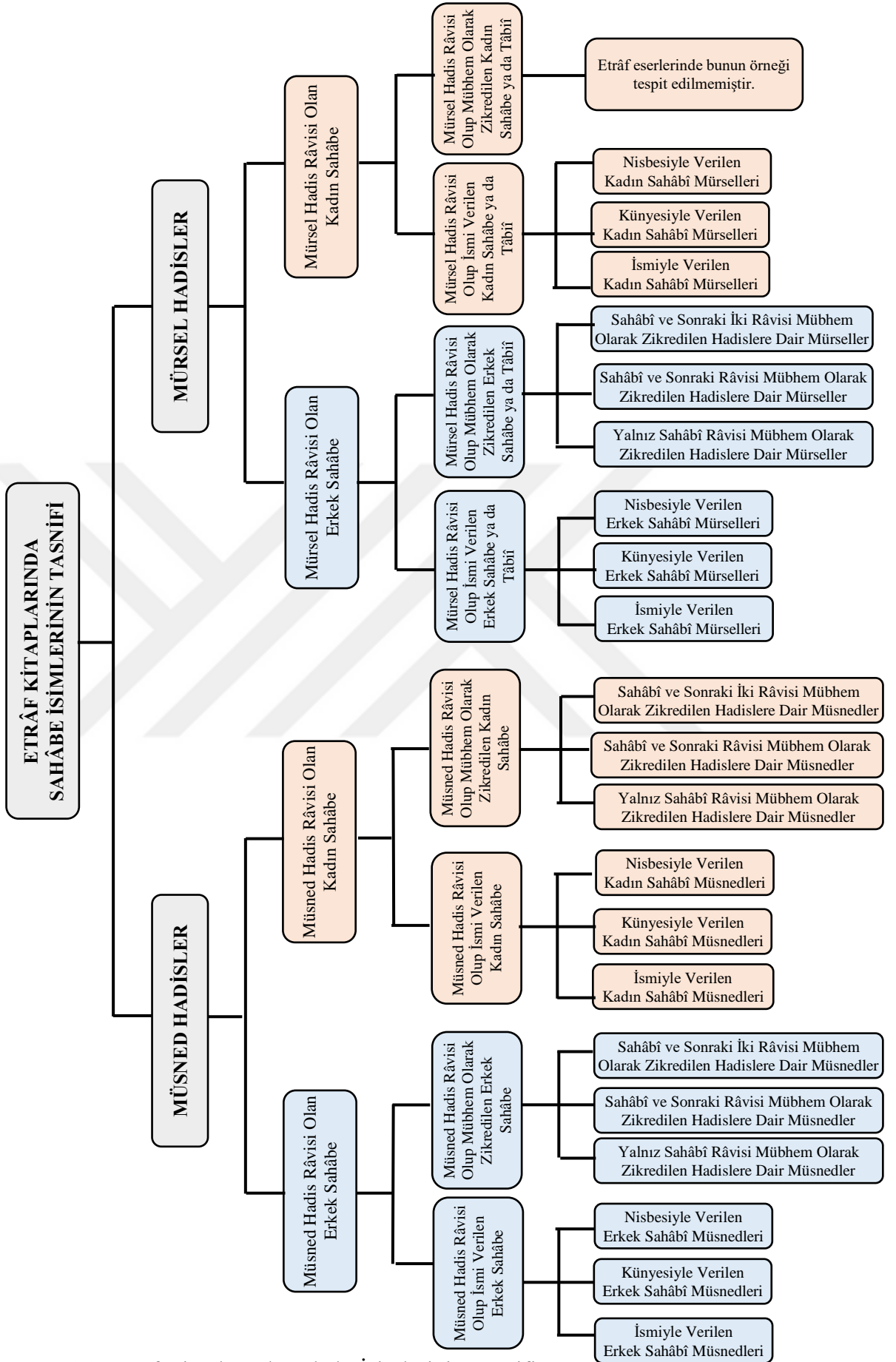
Bu sekiz bölüm, etrâf eserlerinin asıl bölümlerini meydana getirmektedir. Başka bir deyişle etrâf eserleri, bu sekiz bölüm üzerinde inşa edilmektedir. Ancak genel tasnif bu şekilde olmakla beraber hadis sayısı az olan bazı etrâf çalışmalarında bu sistemin tam yerleşmediği ilk dönem çalışmalarında bu bölümlerden birkaç tanesi eksik olabilmektedir. Bu anlamda mesela İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eserinde müsned hadis râvisi olup ismi verilen kadın sahâbe bölümü yer almazken mürsel hadis bölümü ise, mübhem olarak zikredilen erkek sahâbe râvilerle birlikte verilmiştir. Yine İbn Asâkir'in *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinde temel bölümlerden olan mürsel hadis bölümü yer almamaktadır. Dâni'nin *Kitâbü'l-*

Îmâ' adlı eserinde ise muhtemelen râvi sayısı az olduğundan mürsel hadis bölümü; râvilerin isim, künye ve nisbelerine göre tasnif edilmiştir.

Sahâbî isimlerine göre yapılan tasnifte bu sekiz bölümden ismi verilen râvi kısımları, râvi isimleri el verdiği takdirde; ismiyle verilen, künyesiyle verilen ya da nisbesiyle verilen râviler birbirinden ayrı olarak değerlendirilmektedir. Yine mübhem olarak zikredilen râvi kısımları da senedler el verdiği takdirde; yalnız sahâbî râvisi mübhem olan, sahâbî ve sonraki râvisi mübhem olan, sahâbî ve sonraki iki râvisi mübhem olan şeklinde tasnif edilmektedir. Bu durumlarda mübhem olarak zikredilen râvilerden sonra gelen râvilerin isimleri dikkate alınarak sıralama yapılmaktadır. İsmi verilen râviler de yine imkân dâhilinde ise, erkek-kadın râvilere göre tasnif edilip önce ismiyle tanınanlar, sonra künyesiyle tanınanlar ve son olarak künyesiyle tanınan râvilere göre sıralanmaktadır. Sahâbî isimlerinin tertibine dair buraya kadar verdiğimiz detaylar etrâf eserlerinin tertip konusunda ulaştığı en son halini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bazı etrâf eserleri, hadis sayısı ve sened özellikleri itibarıyla ya da ilk dönem eserleri olmaları hasebiyle bu tasnifin bazı bölümlerini içermeyebilir. Tezimizin ikinci bölümünde etrâf eserleri tanıtılırken bu tasnifin farklı şekilde uygulandığı eserlerdeki farklılara işaret edileceği için burada ayrıca onlara değinilmeyecektir.

Şema 1.2'den de anlaşıldığı üzere çok sistematik olan bu tertibin bir dezavantajı bulunmaktadır. Şöyle ki, bu sisteme göre hadisler sahâbî adlarına göre tertip edildiğinden farklı sahâbîler tarafından rivayet edilen aynı hadis, eserin çeşitli yerlerinde tekrar edebilmektedir.¹⁷³ Dolayısıyla bu tertip hadis tekrarını da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple etrâf eserlerinden istifade esileceği zaman onların bahsettiğimiz dezavantajı göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁷³ Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîf kütübî'l-hadîs*, s. 221.

Şema 1.2: Etrâf Kitaplarında Sahâbi İsimlerinin Tasnifi

1.3.2. Râvilerin Tertibi

Etrâf eserlerinde sahâbî isimlerinin tertibiyle birlikte onlardan rivayette bulunan râviler de zaman zaman tasnif edilmiştir. Râvilerin tertibi olarak isimlendirdiğimiz bu tasnif, kastedilen rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan sahâbîlerin -kolaylık olsun diye- rivayetlerinin kendilerinden rivayette bulunan râvi adlarına göre aktarılmasıdır. Dolayısıyla yapılan bu tertibe müksirûn¹⁷⁴ sahâbîlerin tertibi de denilebilir.¹⁷⁵ Yapılan tertipte, rivayet sayısı fazla olan sahâbîler esas alındığından, rivayet sayısı az olan sahâbîlerden rivayet edilen hadisler doğrudan isimleri altında zikredilmektedir. Râvilerin tertibi sahâbî adlarına göre düzenlenen müsned ve diğer bazı hadis kitaplarında da uygulanmıştır.

Daha önce, bir râvi tarafından rivayet edilen hadislerin bir araya getirilmesi sonucunda oluşan hadis grubunun râvi müsnedi olarak isimlendirildiğini söylemiştik. Râvi tertibinin daha iyi anlaşılması için sahâbeden rivayet edilen hadislerin tamamını ifade etmek için -etrâf eserlerinde kullanıldığı gibi- müsned kavramını kullanacağız. Etrâf eserlerinin tamamında kullanılan bu tertip özetle şu şekildedir:

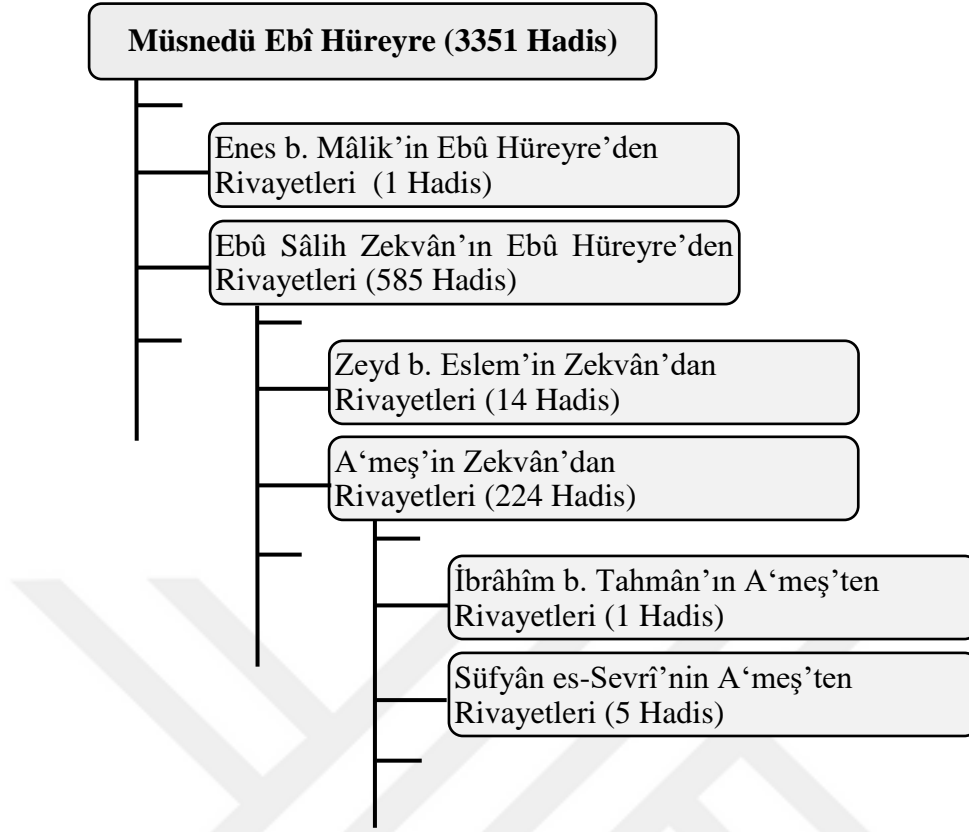
Etrâf eserlerinde sahâbî isimleri yukarıda belirttiğimiz gruplara göre düzenlendikten sonra her sahâbîden rivayet edilen hadisler kendi adıyla oluşturulan ve “falanın müsnedi” şeklinde isimlendirilen başlıkların altında etrâflarıyla sıralanmaktadır. Ancak rivayet sayısı fazla olan sahâbînin müsnedi, kendisinden rivayette bulunan râvilerin adlarına göre tasnif edilip rivayette bulunduğu hadisler ise, bu râvilerin adları altında zikredilmektedir. Bu râviler arasında sahâbeden rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râvi olduğu takdirde hadisler, o râviden rivayette bulunan râvilerin isimleri altında aktarılır. Aynı şekilde sonraki râvilerde de râviyeti fazla olan râvilerden aktarılan hadisler, kendilerinden nakilde bulunan diğer râvilerin adları altında zikredilir.¹⁷⁶ Etrâf kitaplarında bu şekilde en fazla senedin dördüncü halkasındaki râvilere göre tasnif yapıldığı görülmektedir.

¹⁷⁴ Müksirûn: binden fazla hadis rivayet etmiş olan sahâbe ya da çok hadis rivayet eden kimse anlamına gelmektedir. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 208.

¹⁷⁵ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 13.

¹⁷⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-İrâkî* (thk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr ve Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âlü Fühayd), *Mektebetü Dârü'l-Minhâc*, Riyad 1426/2005, 3: 335; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 13-14.

Örneğin Ebû Hüreyre, künyesiyle bilindiğinden kendisinden rivayet edilen müsned hadisler, sahâbî isimlerine göre yapılan tasnifte “*Müsned Hadisler*” bölümünün, “*İsmi Verilen Erkek Sahâbe*” kısmında bulunmaktadır. Yine bu kısmın da “*Künyesi Verilen Sahâbî müsnedleri*” başlığının altında yer almaktadır. Ebû Hüreyre müksirûn sahâbîlerden olduğu için kendisinden nakledilen hadisler doğrudan adı altında zikredilmek yerine kendisinden rivayette bulunan Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve Ebû Sâlih Zekvân (ö. 101/719-20) gibi râvilerin isimleri altında etrâf olarak zikredilmiştir. Ancak bu râviler arasında rivayet sayısı çok olanlar da bulunmaktadır. Rivayet ettiği hadis sayısı çok olan bu râvilerden nakledilen hadislerin etrâfları, kendilerinden rivayette bulunan diğer râvilerin isimleri altında aktarılmaktadır. Bu anlamda Ebû Hüreyre’den rivayeti çok olan Zekvân’ın rivayetleri, kendisinden rivayette bulunan Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) ve A‘meş (ö. 148/765) gibi râvilerin isimleri altında aktarılmıştır. Ayrıca bazen senedin üçüncü halkasında bulunan bu râvilerden aktarılan hadisler de çok olabilmektedir. Bu durumda hadisler senedin dördüncü halkasında bulunan râvilerin isimlerine göre etrâf olarak aktarılmaktadır. Bu anlamda mesela Zekvân’dan rivayeti çok olan A‘meş’in rivayetleri, kendisinden rivayette bulunan İbrâhîm b. Tahmân (ö. 163/780) ve Süfyân es-Sevrî gibi râvilerin isimleri altında zikredilmiştir. Etrâf eserlerinde kendisinden rivayet edilen hadis sayısı çok olan râviler bu şekilde tasnif edilmesi sayesinde senedin kolları dediğimiz “*tariklerin*” kolayca bulunması sağlanmıştır. Sözü ettiğimiz tertibin daha iyi anlaşılması için yukarıda verdiğimiz örneği *Tuhfetü’l-eşrâf*’ı esas alarak şema üzerinden şu şekilde gösterebiliriz:

Şema 1.3: Etrâf Kitaplarındaki Râvi Tertibi

Bu tertip esnasında sahâbî isimlerinin tertibinde olduğu gibi sahâbeden rivayette bulunan râvilerin adlarında da “erkek-kadın”, “ismi verilen-mübhem olarak zikredilen” ve “ismi, künyesi ya da nisbesi verilen” ayrımlarına dikkat edilmiştir. Râvilerin isimleri bu ayrımlar çerçevesinde alfabetik sıralanmıştır. Ancak bununla birlikte bazı müellifler, râvi isimlerini sıralarken tam alfabetik davranırken bazıları yarı alfabetik davranmış diğer bazıları da alfabetik sıralamayı hiç dikkate almamıştır. Mizzî ve ondan sonra gelen müellifler eserlerinde tam alfabetik davranmışlardır. Dolayısıyla gerek sahâbî isimlerinde gerekse diğer râvi isimlerinde kelimelerin bütün harfleri dikkate alınarak sıralama yapılmıştır. İbnü'l-Kayserânî, Dânî ve İbn Asâkir gibi bazı müellifler eserlerinde yarı alfabetik davranmışlardır. Bunlardan İbnü'l-Kayserânî ile Dânî, râvi isimlerinin sadece ilk harflerini esas alırken İbn Asâkir ise, ilk üç harfini esas almıştır. Dolayısıyla bu gibi müellifler yarı alfabetik bir sistemle râvilerin isimlerini düzenlemiştir. Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî gibi bazı ilk dönem müellifleri ise, râvi isimleri konusunda alfabetik davranmamışlardır.

1.3.3. Hadislerin Tertibi

Etrâf eserlerinde sahâbî ya da onlardan rivayette bulunanların isimleri altında kendilerinden aktarılan rivayetler sıralanacağı zaman çeşitli tertipler kullanılmıştır. Etrâf eserlerini incelediğimizde hadislerin genel olarak beş şekilde tertip edildiği anlaşılmaktadır.

- 1- Etrâf eserlerine kaynaklık eden kitaplardaki öncelik sırasına göre
- 2- Geçtiği kaynakların sayı ve sıhhat durumuna göre
- 3- Fikhî konulara göre
- 4- Hadis lafızlarının alfabetik sıralanmasına göre
- 5- Müellife göre karışık tertip.

Etrâf eserlerinin bir kısmında hadisler, esas alınan kitaplardaki öncelik sırasına göre tertip edilmektedir. Burada esas alınan kaynaktan maksat, üzerine etrâf eseri yazılan kaynaktır. Bu durumda hadisler, sahâbî ya da râvi adının altında, esas alınan kaynaktan geçtiği yere göre sıralanır. Dolayısıyla esas alınan kaynağın baş tarafında zikredilen hadisler, etrâf eserinde de öne alınır. Esas alınan kaynaktan sonra gelen hadisler etrâf eserlerinde de sonraya alınır. Diğer bir ifadeyle etrâf eserinde hadisler esas alınan kaynaktaki yerlerine göre sıralanır. Bu tertip genellikle tek eser üzerine hazırlanan etrâf çalışmalarıyla ilk dönemlerde yazılan etrâf eserlerinde uygulanmıştır. Ebû Mes'ûd ed-Dîmaşkî, İbnü'Kayserânî ve Dâni gibi müellifler eserlerinde hadislerin etrâflarını bu tertip ile sıralamışlardır.

Etrâf eserlerinin bir kısmında ise hadisler, geçtikleri kaynakların sayı ve sıhhat durumlarına göre düzenlenmiştir. Bu tarz eserlerde, daha fazla kaynaktan geçen hadisler öne alınmış, az kaynaktan geçenler ise sonraya bırakılmıştır. Geçtiği kaynak sayısı aynı olanlarda ise, kaynağı daha güvenilir olanlar öne alınmıştır. Bu tertip eser sayısına göre yapıldığından, sadece birden fazla kaynak üzerine hazırlanan etrâf çalışmalarında söz konusu olmaktadır. Bu anlamda Halef b. Hamdûn, İbn Asâkir ve Mizzî gibi müellifler eserlerini bu tertip ile hazırlamışlardır.

Etrâf eserlerinin bir kısmında hadisler fikhî konularına göre sıralanmıştır. Bu eserlerde hadisler, sünen kitaplarının konu sırasına göre düzenlenmiştir. Bu anlamda mesela bir râviden rivayet edilen hadisler fikhî konularına göre belirlenmiş ve tahâret/temizlik konusundan başlamak suretiyle sıralanmıştır. Eserinde hadisleri fikhî konularına göre sıralayan müelliflerin başında İbn Hacer gelmektedir. İbn Hacer,

İthâfü'l-mehere bi'l-fevâ'idi'l-mübtékire min etrâfi'l-'aşere adlı eserinde hadisleri fıkıh konularına göre aktarmıştır.

Bazı etrâf eserlerinde hadisler alfabetik sıralanmıştır. Bu eserlerde sahâbî ve râvilerden nakledilen hadislerin etrâfları alfabetik sıralanmaktadır. Bu sistem tek kitap üzerine yapılan çalışmalarda kullanılmaya daha müsaittir. İbn Hacer'in *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'teli* adlı eserinde hadislerin etrâflarını zaman zaman bu sistemle sıralamıştır.

Bazı etrâf eseri müellifleri ise, hadisleri kendilerine has bir sistemle sıralamışlardır. Ebû İshâk el-Huveynî tarafından yazılan *Lü'lü'ü'l-esdâf bi-terîbi'l-Müntekâ ale'l-etrâf* adlı eserde Huveynî'nin uyguladığı sistemin yukarıda saydığımız sistemlerden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Onun uyguladığı sistemin hangi kriterlere göre yapıldığını tespit edemediğimiz için müellif tarafından keyfi düzenlendiğini düşünüyoruz.

Etrâf kitaplarında hadisin etrâfi verileceği zaman, "... hadisi" anlamında "حديث/hadisu" kelimesiyle başlanır ardından hadisin etrâfi zikredilir. Hadis kısa olduğu takdirde tamamı zikredilir. Uzun olduğu takdirde ise, hepsini çağrıştıracak bir bölümü ya da varsa adı zikredilir ve ardında "hadisin devamını oku, devamını getir" anlamında "الحديث/el-hadis" lafzıyla bitirilir. Bundan sonra da senedler zikredilir.

Etrâf kitaplarının tamamında hadisler bu şekilde aktarılmaktadır.

1.3.4. Etrâf Tertibi

Etrâf literatürünün ilişkili olduğu literatürler başlığı altında müsnedlerle etrâf eserleri arasındaki ilişkiden bahsetmiş ve karşılıklı olarak birbirini etkilediğini söylemiştik. İki literatür arasındaki etkileşim sonucunda kendine has özellikleri olan bir tertip sistemi ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan tertip yukarıda detaylı olarak açıkladığımız, üç aşamada gerçekleşen detaylı bir tertiptir. Bu tertipte sahâbî ve râvi isimleri ile hadisler ayrı ayrı tertip edilmektedir.

Hadis literatürleri arasında müsnedler gibi birtakım eserler de bazen bu tertip ile oluşturulmuşlardır. Ancak bu eserlerde uygulanan tertipler yukarıda belirttiğimiz gibi detaylı değildir. Buna rağmen bahsedilen tertibe yakın şekilde oluşturan eserler de bulunmaktadır. Ancak bu eserler, yukarıda açıkladığımız tertibin en iyi şekilde

uygulandığı etrâf eserlerinden sonra yazılmışlardır. Dolayısıyla bu çalışmalarda etrâf eserlerinden etkilenilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Bu anlamda mesela etrâf kitaplarında uygulanan tasnife yakın şekilde hazırlanan İbn Kesîr'in *Câmi'u'l-mesânîd ve's-sünen* adlı eserinde, bu tertibin en iyi şekilde uygulandığı *Tuhfetü'l-eşraf*'tan etkilenildiğini düşünüyoruz. Sonuç olarak etrâf literatürü dışında bu tertiple oluşturulan eserlerin sayısı az olmakla birlikte bu şekilde oluşturulan eserler genellikle literatürleri arasında istisna durumuna düşmüşlerdir.

Bu açıdan bakınca etrâf eserleri tasnif konusunda müsned ve mu'cem gibi diğer bazı eserlerle benzer tarafı bulunsa da aslında kendilerine has yöntemlerle tasnif edildiği anlaşılmaktadır. Müsnedlerle etrâf eserleri kıyas edildiğinde, müsnedlerde sahâbenin İslam'daki fazilet esasına göre yapılan tertibin çok fazla kullanıldığı ve sahâbî adına göre alfabetik yapılan tertibin ise, daha az kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın etrâf literatüründe, sadece sahâbî adına göre alfabetik yapılan tertibin uygulanmıştır. Bu sebeple müsnedlerde uygulanan ve sahâbenin İslam'daki fazilet esasına göre yapılan tasnifin, "*tertîbü'l-mesânîd/müsned tertibi*" ya da "*müsned tasnifi*" olarak isimlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bunun yanında müsned eserlerinde az kullanılan ancak etrâf kitaplarının neredeyse tamamında uygulanan sahâbî adlarına göre alfabetik yapılan tasnifin, "*tertîbü'l-etrâf/etrâf tertibi*" ya da "*etrâf tasnifi*" olarak isimlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Aslında etrâf eserlerinde uygulanan üç aşamalı tasnif için bazı kaynaklarda "etrâf eserlerinin tasnif şekli" anlamında "*tertîbü'l-etrâf*" nitelemesi kullanılmıştır.¹⁷⁷ Dolayısıyla bu nitelemeden de yola çıkarak etrâf eserlerinde uygulanan bu tertip için "*etrâf tertibi*" ya da "*etrâf tasnifi*" isimlendirmelerini uygun görüyoruz. Bu açıdan bakıldığında etrâf eserlerinin sıradan eserler olmadığı, hadis ilmine farklı tertip sistemleri ile çeşitli kavramlar kazandıran önemli bir literatür olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tertibin ilk defa hangi müellif tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, tertibin müsned ve etrâf eserleriyle birlikte uygulandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sahâbî isimlerini alfabetik düzenleyen ilk müellifin Taberânî olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁸ Ancak onun yaptığı alfabetik tertibin detayları

¹⁷⁷ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 17; İbnü'l-Cezerî, *Kitâbü'l-Müs'adü'l-ahmed*, s. 22; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idi'l-mesânîdi's-semâniye* (thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şeseri), Dârü'l-Âsime, Riyad 1998-2000, 1: 194; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, 12: 13.

¹⁷⁸ Hatiboğlu, "Müsned", s. 99.

bilinmemektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla yukarıda açıkladığımız şekliyle yapılan tertibin ilk örnekleri Dârekutnî'nin eserlerinde görülmektedir. Bu anlamda onun *el-İlelü'l-vâride* adlı eserinde birebir olmasa da bu tasnifin izlerine rastlanmaktadır. Yine daha sonra etrâf eserleriyle özdeşleşen bu tertibin, kendisine nispet edilen *Etrâfî'l-Muvatta'* adlı eserinde uygulanmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Bununla birlikte bu tertibin somut olarak en belirgin şekli ilk defa Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî tarafından *Sahîhayn* üzerine yazılan etrâf eserinde görünmektedir.

Bu tertip hakkında değerlendirme yapan Beşşâr Avvâd Ma'rûf, tertibin İbn Asâkir tarafından icat edildiğini söylemiştir.¹⁷⁹ Ancak İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinin mukaddimesinde, eserinin tertibi konusunda Halef b. Hamdûn'dan istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁰ Dolayısıyla Beşşâr Avvâd değerlendirmesini İbn Asâkir'in eserini görmeden yapmış olmalıdır. Bu durumda *etrâf tertibinin* Dârekutnî veya Halef ile başlamış olma ihtimali güçlük kazanmaktadır. Sonuç olarak *etrâf tertibinin*, basitte olsa Dârekutnî tarafında başlatıldığı, Halef b. Hamdûn ile belirginleştiği, İbn Asâkir tarafından geliştirildiği ve Mizzî'yle zirveye ulaştığını düşünüyoruz.

1.4. ETRÂF LİTERATÜRÜNDEN İSTİFADE YÖNTEMİ

Önceki kısımlarda açıkladığımız gibi etrâf eserleri senedleri, senedlerde adı geçen râvileri, râvilerin oluşturdukları rivayet kollarını ve bu rivayet kollarıyla gelen hadisleri bulmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır. Bu eserlerden yararlanmak için onlara dair bazı inceliklerin bilinmesi ve bazı noktalara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Etrâf eserleri sahâbî râvisine göre düzenlenmektedir. Dolayısıyla bu eserlerden istifade etmek için her şeyden önce sahâbî râvisinin bilinmesi gerekmektedir. Bu bilinmediği takdirde bu eserlerden istifade etmek çok zor olmaktadır. Bu sebeple etrâf eserlerinden istifade etmek isteyen okuyucunun sahâbî râvisi dışında bir de bu eserlerin oluşturulduğu tertipleri bilmesi gerekmektedir.

Etrâf eserlerinde rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râvilerin hadisleri kendilerinden nakilde bulunan râvilerin isimlerine göre aktarılmaktadır. Dolayısıyla rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râviler ve onların rivayet ettiği hadislere ulaşmak

¹⁷⁹ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 7.

¹⁸⁰ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

için sahâbî râvisinden sonraki râvilerin de isimlerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu râvilerin isimleri bilindiği takdirde eserlerden istifade etmek kolaylaşacaktır.

Etrâf eserlerinin tasnifinde dikkat edilen konulardan birisi de râvilerin erkek ya da kadın olmasıdır. Etrâf eserlerinden istifade edilirken bu konuya dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında râvilerin isimleri, künyeleri ya da nisbeleriyle bilindiği veya isminin meçhul olup olmadığı da bilinmelidir.

Etrâf eserlerinin tahkikli neşirlerinde, eserlerden istifadeyi kolaylaştırmak için birtakım uygulamalar kullanılmıştır. Râvi isimleri ile hadislerin numaralandırılması, hadislerin asıl kaynaklarındaki yerlerini göstermek için bölüm adlarıyla birlikte, kaynakların tahkikli neşirlerinde kullanılan bölüm ve hadis numaralarının verilmesi, eserlerin sonunda râvi ve hadislerin alfabetik sıralanması bunlardandır. Bu uygulamaların bilinmesinde fayda vardır. Dolayısıyla etrâf eserlerinden istifade etmek isteyen okuyucular tahkikli neşirlerde bu gibi yardımcı unsurların da yer aldığını bilmelidir.

Etrâf eserlerinde hadisler etrâf şeklinde nakledildiği için bu eserlerden hadislerin tam metinleri konusunda istifade edilmemektedir. Bu açıdan okuyucu bu kitaplarda hadislerin tam metinlerini bulamayacağını da bilmelidir.

Son olarak etrâf eserleri râvi isimleriyle hadislerin etrâfları dışında diğer birtakım bilgiler de içerebilmektedir. Bu anlamda etrâf eserlerinde sened ve hadislerde bulunan kusurlar, râviler hakkında muhaddisler tarafından yapılan değerlendirmeler gibi bazı bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla etrâf eserlerinden bu konularda da istifade edilebileceği unutulmamalıdır.

1.5. ETRÂF LİTERATÜRÜNÜN FAYDALARI

Asıl amacı, senedleri, râvileri, rivayet kollarını ve bu rivayet kollarıyla gelen hadisleri bulmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmak olan etrâf eserleri, pek çok fayda sağlamaktadır. Sened ve râviler konusunda hadislerle uğraşanlara yardımcı olsun diye yazılan bu eserler, zaman geçtikçe ortaya çıkan yeni taleplere cevap vermek için birtakım değişimler geçirilmiş ve bu değişimlerle beraber olgunlaşarak faydaları artmıştır. Etrâf eserlerinde meydana gelen her değişim yeni faydaları beraberinde getirmiştir. Nihayet günümüze gelinceye kadar eserlerin yararları katlanmış ve

birçok alanda okuyuculara yardımcı olan, kolaylık sağlayan, bilgi sunan başucu eserleri haline gelmiştir.

Etrâf eserleri arasında bazı açılardan birtakım farklar bulunmaktadır. Mesela etrâf eserlerinin bir kısmı *Sahîhayn*, bir kısmı *Kütüb-i Sitte*, bir kısmı *el-Muvatta'* ve bir kısmı da diğer bazı eserler üzerine yazılmıştır. Bu açıdan bakınca etrâf eserlerinin kaynakları ve sayıları farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak sağladıkları faydalar da değişmektedir. Mesela daha fazla kaynak üzerine yazılan eserlerin sağladıkları faydalar ile tek kaynak üzerine yazılan eserlerin sağladıkları faydalar aynı olmamaktadır. Bunun yanında bazı eserlerde müellifler sened ve hadisler dışında birçok yararlı bilgi verirken, diğer bazısında sened ve hadisler dışında çok az bilgi verilmektedir. Bu anlamda Dâni'nin *Kitâbü'l-Îmâ'* adlı eseri sened ve hadisler dışında geniş bir bilgi kaynağıyken, Abdülganî en-Nâblusî'nin *Zehâ'irü'l-mevârîs* adlı eseri sadece sened ve hadisleri içermektedir. Yine etrâf eserlerinin bir kısmı tahkik edilirken bir kısmı yazma halindedir. Bu eserlerden tahkik edilenlere ulaşmak, onlardan istifade etmek kolay olurken, tahkik edilmeyenlerine hem ulaşmak hem de onlardan istifade etmek zor olmaktadır. Dolayısıyla eserlerin tahkik edilip edilmemesi eserlerin faydalarını etkilemektedir. Sonuç olarak etrâf eserlerinin sağladığı faydalar aynı olmayıp çeşitlilik arz etmektedir.

Etrâf eserleri fayda konusunda farklılık arz ettiğinden hepsini bir arada değerlendirmek zorlaşmaktadır. Çünkü bütün eserlerin ortak faydaları ele alındığında eserlerin bireysel faydaları işlenmemiş olacaktır. Eserlerin ortak faydalarıyla bireysel faydaları birlikte ele alındığı takdirde bazı eserlerden sağlanmayan faydalar bütün eserlerden sağlanıyor gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bu durumda okuyucu yanıltılmış olur. Etrâf eserlerinin faydaları konusunda karşımıza çıkan bu sıkıntıları gidermek için etrâf eserlerinin ortak ve bireysel faydalarını ayrı olarak değerlendirmeyi uygun gördük. Böylece etrâf eserlerinin ortak ve bireysel faydaları işlenmiş ve bu konuda oluşacak yanıltmalar giderilmiş olacaktır. Son olarak etrâf eserleri bazı kaynaklar üzerine yazıldıklarından belirli sayıda kaynaktan geçen bilgileri içermektedirler. Dolayısıyla etrâf eserlerinden sağlanan faydalar bu kaynaklarla sınırlıdır. Bu yüzden etrâf eserlerinden sağlanan faydaların bütün hadisler için geçerli olduğu gibi bir yanılgıya düşmemek gerekir.

Kandemir, “Bugün hadislerin kaynaklarını belirlemeye imkân veren mu‘cemlerin (concordance) henüz ortaya çıkmadığı yıllarda bu hususların tespiti genellikle etrâf kitapları sayesinde mümkün olmuştur.” diyerek etrâf eserlerinden sağlanan faydalara işaret etmiştir.¹⁸¹

1.5.1. Ortak Faydalar

Etrâf eserlerini incelediğimizde hepsinin ortak olarak sağladığı birçok fayda bulunmaktadır. Bu ortak faydalar genellikle eserlerin yazılış amacıyla bağlantılı olup sened ve râviler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu açıdan baktığımızda etrâf eserlerinin aşağıda saydığımız ortak faydaları bulunmaktadır.

1- Hadislerin senedlerini bir arada görmek:

Etrâf eserlerinin asıl amacı senedleri bir araya getirmektir. Etrâf eserlerinin sağladığı pek çok fayda bu eserlerde senedlerin bir arada getirilmesi sayesinde sağlanmaktadır.¹⁸² Etrâf eserlerinde yalnız bir kaynaktan geçen senedler bir araya getirildiği gibi birkaç kaynaktan geçen senedler de bir araya getirilmektedir. Bu anlamda kaynak sayısı arttıkça senedlerin bir araya getirilmesinin faydaları da artmaktadır.

2- Senedleri tespit etmeyi ve öğrenmeyi kolaylaştırmak:

Etrâf eserleri temelde bu faydayı gerçekleştirmek üzere yazılmışlardır. Bu eserler sahâbî adlarına göre tasnif edildiğinden, sahâbî adlarından yola çıkarak senedlerin tamamını bulmayı sağlar.¹⁸³ Örnek verecek olursak, Enes b. Mâlik’ten nakledilen bir rivayetin senedi merak edildiğinde, bu hadisin geçtiği asıl kaynak üzerine yazılan etrâf eserine başvurulur. Bu eserde Enes b. Mâlik’in ismi üzerinden hadise ulaşılır. Etrâf eserlerinde hadislerle beraber senedlerde zikredildiğinden burada merak edilen sened tespit edilmiş olur. Aynı şekilde bütün etrâf eserleri senedleri bulmayı kolaylaştırarak öğrenilmesine yardımcı olur.¹⁸⁴ Etrâf eserleri belirli sayıda kaynak üzerine yazıldıklarından etrâf eserlerinden bu anlamda üzerine yazıldıkları kaynaklarda geçen senedleri bulmada istifade edilmektedir.

3- Tarikleri tespit etmeyi ve öğrenmeyi kolaylaştırmak:

¹⁸¹ Kandemir, “Etrâf”, s. 498.

¹⁸² Kandemir, “Etrâf”, s. 498.

¹⁸³ Gavrî, *el-Vecîz fî ta’rîf kütübî’l-hadîs*, s. 222; Kandemir, “Etrâf”, s. 498.

¹⁸⁴ San‘ânî, *Tavzîhü’l-efkâr*, 1: 208.

Etrâf eserlerinin gerçekleştirmek üzere yazıldıkları faydalardan birisi de hadislerin tariklerini diğer bir ifadeyle sened kollarını tespit etmektir.¹⁸⁵ Etrâf eserlerinde sahâbeden rivayette bulunan râvilere göre tasnifler yapıldığından bu sayede sened kollarını tespit etmek kolaylaşmaktadır. Bir hadisin sahâbeden rivayette bulunan râvisini öğrenmek için etrâf eserlerine müracaat edilir ve böylece hadisin hangi râvi tarikiyle aktarıldığı tespit edilir. Bunun yanında hadisin garîb,¹⁸⁶ azîz¹⁸⁷ ya da meşhûr¹⁸⁸ olduğu da bu sayede tespit edilmektedir.¹⁸⁹ Çünkü senedler bir araya getirildiğinden hadisin kaç senedle geldiği ortaya çıkar ki bu durumda yalnız bir senedle gelmiş garîb, iki senedle gelmişse azîz, en az üç senedle gelmişse meşhûr hadis olarak isimlendirilmektedir.

4- Hadislerin asıl kaynağında geçtiği yeri tespit etmeyi kolaylaştırmak:

Etrâf eserlerinde hadislerin asıl kaynaklarında geçtiği bölümlere işaret edilir. Bu anlamda etrâf eserleri sayesinde hadislerin asıl kaynaklarında geçtiği yerleri tespit edilebilir.¹⁹⁰ Örnek verecek olursak, mesela Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'inde geçen ancak kaynaktaki yeri bilinmeyen bir hadis için *el-Câmi 'u's-sahîh* üzerine hazırlanan etrâf eserine müracaat edilir. Önce sahâbî adından yola çıkarak etrâf eserinde hadisin yeri tespit edilir, burada hadisin asıl kaynakta geçtiği bölüm bilgisinden hadisin asıl kaynakta geçtiği yeri öğrenilir. Dolayısıyla etrâf eserleri sayesinde hadislerin asıl kaynaklarında; namaz, hac, zekât, alış-veriş gibi bölümlerden hangisinde geçtiği tespit edilir. Yakın zamanda yapılan tahkikli neşirlerde zaman zaman hadis numaraları kaydedilmektedir. Bu sayede etrâf eserleri üzerinden hadislerin asıl kaynaklarında geçtikleri yerleri tespit etmek daha da kolaylaşmaktadır.

5- Sened ve hadisleri ezberlemeyi kolaylaştırmak:

¹⁸⁵ Halit Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 358.

¹⁸⁶ Garîb: hangi tabakadan olursa olsun bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis anlamına gelmektedir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 102.

¹⁸⁷ Azîz: senedin başından sonuna kadar her tabakada râvileri iki kişiden az olmayan hadis anlamına gelmektedir. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 34.

¹⁸⁸ Meşhûr: Her tabakada en az üç kişinin rivayet etmiş olduğu veya en az üç farklı senedle rivayet edilmiş olan hadis anlamına gelmektedir. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 178.

¹⁸⁹ Mizzi, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 21.

¹⁹⁰ Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzi ve't-tahrîc fî kitâbihî Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dâru Ammâr, Amman 1998, s. 205; Ahmed Hâc Abdurrahman, *el-Hâfiz Moğultay ve cühûduhû fî 'ilmi'l-hadis*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi ed-Da've ve Usulü'd-dîn Fakültesi, Mekke 1998, s. 429; Kandemir, "Etrâf", s. 498.

Fıkıh bablarına göre hazırlanmış kaynak eserlere bakıldığında, bu eserlerde hadis sayısı, sened sayısı çok görünmekte ve ezber konusunda talebelerin gözünü korkutmaktadır. Ancak etrâf eserlerine bakıldığında bu durumun pek de bu kadar zor olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü etrâf eserleri sahâbî ve râvi adlarına göre tasnif edildiğinden, talebelerin gözünü korkutan çok sayıdaki senedler bu sayede üst râvilerde birleştirilerek sayısal olarak azaltılmış ve bir düzene kavuşmuştur. Yine hadisler senedleriyle düşünüldüğünde her hadisi senediyle beraber ayrı ayrı ezberlemek zor görünmektedir. Ancak aynı senedle gelen bütün hadisler biraya getirildiğinde, senedleri her hadisle birlikte ayrı ayrı ezberlemeye gerek kalmaz. Bu durumda sadece hadisler ezberlenmiş olur. Dolayısıyla etrâf kitapları hem senedleri hem de hadisleri ezberlemeyi kolaylaştırmaktadır.¹⁹¹

Bilindiği üzere etrâf eserleri hadisleri tam metinleriyle içermemektedir. Burada etrâf eserleri aynı senedle gelen hadisleri bir araya getirmesi yönüyle talebelere yardımcı olmaktadır. Yoksa hadis metinleri için talebeler asıl kaynaklara bakmaları gerekmektedir.

6- Sahâbeden rivayette bulunan râvileri tespit etmek:

Etrâf eserleri sahâbî isimleri ve onlardan rivayette bulunan râvi isimlerine göre tertip edildiğinden, bu eserler sayesinde sahâbeden hangi râvilerin rivayette bulunduğunu tespit etmek kolaylaşmaktadır. Bir sahâbeden hangi râvilerin hadis rivayetinde bulunduğunu tespit etmek için etrâf eserlerinde o sahâbenin müsnedine bakmak yeterlidir. Ancak bu eserlerin yalnız üzerine yazıldıkları kaynaklarda geçen râvileri içerdikleri, dolayısıyla bir sahâbeden rivayette bulunan bütün râvileri içermedikleri bilinmelidir.

7- Sahâbenin müksirûn ya da mukıllûn olduğunu tespit etmek:

Etrâf eserlerinde sahâbenin rivayet ettiği hadisler bir araya getirildiğinden, bu vesileyle sahâbenin çok hadis rivayet eden müksirûn ya da az hadis rivayet eden mukıllûn olduğu da tespit edilir. Yine sahâbeden rivayet edilen hadis sayısı da bu eserlerden tespit edilebilmektedir.¹⁹² Ancak bu tespitler etrâf eserlerinin kaynaklarıyla sınırlı olmaktadır.

¹⁹¹ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 31-32.

¹⁹² Tavâlibe, *el-Hâfızü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 206; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 358.

8- Hadis ihtilaflarını tespit etmek:

Etrâf çalışmalarında senedler bir arada zikredildiğinden, bu eserler aracılığıyla senedler arasındaki ihtilafları tespit etmek kolaylaşmaktadır. Etrâf eserleri arasında özellikle birden fazla kaynak üzerine yazılanlar aynı senedle gelen hadisleri ve bu hadislerin aynı ya da farklı kaynaklarda geçen diğer tariklerini bir arada zikrettiğinden okuyucuya karşılaştırma yapma imkânı tanımaktadır. Yine bazı etrâf eserlerinde müellifler sened ve metin ihtilaflarına dair bilgiler vermektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri, gerek yapıları itibariyle gerekse müelliflerinin aktardığı bilgiler itibariyle hadis ihtilaflarını tespit etmeyi kolaylaştırmaktadır.¹⁹³

9- Matbaa ve istinsah hatalarını tespit etmek:

Özellikle erken dönemlerde yazılan etrâf eserleri matbaa ve istinsah hatalarını tespit etmek için birer kaynak görevini görmektedir. İstinsah edilen nüshalar ya da neşredilmiş kitaplar etrâf eserleriyle karşılaştırılarak bu eserlerde hatalı yazımların olup olmadığı tespit edilebilmektedir.¹⁹⁴ Tahkiklerde eksik olan ya da okunmayan yerlerin tamamlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu fayda etrâf eserlerine has olmayıp erken dönemde yazılan birçok eserden sağlanan bir faydadır. Son olarak etrâf eserlerinde hadis metinleri tam olarak aktarılmadığından bu konuda etrâf eserlerinden sınırlı olarak istifade edilebilmektedir.

1.5.2. Bireysel Faydalar

Etrâf eserlerinin bireysel olarak sağladığı faydalar da bulunmaktadır. Bu bireysel faydalar genellikle müelliflerin eserlerinde hadis ve senedlerden ayrı olarak zikrettikleri birtakım bilgiler ile üzerine yazıldıkları kaynak sayısından ileri gelmektedir. Etrâf eserlerinden bireysel olarak sağlanan faydalar aşağıdaki gibidir.

1- Aynı hadisin farklı kaynaklarda geçen senedlerini tespit etmek:

Etrâf eserlerinde aynı hadisin, üzerine yazıldıkları kaynaklarda geçen farklı senedleri bir araya getirilmektedir. Dolayısıyla birden fazla kaynak üzerine yazılan etrâf eserlerinde aynı hadisin, üzerine yazıldıkları kaynaklarda geçen farklı senedleri bir araya getirilmek suretiyle toplaması uzun vakit alan senedleri ayrıca vakit harcamadan tespit etmeyi sağlamaktadır. Ancak etrâf eserlerinde bir aradan verilen

¹⁹³ Mizzi, *Tuhfetü'l-etrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 22.

¹⁹⁴ Mizzi, *Tuhfetü'l-etrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 21, 8: 357; Tavâlîbe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 205; Ahmed Hâc Abdurrahman, *el-Hâfiz Moğultay*, s. 429; Kandemir, "Etrâf", s. 498.

senedlerin, etrâf eserinin üzerine yazıldığı kaynak sayısı ile sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

2- Aynı hadisin kaç hadis kaynağında geçtiğini tespit etmek:

Bir önceki maddede belirttiğimiz gibi etrâf eserleri aynı hadisin, üzerine yazıldıkları kaynaklarda geçen senedleri bir araya getirdiğini belirtmiştik. Etrâf kitaplarında senedlerin bir araya getirilmesinin diğer bir faydası da bu senedler üzerinden hadisin geçtiği kaynak sayısını tespit etmektir.¹⁹⁵ Ancak burada tespit edilecek kaynak sayısı etrâf eserinin üzerine yazıldığı kaynak sayısı ile sınırlıdır. Bu konuda tersten düşündüğümüzde etrâf eserleri bir hadisin geçmediği kaynakları tespit etmeye de yaramaktadır.¹⁹⁶ Örneğin bir hadis *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılan bir etrâf eserinde geçmiyorsa bu durum hadisin *Kütüb-i Sitte*'de yer almadığını göstermektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri, hadislerin yer aldığı kaynakların tespiti yanında hadislerin yer almadığı kaynakları da tespit etmeye yaramaktadır.

3- Tahrîc yapmayı kolaylaştırmak:

Etrâf literatürünün en önemli faydalarından biri de tahrîc konusunda sağladığı kolaylıktır. Önceki iki faydada belirttiğimiz gibi etrâf eserleri hadislerin senedlerini bir araya getirmesi dolayısıyla hadis tahrîcini kolaylaştırmaktadır. Özellikle birkaç kaynak üzerine yazılan *Tuhfetü'l-eşrâf* ve *İthâfü'l-meher*e gibi eserler aynı zamanda birer tahrîc kaynağıdır. Etrâf eserlerinden tahrîc yapmak için sahâbî adından yola çıkarak tahrîc edilecek hadis tespit edilir. Hadislerle birlikte hadisin geçtiği kaynaklar da zikredildiğinden buradaki bilgiler üzerinden tahrîc yapılır. Ancak etrâf kitapları belirli sayıda kaynak üzerine yazıldığından bu eserlerden sınırlı tahrîc yapılabileceği unutulmamalıdır.

4- İ'tibâr işlemini gerçekleştirmeyi kolaylaştırmak:

Etrâf eserlerinin faydalarından birisi de, "hadisin aynısının veya benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için araştırma yapma"¹⁹⁷ anlamına gelen i'tibâr işleminde kolaylık sağlamaktır. Etrâf eserlerinde aynı eserde ya da farklı kaynaklarda geçen hadislerin senedleri bir ara getirildiğinden, uzun süre

¹⁹⁵ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 21; Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 205.

¹⁹⁶ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 22; Ahmed Hâc Abdurrahman, *el-Hâfiz Moğultay*, s. 429.

¹⁹⁷ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 134.

araştırma gerektiren i'tibâr işlemini bir araya getirilen senedler sayesinde kısa sürede yapılabilmektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri i'tibâr işlemini kolaylaştırmaktadır.¹⁹⁸

5- Mütâbi' ve şâhid hadislerin tespitini kolaylaştırmak:

Etrâf eserleri sayesinde aynı zamanda hadislerin mütâbi'¹⁹⁹ ve şâhidlerini²⁰⁰ bulmak da kolaylaşmaktadır.²⁰¹ İ'tibâr işleminin sonucunda ortaya çıkan mütâbi' ve şâhid hadisler, i'tibâr işleminde olduğu gibi etrâf eserleri sayesinde kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Etrâf eserleri, mütâbi' hadisler için aynı sahâbeden gelen hadisleri inceleme, şâhid hadisler için de hadisin bir araya getirilen senedlerini inceleme imkânı tanıyarak bu kolaylık sağlamaktadır.

6- Müsned ve mürsel hadisleri tespit etmek:

Etrâf eserlerinin tertibinde belirttiğimiz gibi etrâf eserleri, genellikle müsned ve mürsel hadis bölümleri olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Hadisleri bu şekilde iki ana bölümde aktaran etrâf eserlerinde bu bölümler sayesinde müsned ve mürsel hadisleri tespit etmek kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla etrâf eserlerinin çoğu bu anlamda müsned ve mürsel hadisleri bulma konusunda yarar sağlamaktadır. Ancak etrâf eserlerinden tespit edilen müsned ve mürsel hadislerin etrâf eserinin kaynaklarıyla sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

7- Hadis kaynaklarında geçen hataları ve rivayet kusurlarını tespit etmek:

Bir kısım etrâf kitabında hadislerle ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı müelliflerin kendi değerlendirmelerinden bir kısmı ise, muhaddislerin değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Etrâf kitaplarında aktarılan bu değerlendirmelerde hadislerin sened ve metinlerinde yer alan kusurlara değinilmekte ve bu kusurlar çözüme kavuşturulmaktadır.²⁰² Bu anlamda mesela, yanlış râvilere, hatalı isimlere, metin farklılıklarına, râvilerin hayatlarına, cerh ve tadil durumlarına,

¹⁹⁸ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Dârü'r-Râye, Riyad 1994, 2: 590; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Mektebetü'l-matbuati'l-İslâmiyye bi-Haleb, Betrut 1995, 1: 491.

¹⁹⁹ Mütâbi': rivayetinde tek kaldığı sanılan rivinin şeyhinden veya şeyhinin şeyhinden bir başka râvi tarafından rivayet edilen hadis anlamına gelmektedir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 291.

²⁰⁰ Şâhid: bir hadise lafız veya mana yönünden veya sadece mana itibariyle benzeyen lafızlarla bir diğer sahâbeden rivayet edilen ve bu rivayetle ötekine muvâfakat eden hadis anlamına gelmektedir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 371.

²⁰¹ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, 1: 491.

²⁰² Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 358.

hadisteki illetlere dair bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla etrâf eserlerinden ta'akkub²⁰³ olarak adlandırılan bu konularda da istifade edilmektedir. Bu anlamda etrâf eserleri üzerine yazıldıkları eserlerin birer tenkidi niteliğindedir. Söz gelimi Mizzî'nin, *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinde *Kütüb-i Sitte* üzerine birçok tenkidi bulunmaktadır. Onun tespit edip çözmeye çalıştığı rivayet kusurları daha sonra pek çok müellif tarafından kullanılmıştır.

8- Günümüze ulaşmayan eserleri, bazı eserlerin rivayetlerini ve âlimlerin değerlendirmelerini günümüze ulaştırmak:

Daha önce belirttiğimiz gibi etrâf eserleri çeşitli kaynaklar üzerine yazılmaktadır. Bunlardan günümüze ulaşan kaynaklar olduğu gibi günümüze ulaşmayan kaynaklar da bulunmaktadır. Bu anlamda etrâf eserine kaynaklık eden kitaplar günümüze ulaşmamışsa etrâf eserleri sayesinde günümüze ulaşabilmektedir. Örnek verecek olursak, Dârekutnî'nin *el-Efrâd* adlı eseri birkaç küçük parçası dışında günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu eser üzerine İbnü'l-Kayserânî tarafından hazırlanan *Etrâfü'l-garâ'ib* adlı çalışma sayesinde eserde geçen hadislerin senedleri ve etrâfları ulaşmıştır. Dolayısıyla *Etrâfü'l-garâ'ib* bu eserin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Yine bazı hadis kitapları farklı rivayetlerle²⁰⁴ aktarılmıştır. Bu rivayetlerin bir kısmı günümüze ulaşmışken bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır. Bazı etrâf kitapları, hadis kitaplarının farklı rivayetlerini esas aldıklarından bu vesileyle bazı hadis kitaplarının günümüze ulaşmayan birtakım rivayetlerinin günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. Bu anlamda Dâni'nin *Kitâbü'l-Îmâ'* adlı eseri *el-Muvatta*'ın Abdullah b. Vehb el-Kureşî (ö. 197/813), Saîd b. Ufeyr (ö. 226/841) gibi çeşit rivayetlerinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Etrâf eserlerinde müellifler zaman zaman değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler kendilerine ait olduğu gibi kendi dönemlerinde ya da daha önce yaşamış âlimlere ait de olabilmektedir. Genellikle sened, metin ve râvilerle ait bu bilgiler büyük önem arz etmektedir. Bu bilgilerin bir kısmı çeşitli vesilelerle günümüze ulaşmışken diğer bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır. Etrâf kitapları

²⁰³ Ta'akkub: bir âlimin kendisine ya da başkasına ait sözleri tenkit ederek tarafsız bir şekilde değerlendirmesi tenkit etmesidir. Mansûr Selmân Nasr Nassâr, *Ta'akkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer alâ gayrihi mine'l-'ulemâ' min hilâli kitâbihi Tehzîbü't-Tehzîb min bidâyet harfi'l-elif ilâ nihâyet harfi'z-zâ'*, Ürdün Üniversitesi ed-Dirâsâtü'l-'ulyâ Fakültesi, Amman 2005, s. 22.

²⁰⁴ Burada rivayet ile kastedilen hadis kitaplarını müellifinden sonraki nesillere aktaran ilk râvilerin aktardıkları kitaplardır.

günümüze ulaşmayan bu bilgileri naklederek bize ulaştırmaktadır. Hadisler hakkında pek çok değerlendirmeyi içeren Dâni'nin *Kitâbü'l-Îmâ'* adlı eseri bahsettiğimiz değerlendirmeleri günümüze ulaştıran örnek mahiyetinde bir çalışmadır.

9- Nüsha ve rivayet farklarını tespit etmek:

Bazı etrâf eserlerinde bir kitabın farklı nüshaları ya da farklı rivayetleri birlikte değerlendirilmektedir. Eserlerin farklı nüsha ve rivayetlerini birlikte değerlendiren etrâf eserleri sayesinde nüsha ve rivayet farklılıkları tespit edilebilmektedir.²⁰⁵ Dolayısıyla etrâf kitapları sayesinde bir hadisin hangi nüsha ya da hangi rivayet ile geldiği tespit edilebilmektedir.

10- Hadisler hakkında muhaddislerin değerlendirmelerini tespit etmek:

Muhaddislerin değerlendirmelerini içeren etrâf eserleri, gerek etrâf eserlerine kaynaklık eden kitapların müellifleri tarafından yapılan değerlendirmeleri gerekse bu müelliflerin kaynaklarında değerlendirmedeği hadisler hakkında başka muhaddislerin yaptığı değerlendirmeleri aktarmaktadır. Bu değerlendirmeler hadisin anlaşılması, hatalarının tespit edilmesine yönelik olabileceği gibi hadisin sıhhat durumunu tespit etmeye yönelik de olabilmektedir. Dolayısıyla etrâf eserleri sayesinde hadislerdeki kapalılıklar, hatalar ve hadislerin sıhhat durumları tespit edilebilmektedir.²⁰⁶

11- Mübhem olarak zikredilen râvilerin isimlerini tespit etmek:

Hadislerde bazen râvilerin isimleri geçmemekte ya da yanlış geçmektedir. Bazen de râvinin ismi bilinmemektedir. Bir önceki faydayı açıklarken belirttiğimiz gibi bazı etrâf kitapları çeşitli değerlendirmeleri içermektedir. Bu eserlerde geçen değerlendirmelerin bir kısmı râvilerin isimlerine yöneliktir. Bu değerlendirmelerde mübhem olarak zikredilen râvilerin isimleri, senedde ismi geçmesi gerekirken ismi geçmeyen ya da yanlış geçen râvilerin isimleri açıklanmaktadır. Dolayısıyla etrâf eserleri râvilerin isimlerinin tespiti konusunda yardımcı olmaktadır.²⁰⁷ Bunu yanında senedlerde vasfı belirtilmeyen dolayısıyla kimler oldukları ilk bakışta anlaşılmayan mesela Süfyân veya Hammâd gibi râvilerin kimler oldukları etrâf eserleri sayesinde

²⁰⁵ Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 206; Ahmed Hâc Abdurrahman, *el-Hâfiz Moğultay*, s. 429.

²⁰⁶ Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 206; Kandemir, "Etrâf", s. 498; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 358.

²⁰⁷ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 21; Ahmed Hâc Abdurrahman, *el-Hâfiz Moğultay*, s. 429.

tespit edilebilmektedir.²⁰⁸ Bu anlamda bir araya getirilen senedlerden bu isimlerin vasıflarıyla birlikte mesela Süfyân es-Sevrî ya da Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) şeklinde kullanıldığı senedler sayesinde başka senedlerde vasıfları açıklanmayan râvilerin kimler oldukları ortaya çıkmış olmaktadır. Ancak bununla birlikte etrâf eserlerinde açıklanmayan isimler de bulunmaktadır.

12- Etrâf eserleri kaynaklar üzerine yazılmış birer cem‘ çalışması niteliğindedir:

Etrâf eserleri üzerine yazıldıkları kaynakların cem‘i niteliğindedir. Çünkü üzerine yazdıkları kitaplarda geçen bütün hadis ve senedleri bir araya getirmektedir. Ancak hadisleri etrâf şeklinde yazdıkları için de muhtasar sayılırlar. Örnek verecek olursak mesela *Sahîhayn* üzerine yazılan etrâf çalışmaları *Sahîhayn*’ın cem‘i, *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılanlar ise, *Kütüb-i Sitte*’nin cem‘i sayılmaktadır. Etrâf eserlerinin bu vasıflarından dolayı bazı kaynaklar tarafından cem‘ çalışması olarak adlandırılmışlardır.²⁰⁹

²⁰⁸ Kandemir, “Etrâf”, s. 498.

²⁰⁹ İsmâil Paşa el-Babanî, *Hediyyetü'l-‘arifîn, Esmâ’ü'l-mü’ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Maarif Basımevi, İstanbul 1951-1955, 1: 7.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SEYİR İÇİNDE ETRÂF LİTERATÜRÜ

Etrâf literatürü, farklı zaman dilimlerinde yazılan pek çok etrâf eserinden oluşmaktadır. Bu literatürü yakından tanımak için literatür kapsamında yazılan eserlerin kapsamları, sistemleri, içerikleri ve günümüzde ne durumda olduklarının bilinmesi gerekmektedir. Bir kısmı matbu veya yazma olarak günümüze ulaşan bir kısım ise günümüze ulaşmayan bu literatürün mahiyetini anlamak, bu alanda yazılan eserleri tanımaktan geçer. Etrâf literatürünün mahiyetini öğrenmek için bu bölümde kimi eserlerin fihristi niteliğindeki etrâf çalışmaları tanıtılacaktır.

Burada belirtmemiz gerekir ki etrâf literatürü, bibliyografi kitaplarında yeterince incelenmemiştir. Bibliyografi eserlerinde genellikle meşhur olan ve pek çok kişi tarafından bilinen etrâf eserleri zikredilmiş olup uzun araştırmalar sonunda bulunan ve az kişi tarafından bilinen eserler zikredilmemiştir. Bu anlamda mesela Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'unda on bir eserin adı geçmektedir.²¹⁰ Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe*'sinde on yedi eserin ismi zikredilmekle birlikte araştırmalarımız sonucunda bunlardan üç tanesinin etrâf eseri olmadığı iki tanesinin de etrâf eserlerinin muhtasarı olduğu ortaya çıkmıştır.²¹¹ İsmail Lütfi Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*'nda dört eserin,²¹² Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı*'nda yirmi sekiz eserin adı geçmektedir.²¹³ Ancak yaptığımız araştırmalarda Uğur'un zikrettiği yirmi dokuz eserden üç tanesinin etrâf eseri olmadığı, iki tanesinin yanlış isimlendirildiği, iki tanesinin isminin tekrar edildiği ve iki eserin de etrâf eserlerinin muhtasarı olduğu anlaşılmıştır. Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîf kütübi'l-hadîs* adlı eserinde ise, yirmi beş eserin adını zikretmektedir. Ancak onun zikrettiği eserleri incelediğimizde bunlardan dört tanesinin etrâf eseri olmadığı, üç tanesinin de başka eserler üzerine yapılan çalışmalardan ibaret olduğu anlaşılmıştır.²¹⁴ Burada zikrettiğimiz eserlerde ismi geçtiği halde etrâf eseri olmayan ya da yanlış isimlendirilen kitaplar ileride yeri geldikçe belirtilecektir. Bu anlamda çalışmamızda

²¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 7, 116-117.

²¹¹ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 496-500.

²¹² Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 213-214.

²¹³ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 92-94.

²¹⁴ Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîf kütübi'l-hadîs*, s. 222-231.

daha önce verilen eksik bilgiler tamamlanmaya, hatalı bilgiler ise tashih edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmalarımız esnasında tespit ettiğimiz bütün eserleri tanıtmayı hedeflediğimiz bu bölüm, dört kısma ayrılacaktır. Bu dört kısım; eserlerin tertipleri, etrâf eseri olup olmadıkları dikkate alınarak oluşturulacaktır. Bu anlamda birinci kısımda, *etrâf tertipleri* yeterince güçlü olmayan eserler ele alınacaktır. Bu dönemde ortaya çıkan ilk etrâf eserlerinden *etrâf tertibini* geliştiren İbn Asâkir'e kadar olan zaman kapsayacaktır. İkinci kısımda, *etrâf tertibinin* bütün ayrıntılarıyla uygulandığı eserler tanıtılacaktır. Bu dönem İbn Asâkir'den yakın zamana kadar olan zaman dilimini kapsayacaktır. Üçüncü kısımda, daha önce belirttiğimiz tertipteki etrâf eserlerinin yeterince kaleme alınmadığı bunun yerine fihrist niteliğindeki eserlerin kaleme alındığı dönem olan günümüzde yazılan etrâf eserleri ve bu dönemde etrâf eserlerine genel bakış değerlendirilecektir. Dördüncü kısımda ise, kaynaklarda etrâf eseri oldukları belirtildiği halde araştırmalar sonucunda etrâf eseri olmadıkları tespit edilen kitaplar ele alınacaktır.

Her dönem için oluşturan kısmın başında dönem hakkında genel değerlendirmeler yapılacaktır. Bu değerlendirmelerde dönem boyunca yazılın eserlerin ortak özellikler ile dönemi diğer dönemlerden ayıran belirgin özelliklerinden bahsedilecektir. Ancak içeriklerini bilemediğimizden dolayı günümüze ulaşmayan eserler, bu değerlendirmelerde ele alınmayacaktır.

Oluşturulan kısımların altında etrâf eserlerini tanıtırken, matbu ya da mahtût olup elde ettiğimiz etrâf eserleri detaylı olarak tanıtılacaktır. Kronolojik sıra ve bütünlük bozulmasın diye günümüze ulaşmayan eserler de zikredilecektir. Ancak bu eserlerin detayına girmeden kaynaklarda elde ettiğimiz bilgiler kısaca değerlendirilecektir. Bu anlamda her kitap için bir başlık oluşturulacak ve bu başlık altında ilgili kitap hakkında bilgi verilecektir. Eserler tanıtılırken, önce üzerine yazıldıkları kaynaklar hakkında kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme sadece kaynak eser üzerine yazılan ilk çalışmayla birlikte aktarılacaktır. Aynı kaynak üzerine yazılan diğer eserlerde tekrar edilmeyecektir. Bununla birlikte eserlerin kimler tarafından müelliflerine nispet edildiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Ancak neşredilen eserlerde bu bilgiler genellikle mevcut olduğundan, neşredilen eserler için müelliflerine nispet konusuna girmeyeceğiz.

Ayrıca etrâf eserlerinin bir kısmı bağımsız yazılırken diğer bir kısmı başka eserlerden esinlenerek yazılmıştır. Bu anlamda aralarında bu gibi bağlantılar olan eserlerin arasındaki ilişkilerin çözülmesi, onların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla eserlerin daha iyi anlaşılması için bağlantılı olanların aralarındaki bu bağlantılara değinilecektir.

Tanıtım esnasında kronoloji ve eserin yazıldığı asır anlaşılсын diye müelliflerin vefat tarihleri -daha önce geçmiş olsa dahi- zikredilecektir. Yine müelliflerin doğru anlaşılmaları için tam isimleriyle verilecektir. Bunun yanında eserin isimleriyle ilgili farklı kullanımlar varsa bu isimler zikredilerek değerlendirilecektir. Yine eserlerin yazılış hikâyesi, amacı varsa bunlar belirtilecektir. İlgili eserler arasında irtibatlar zikredilecektir. Bununla birlikte eserlerin tasnif yöntemleri, özellikleri, eserde kullanılan semboller ve varsa hadislerle ilgili rakamsal bilgiler verilecektir. Burada her eser için ayrıca etrâf tertibi açıklanmayacaktır. Bunun yerine daha önce açıkladığımız tertiple ilişkileri kurularak bu tertipten ayrıldıkları noktalara değinilecektir. Yine eser neşredilmişse neşir bilgilerinden; neşredilmeyip mahtût durumundaysa bulunduğu kütüphane bilgilerinden bahsedilecektir. Ayrıca tahkik edilen eserlerde muhakkikin eklemeleri açıklanacaktır. Son olarak eser üzerine yapılan çalışma varsa bu çalışmalardan bahsedilecektir.

2.1. ETRÂF LİTERATÜRÜNDE İLK DÖNEMİ

Bu dönem, etrâf literatüründe yazılan ilk etrâf eserlerinden İbn Asâkir'e kadar yazılan etrâf eserlerini kapsamaktadır. Dönemin İbn Asâkir'le sınırlanması, İbn Asâkir'in etrâf alanında yazdığı eserde, daha önce yazılan etrâf eserlerinde kullanılan *etrâf tertibinden* daha düzenli bir tertip kullanması ve bu tertibin daha sonra gelenler tarafından örnek alınmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde yazılan eserler bazı durumlarda kendi aralarında farklılık göstermektedir. Bu anlamda mesela bu dönemin sonunda yazılan eserler, tertip konusunda ilk etrâf eserlerinden daha iyi bir düzeyde bulunmaktadır.

Yaklaşık iki asırdan oluşan bu dönemde, yedi müellif tarafından on altı etrâf çalışması hazırlanmıştır. Bu çalışmalar, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı, Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn* olarak adlandırılan *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ve Kütüb-i Sitte olarak adlandırılan Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'leri üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun dışında

Dârekutnî'nin *el-Efrâd* adlı eseri ile Ebû Hanîfe'nin hadisleri üzerine etrâf çalışması hazırlanmıştır.

Bu dönemde yazılan eserlerin ortak özelliklerini şöyle özetmek mümkündür. Bu dönemde yazılan eserler genellikle senedlerden ve üzerine yazıldıkları eserlerden istifade etmeyi kolaylaştırmak üzere yazılmışlardır. Eserler *etrâf tertibiyle* tasnif edilmiş olmakla beraber *etrâf tertipleri* yeterince olgunlaşmamıştır. Bu dönemde yazılan eserlerin tamamı -oranları aynı olmasa da- müellifler tarafından râvi ya da rivayetlere yönelik yapılan değerlendirmeleri içermektedir. Bu dönemin özelliklerinden birisi de yazılan eserler arasında etkileşimin az olmasıdır. Bu dönemi diğer dönemlerden ayıran en temel özellik, bu dönemde yazılan eserlerde kullanılan *etrâf tertibinin* olgunlaşmamış olmasıdır. Ayrıca her eserde uygulanan genel tertibin yanında kendine has incelikleri olan tertiplerin kullanılması da bu dönemi diğer dönemlerden ayırmaktadır. Yine bu dönemin eserleri arasında etkileşimin az olması da bu dönemi diğer dönemlerden ayıran özellikler arasındadır.

2.1.1. Dârekutnî, *Etrâfü'l-Muvatta'*

Zehebî tarafından Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'ye (ö. 385/995) nispet edilen bu eser, araştırmalarımıza göre etrâf literatüründe yazılan ilk çalışmadır.²¹⁵ Eser, *el-Muvatta'* üzerine kaleme alındığından önce *el-Muvatta'*ı kısaca tanıtmak yerinde olacaktır.

el-Muvatta',²¹⁶ Mâlik b. Enes'in kaleme aldığı ve Hz. Peygamber'in hadislerini, sahâbenin görüşlerini, tâbiînin fetvalarını ve *amel-i ehl-i Medîne*/Medine halkının uygulamalarını içeren hadis-fıkıh karışımı bir eserdir. Yazarının meşhur, güvenilir, alanın uzmanı olması ve içerdiği sahih hadis sayısının çok olmasından dolayı *el-Muvatta'*, ilim ehli tarafından önemsenmiş, sıkça kullanılmış ve fıkıh âlimleri tarafından dayanak olarak kabul edilmiştir. Eserin bu vasıflarını dikkate alan

²¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8: 86; Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî, *el-İmam Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmîyye*, Dârü'l-Endülüsü'l-hadra', y.y. 2010, s. 220, 236; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân ve Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethi'l-bârî*, Dârü'l-Hicre, Riyad 1991, s. 65; Muhammed Mehdi el-Müsellemî v.dğr., *Mevsû'atu ekvâl-i Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadis ve ilelih*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 2001, 1: 18.

²¹⁶ Muvatta' kelime olarak: gözden geçirilip ayıklanan, kolayca anlaşılabilir, üzerinde fikir birliği edilen kitap anlamına gelmektedir. M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta'", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 416.

bazı âlimler, *el-Muvatta*'ı *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı saymışlardır.²¹⁷ *el-Muvatta*'ın sıhhat açısından Müslim'in *el-Câmi 'u's-sahîh*'inden sonra üçüncü sırada geldiği de söylenmektedir.²¹⁸ İslâm âlimleri tarafından itibar edilen ve büyük ilgi gören *el-Muvatta*', bölüm ve bab tertibinde tasnif edilen ilk eser olarak kabul edilmektedir.²¹⁹

Tespit ettiğimiz kadarıyla etrâf literatürünün ilk örnekleri *el-Muvatta*' üzerine yazılmıştır. Yukarıda saydığımız vasıfları dolayısıyla âlimlerin ve ilim talebelerinin dikkatini çekmiş ve sıkça kullandıkları kaynaklar arasına girmiştir. İlk etrâf eserinin *el-Muvatta*' üzerine yazılması, *el-Muvatta*'ın âlimler ve ilim talebeleri arasında çokça kullanıldığından kaynaklanmış olmalıdır.

Zehebî'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak *el-Muvatta*' üzerine yazılan ilk etrâf eserinin Dârekutnî'nin *Etrâfî'l-Muvatta*²²⁰ adlı eserleri olduğunu düşünüyoruz. Ancak kaynaklarda eser hakkında Zehebî'nin verdiği bilgiler dışında ayrıca herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Zehebî eser hakkında şöyle der: “*Dârekutnî ile Hatîb, el-Muvatta*'da bulunan hadislerin etrâfını yazdılar.”²²¹

Eser hakkında kaynaklarda yukarıda zikrettiğimiz bilgiler dışında farklı bir bilgi bulunmamakla birlikte İbn Hacer tarafından Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-sahîh*'i üzerine yazılan *Fethu'l-bârî* isimli şerhin tahkikli neşrini gerçekleştiren Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz ile Abdülkâdir Şeybe el-Hamd, eserde geçen bir sözü, Dârekutnî'nin *el-Etrâf* adlı eserine nispet etmiştir.²²² Ayrıca Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz'ın neşrinde söz konusu bilgi için verilen dipnotta, *Fethu'l-bârî*'nin Riyad yazma nüshasında bu sözün Dârekutnî'nin *el-Efrâd ve'l-garâ'ib* adlı eserine nispet edildiği belirtilmektedir. Yine aynı eseri tahkik eden Ebû Kuteybe Nazar el-Fâryâbî,

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed el-Cezerî, *Câmi 'u'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl* (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût), Mektebetü'l-Halvânî, Matbaatü'l-Melâh, Mektebetü Dârü'l-bennân, b.y. 1969-1972, 1: 49.

²¹⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 96.

²¹⁹ Kandemir, “*el-Muvatta*”, s. 416.

²²⁰ Burada şunu belirtmek gerekir ki Dârekutnî'ye nispet edilen *Etrâfî'l-Muvatta*'ın onun *Ehâdisü'l-Muvatta*' adlı eseri ile karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Çünkü *Ehâdisü'l-Muvatta*', Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'daki hocaları esas alınarak yazılmış ve yapısal olarak etrâf eserlerine oldukça benzeyen bir eserdir.

²²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8: 86.

²²² İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* (thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd), Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 2001, 2: 94; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts., 2: 78.

Dârekutnî'nin *el-Etrâf* adlı eserinden hiç bahsedilmeyip bu sözü *el-Efrâd ve'l-garâ'ib*'e nispet etmektedir.²²³ Bunun yanında eserin pek çok yerinde Dârekutnî'nin *el-Efrâd ve'l-garâ'ib* adlı eserinden nakiller bulunurken onun *el-Etrâf* adlı eserinden hiçbir nakil bulunmamaktadır. Bu sebeplerden dolayı *Fethu'l-bârî*'de geçen bu alıntının Dârekutnî'nin *el-Etrâf* adlı eserinden olmayıp *el-Efrâd ve'l-garâ'ib* adlı eserinden yapıldığını düşünüyoruz. Burada yazım konusunda aralarında benzerlik bulunan *el-Etrâf* kelimesiyle *el-Efrâd* kelimesi istinsah esnasında karıştırılmış olmalıdır. Sonuç olarak Dârekutnî'ye nispet edilen *Etrâfü'l-Muvatta'* adlı eserin kayıp olduğunu düşünüyoruz.

2.1.2. Dârekutnî, *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta'*

Bir önceki eserde olduğu gibi bu eser de yine Zehebî tarafından Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'ye (ö. 385/995) nispet edilmiştir.²²⁴ Zehebî eser için şöyle demektedir: “*el-Muvatta'da, Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Hişâm b. Urve'den nakledilen pek çok mürsel hadis bulunmaktadır. İmam ed-Dârekutnî bütün bu hadislerin etrâfını büyük bir cüzde toplayarak onları açıklamış ve ikna edici bir eser ortaya koymuştur.*”²²⁵ Zehebî ayrıca bu eserde geçen mürsel râvileri ayıkladığını ve sayıları 1.400'e yakın olan bu râvileri böylece büyük bir ciltte bir araya getirdiğini söylemektedir.²²⁶ Zehebî'nin ismini belirtmediği bu eser için *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta'* adı tarafımızdan uygun görülmüştür.

Daha önce belirttiğimiz gibi etrâf eserleri müsned ve mürsel hadisler olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Zehebî tarafından Dârekutnî'ye nispet edilen *Etrâfü'l-Muvatta'* ile *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta'* bu anlamda aynı çalışmanın iki ana bölümü olma ihtimali de bulunmaktadır.

²²³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (ed. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Dâru Taybe, Riyad 2005, 2: 394.

²²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8: 52; Ruhaylî, *ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye*, s. 220, 236; Müsellemî, *Mevsû'atu ekvâl-i Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî*, 1: 18.

²²⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8: 52.

²²⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 8: 52.

2.1.3. Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*

Bu eser, Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 401/1010) tarafından *Sahîhayn* olarak isimlendirilen Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserleri üzerine yazmıştır.²²⁷

İslâm dinin temel kaynakları arasında ikinci sırada bulunan hadislerin sahîh olanlarını bir araya getirme gayesiyle yazılan Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserleri, öteden beri İslâm âlimlerinin en gözde eserleridir. Yazılış gayeleri ve bu gayeye ulaşma noktasındaki başarıları dolayısıyla bu iki eser hadis geleneğinde *Sahîhayn* olarak isimlendirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh kitaplar olarak kabul edilen²²⁸ *Sahîhayn* üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında iki eser üzerine yazılan etrâf kitapları da bulunmaktadır.

Sahîhayn üzerine pek çok etrâf eseri yazılmıştır. Bunların başında Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin yazdığı *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn* adlı eser gelmektedir. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine özel ilgi gösteren Ebû Mes'ûd, bu eseri ile *Sahîhayn*'da geçen hadislerin senedlerinin bulunması ve öğrenilmesini kolaylaştırmıştır. Onun bu eseri, *Sahîhayn* üzerine yazılan ve bazı bölümleriyle günümüze ulaşan ilk etrâf eseridir.

Bilindiği üzere bazı eserler için kullanılan vasıflar, zaman içinde yaygınlaşıp gerçek isimlerinin önüne geçmektedir. Benzer bir durum Ebû Mes'ûd'un eseri için söz konusu olmuştur. Bu anlamda Ebû Mes'ûd'un eseri, kaynaklarda farklı şekillerde isimlendirilmiş ve kendisi için daha sonra kullanılan isim, ilk dönemlerde kullanılan ismin önüne geçmiştir. Erken dönem biyografi ve tarih eserlerinin neredeyse tamamında *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*²²⁹ ismiyle zikredilirken, sonraki dönemlerde

²²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6: 170-171; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 228; Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkî, *el-Ecvibe li's-Şeyh Ebû Mes'ûd ammä eşkele's-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim bin el-Haccâc* (thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âlü Küleyb), Dârü'l-Verrâk, Riyad 1998, s. 94; Ali Osman Koçkuzu, "Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, 10: 188.

²²⁸ İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü envâ'i ilmi'l-hadis*, s. 84.

²²⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân* (ed. Muhtâr Ahmed en-Nedvî), Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2003, 12: 333; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6: 170-171; İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 18; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *Târîhu medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî), Dârü'l-fikr, Beyrut 1995, 7: 200; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1995, 15: 78; Ebû'l-Hasen Şerefüddîn Ali b. el-Mufaddal el-Makdisî, *Kitâbü'l-Erba'in el-mürettebe alâ*

yazılan biyografi eserlerin çoğunda ise *Etrâfî's-Sahîhayn* ismiyle zikredilmektedir. Ebû Mes'ûd'un eserinin *Etrâfî's-Sahîhayn* ismiyle zikredildiği ilk kaynaklar, Ahmed b. Tâhir ed-Dânî'nin etrâfa dair yazdığı eserden bahseden kaynaklardır. Bu anlamda Dânî'nin eseri Ebû Mes'ûd'un etrâf eserine benzetirken bu *Etrâfî's-Sahîhayn* isimlendirmesi kullanılmıştır.²³⁰ Dolayısıyla burada doğrudan bir nispet söz konusu olmayıp dolaylı bir nispet söz konusudur. Eseri *Etrâfî's-Sahîhayn* ismiyle doğrudan Ebû Mes'ûd'a nispet eden ilk kişi ise Zehebî'dir.²³¹ Zehebî'den sonra *Etrâfî's-Sahîhayn* ismi yaygınlık kazanmış ve bu isim *Ta'likatu Etrâfî's-Sahîhayn* isminin önüne geçerek eser artık *Etrâfî's-Sahîhayn* olarak anıla gelmiştir.²³² Ebû Mes'ûd'un eseri için kullanılan bir diğer isimlendirme ise eserin elde ettiğimiz yazma parçasının üzerinde bulunan *Etrâfu Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkî alâ Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim* ya da *Etrâfî'l-Buhârî ve Müslim* şeklindeki isimlendirmedir. Ebû Mes'ûd'un eseri için zikredilen ve aynı anlama gelen bu isimlerden *Ta'likatu Etrâfî's-Sahîhayn* isminin gerek erken dönem kaynaklarında geçmesi gerekse eserde yapılan birtakım kısmi yorumlarla örtüşmesinden dolayı daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu yüzden Ebû Mes'ûd'un eserinden bahsederken *Ta'likatu Etrâfî's-Sahîhayn* ismini kullanacağız.

Burada belirtmek gerekir ki Kâtib Çelebi ve İsmâil Paşa Ebû Mes'ûd'a *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adında bir eser nispet etmektedirler.²³³ Bu iki müellif dışında başka kaynaklarda ismi geçmeyen bu eser ile yine *Ta'likatu Etrâfî's-Sahîhayn*'in kastedildiğini düşünüyoruz. Çünkü etrâf eserleri yapıları itibariyle cem'

tabakâti'l-erba'in (thk. Muhammed Sâlim b. Muhammed b. Cem'an el-Abbâdî), Edvâü's-selef, Riyad t.y., s. 439; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî, *Tabakâti' ulemâ'i'l-hadîs* (thk. Ekrem el-Bûşî ve İbrâhim ez-Zeybak), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1996, 3: 266; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr* (thk. Muhammed el-Ya'lâvî), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, 1: 314.

²³⁰ İbnü'l-Ebbâr şöyle der: "Ahmed b. Tâhir ed-Dânî'nin *el-Muvatta'* üzerine yazdığı ve *el-İmâ'* adını verdiği bir eseri vardır ki bu eserini Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin *Etrâfî's-Sahîhayn*'ine benzetmiştir", İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1: 43.

²³¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 17: 228.

²³² Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Hecer, Cize 1998, 15: 533; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboga es-Sûdûnî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-sitte* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlü Nu'mân), Merkezü'n-Nu'mân li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve't-tahkîk ve't-türâs ve't-terceme, San'â 2011, 2: 234; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tabakâti'l-huffâz*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983, s. 417; Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Entegre Matbaacılık, İstanbul 2010, 1: 55.

²³³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 599; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1: 7.

çalışmalarına çok benzemektedir. Hatta bu eserlerde hadisler tam metinleriyle yazılmış olsa bu eserler *etrâf tertibiyle* yazılmış birer cem' çalışması olacaklardır. Dolayısıyla Kâtib Çelebi ile İsmâil Paşa'nın *el-Cem' beyne's-Sahîhayn* adlı çalışma ile Ebû Mes'ûd'un *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn* adlı eserini kastettiklerini düşünüyoruz.

Günümüze ulaşan pek çok eserde Ebû Mes'ûd'un *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'ından nakiller bulunmaktadır. Bu durum Ebû Mes'ûd'un eserinin âlimler tarafından bilindiğini ve aktif olarak kullanıldığını göstermektedir. Eser ayrıca başta İbn Asâkir ve Mizzî olmak üzere diğer etrâf müelliflerine, etrâf eseri yazma konusunda ilham kaynağı olmuştur.²³⁴

Eserin tanıtımına geçmeden önce burada eserin tasnifi ve içeriğine dair yapacağımız değerlendirmelerin, eserin tam metni tespit edilemediğinden, elde ettiğimiz yazma bölümü üzerinden yapılacağını belirtmek isteriz. Aksi takdirde eserin tam metni üzerinden yapılacak değerlendirmelerin farklı olma ihtimali söz konusudur.

Eserin günümüze ulaşan parçalarından anlaşıldığına göre Ebû Mes'ûd, eserini *etrâf tertibine* yakın bir tertiple hazırlamıştır. Tespit ettiğimiz etrâf eserleri arasında etrâf tertibi en zayıf olan eser Ebû Mes'ûd'un eseridir. Bununla birlikte Ebû Mes'ûd eserini başta *sahâbî müsnedlerine* göre tasnif etmiştir. Sahâbînin rivayet ettiği hadis sayısı çok olduğu takdirde, hadisleri sahâbîden rivayette bulunan râvi adlarına göre zikretmektedir. Örnek vermek gerekirse Hz. Fâtıma'dan (ö. 11/632) gelen rivayetler az olduğundan Ebû Mes'ûd Hz. Fâtıma'nın müsnedini alt başlıklara ayırmamıştır.²³⁵ Hz. Âişe'den (ö. 58/678) gelen rivayetler ise çok olduğundan Ebû Mes'ûd, Hz. Âişe'nin müsnedini "Atâ b. Ebû Rebâh'ın Hz. Âişe'den rivayetleri",²³⁶ "Amre bint Abdurrahmân'ın Hz. Âişe'den rivayetleri"²³⁷ şeklinde kendisinden rivayette bulunan râvilere göre alt başlıklara ayırmıştır. Ancak burada Atâ b. Ebû Rebâh'ın (ö. 114/732) Hz. Âişe'den rivayetleri az olduğundan Ebû Mes'ûd onun rivayetlerini ayrıca tasnif etmemiştir. Amre bint Abdurrahmân'ın (ö. 106/724) ise rivayetleri çok

²³⁴ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *el-Mu'cemü'l-müştemel alâ zikri esmâ'i şüyühi'l-e'immeti'n-nübel* (thk. Sekîne eş-Şihâbî), Dârü'l-fıkr, Dımaşk 1981, s. 14; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf* (thk. Beşşâr), 1: 102.

²³⁵ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 131b.

²³⁶ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 105a.

²³⁷ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 124a.

olduğundan Ebû Mes'ûd onun rivayetlerini “Zührî'nin Amre'den Rivayetleri”²³⁸ örneğinde görüldüğü gibi kendisinden rivayette bulunan râvilerin isimlerine göre tasnif etmiştir. Bu anlamda senedi dördüncü halkasına kadar tasnif yaptığı anlaşılmaktadır.²³⁹

Bütün bunlarla birlikte Ebû Mes'ûd'un tasniflerinde râvi isimlerini sıralamadaki yöntemini tespit edemedik. Râvileri vefat tarihlerine, kendilerinden rivayet edilen hadis sayısına ve alfabeğe göre karşılaştırdığımızda müellifin bu yöntemleri kullanmadığını gördük. Bu durumda Ebû Mes'ûd râvileri tespit edemediğimiz ama muhtemelen kendisine has bir yöntem ile sıralamış olmalıdır. Ebû Mes'ûd, râvileri erkek ve kadın olmalarına göre ayırırken isim-künye konusunda onları ayırmamaktadır.²⁴⁰

Ebû Mes'ûd'un hadis tertibine gelince, bu konuda karışık bir yöntem kullanmıştır. Eserin elimizdeki bölümlerinden anladığımız kadarıyla hadis tasniflerinde sürekli uyduğu ölçütlerinin az olduğu görülmektedir. Bu anlamda kimi yerde Buhârî ve Müslim rivayetlerini karışık zikrederken kimi yerde ise ayrı zikretmektedir. Ama genel olarak önce Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadisleri ardından Buhârî'nin tek kaldığı rivayetleri son olarak da Müslim'in tek kaldığı hadisleri aktarmaktadır. Buhârî ve Müslim'in tek kaldıkları rivayetleri “Buhârî'nin tek kaldığı hadisler”,²⁴¹ “Müslim'in tek kaldığı hadisler”²⁴² şeklinde başlıklandırma yaparak onlardan tek gelen rivayetleri aktarmaktadır. Yine bazen hadisin senedini tam olarak zikrederken bazen bir kısmını zikretmekle yetinmekte bazen de hiç zikretmemektedir. Ancak senedi zikretmediği yerler genellikle önceki senedle gelen rivayetlerin olduğu yerlerdir. Bu gibi yerlerde “bu hadis önceki senedin aynıyla gelmektedir” anlamına gelen “هذا/bi-hazâ” ya da “وهو/ve bihi” kalıbını kullanarak mezkûr hadisin senedinin önceki hadisin senediyle aynı olduğunu belirtmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla aynı senedle gelen hadisleri peş peşe sıralayarak bu hadislerin öğrenilmesi konusunda kolaylık sağlamak ve sendleri tekrar etmemek suretiyle malzemededen tasarruf etmektedir. Aynı şekilde hadisin geçtiği konuyu bazen

²³⁸ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 124a.

²³⁹ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 8a.

²⁴⁰ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 120b.

²⁴¹ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 55b, 59a, 69a.

²⁴² Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 38b, 41a, 56a.

söylerken bazen de söylememektedir. Bu durumların *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'nin etrâf literatüründe yazılan ilk eserlerden olmasından kaynaklanmış olması gerekmektedir. Çünkü genel olarak bir alanda yazılan ilk eserler, tasnif açısından sonra yazılanlara nazaran eksikleri daha fazla olmaktadır. Yine eserin yazıldığı dönemi düşündüğümüzde bu dönemde ezber kültürünün hala yaygın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hadis ezberi çok olan kişilere bu tasnif yeterli gelmiş olma ihtimali de söz konusudur. Bu açıdan bakınca eserin bu haliyle dönemin ihtiyaçlarına cevap verdiği söylenebilir. *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'daki tasnif kusurlarının bu iki durumdan kaynaklanmış olduğunu düşünüyoruz. Daha sonra aynı türden yazılan eserlerde geçmişin eksikleri ve dönemin ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlandığından eserlerin tasnifi daha güzel olmaktadır.

Ebû Mes'ûd'un eserinin belli başlı özellikleri ise şöyledir: Öncelikle Buhârî'nin *Sahîh*'i için “خ”, Müslim'in *Sahîh*'i için “م” harfini rumuz olarak kullanmaktadır. *Sahîhayn*'in günümüzde yapılan neşirlerinde bulunmayan bazı hadisleri içermektedir.²⁴³ Hadisin etrâfi için hadis metninden bir kısım vermektedir. Bu metni bazen hadisin başından bazen de hem başından hem ortasından seçmektedir. Bu durum onun hadisi çağrıştıracak kısımları seçtiğini göstermektedir. Genel olarak hadisin kaynaktan geçtiği bölümü zikretmekle birlikte bab başlığını zikretmemektedir. Buhârî'nin hadisin ardından yaptığı yorumları aktarmaktadır. Hadis hakkında Buhârî ve Müslim'den farklı düşündüğü ve hatalı gördüğü noktaları belirtmekle birlikte az da olsa bazen tenkitte bulunmaktadır.²⁴⁴ Bu anlamda Ebû Mes'ûd'un eseri *Sahîhayn* üzerine eleştiri içeren ilk eserlerden sayılmaktadır. Ebû Mes'ûd, eserde Buhârî ismi yerine daha çok Muhammed ismini kullanmaktadır.²⁴⁵ Son olarak Ebû Mes'ûd alfabetik davranmamakla birlikte ismi aynı olan râvileri peş peşe sıralamaktadır.

Araştırmalarımız sırasında ulaştığımız kaynak ve kütüphane fihristlerinde *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'in tam nüshasına ulaşamadığımızdan eserin tam nüshasının günümüze ulaşmadığını düşünürüz. Ancak bununla birlikte eserden bazı

²⁴³ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 1a.

²⁴⁴ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 1b.

²⁴⁵ Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, vr. 55b, 59a, 69a.

bölümler Zâhiriyye 1164 ya da 203 [Hadis 373] numarada yer almaktadır.²⁴⁶ Bu bölüm eserin dördüncü cildinin bir parçası olup 140 varaktan oluşmaktadır. Ayrıca Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye adlı merkezde 2164-F²⁴⁷ ve 2723-F²⁴⁸ numaralarda nüshaları bulunmaktadır. Yine Merkezü'l-bahsi'l-ilmî fî Câmi'ati Ümmi'l-Kurâ adlı merkezde de 192 numarada bir nüshasının olduğu söylenmektedir. Son olarak *Hizânetü't-turâs* adlı yazma eser fihristinde Mektebetü'l-müsağğarâti'l-filmiyye bi-kismi'l-mahtûtât bi-Câmiatü'l-İslâmiyye adlı merkezde 3303 numarada bulunan ve Halef b. Hamdûn el-Vâsîti'ye nispet edilen bir nüsha var ki araştırmalarımız sonucunda bu nüshanın Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'ye ait olduğu ortaya çıkmıştır.²⁴⁹ Bu nüsha, Zâhiriyye 1164 numarada bulunan nüshanın kopyasıdır.

2.1.4. Halef b. Hamdûn el-Vâsîti, *Etrâfü's-Sahîhayn*

Erken dönemde *Sahîhayn* üzerine yazılan diğer önemli bir eser de, Halef b. Hamdûn el-Vâsîti (ö. 401/1010) tarafından yazılan *Etrâfü's-Sahîhayn* adlı eserdir.²⁵⁰ Bu eser ile Halef'in çağdaşı olan Ebû Mes'ûd tarafından yazılan *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn* ile aralarında pek çok konuda benzerlik bulunmaktadır. Ancak bunula birlikte Halef'in eseri, tasnif açısından Ebû Mes'ûd'un eserinden daha iyi hazırlanmıştır. Eserde Buhârî ile Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'lerinde geçen hadislerin etrâfları bir araya getirilmiştir. Eserin Zâhiriyye 1162 numarada bulunan nüshasının üzerine bulunan ismi bu durumu açıklar niteliktedir. Buna göre eser şu şekilde isimlendirilmiştir: *Kitâbü'l-Etrâf mimmâ ittefaka'l-Buhâri ve Müslim alâ ihrâcihî min hadîsi Rasûlillah (s.a.s) ve mâ inferede bihî küllü vâhid minhümâ muharrac zalik alâ hurûfi'l-mu'cem.*²⁵¹

Halef'in eseri de Ebû Mes'ûd'un eseri gibi İslâm âlimleri tarafından bilinen ve yaygın olarak kullanılan bir eserdir. Hatta Helef'in eseri tertibi konusunda Ebû

²⁴⁶ *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuhu ve ricâlüh*, el-Mecmaû'l-melikî li-buhûsi'l-hadâreti'l-İslâmiyye: Müessesetü'âlü'l-beyt, Amman 1991, 1: 204.

²⁴⁷ *Hizânetü't-turâs*, 110: 892.

²⁴⁸ *Hizânetü't-turâs*, 118: 858.

²⁴⁹ *Hizânetü't-turâs*, 61: 277.

²⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8: 329; İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed el-Ukaylî, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut ts., 7: 3353; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1958, 3: 1068; Selman Başaran, "Halef el-Vâsîti", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 239.

²⁵¹ Halef b. Hamdûn, *Etrâfü's-Sahîhayn*, Zâhiriyye 1162, vr. 39b.

Mes'ûd'un eserinden iyi olduğu için muhaddisler tarafından daha çok kullanılmıştır.²⁵² İlk etrâf eserlerinden olması hasebiyle Halef'in eseri de pek çok esere kaynaklık etmiş ve müelliflere ilham kaynağı olmuştur.²⁵³ Özellikle İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı etrâf eserinin tertibinde Halef'in bu eserinden istifade ettiğini belirtmiştir.²⁵⁴

Halef, eserini *etrâf tertibiyle* hazırlamıştır. Bu anlamda Halef'in eseri, birinci bölümde belirttiğimiz detaylı tertibin belirgin olarak uygulandığı ilk eserdir. Dolayısıyla etrâf tertibinin şekillenmesinde Halef'in büyük payı vardır. Halef'in, eserinde uyguladığı tertibe göre sahâbî isimleri alfabetik düzenlenmiştir. Ancak düzenleme esnasında isimlerin sadece ilk harfleri dikkate alınmıştır. Bunun yanında sahâbî isimlerinin tertibinde erkek-kadın ve ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ayrımlarına dikkat etmiştir. Yine ismi verilen sahâbî râviler arasında önce ismiyle verilenleri ardından künyesiyle verilenleri zikretmektedir.²⁵⁵ Bununla birlikte sahâbeden rivayette bulunan râvi sayısı az olduğunda bu râvileri isim ve künyelerine göre ayırmamakta bunun yerine ismi ya da künyesiyle bilinsin adlarının ilk harfine göre alfabetik sıralamaktadır. Sahâbeden rivayette bulunan râvi sayısı çok olduğu takdirde ise, bu râvileri isim ya da künyelerine göre ayırdıktan sonra önce isimleriyle verilenleri, ardından künyeleriyle verilenleri alfabetik sıralamaktadır.²⁵⁶ Yine rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râvileri, etrâf tertibinde belirttiğimiz gibi kendilerinden rivayette bulunan râvilere göre tasnif edip hadisleri senedin bir sonraki tabasında bulunan bu râvilerin adları altında zikretmektedir.

Halef'in hadis sıralamasına gelince, bu konuda hadisleri geçtiği kaynakların sayı ve sıhhat durumuna göre sıralamaktadır. Bu anlamda önce Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadisleri, ardından önce sadece Buhârî'nin sonra sadece Müslim'in naklettiği hadisleri zikretmektedir. Halef, hadisleri zikrederken hadislerin etrâfıyla birlikte râviler arasında yapılan diyalogları da aktarmaktadır.²⁵⁷ Bazen hadisleri konu edindiği kıssa ismiyle andıktan sonra etrâfını zikretmektedir.²⁵⁸ Bunun yanında aynı

²⁵² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

²⁵³ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b; İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemel*, s. 14; el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*, 1: 102.

²⁵⁴ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

²⁵⁵ Halef b. Hamdûn, *Etrâfü's-Sahîhayn*, vr. 1: 82a.

²⁵⁶ Halef b. Hamdûn, *Etrâfü's-Sahîhayn*, vr. 1: 79a.

²⁵⁷ Halef b. Hamdûn, *Etrâfü's-Sahîhayn*, vr. 1: 4a-4b, 6a, 7a.

²⁵⁸ Halef b. Hamdûn, *Etrâfü's-Sahîhayn*, vr. 1: 4a.

hadisin bütün senedlerini aktararak bu senedlerle gelen rivayetlerin metin farklılıklarına işaret etmektedir.²⁵⁹ Yine her senedin Buhârî ya da Müslim'den geldiğini, kendilerini ifade etmek için kullandığı rumuzlarla belirterek hadisin asıl kaynağında geçtiği bölümü zikretmektedir. Bölümle birlikte zaman zaman “şu bölümün sonunda” tabirini kullanan Halef, hadisin kaynakta geçtiği bablardan bahsetmemektedir. Bunula birlikte hadisin geçtiği bölümü açıklamadığı yerler de bulunmaktadır.²⁶⁰ Halef'in kullandığı rumuzlara gelince, o bir hadisin Buhârî tarafından nakledildiğini belirtmek için “خ”, Müslim tarafından nakledildiğini belirtmek için “م” harfini rumuz olarak kullanmaktadır. Halef ayrıca ismi konusunda anlaşılmayan bir durum olan râvilerin isimleri hakkında zaman zaman açıklamalarda da bulunmaktadır.²⁶¹

Etrâf alanında yazılan ilk eserlerden olan Halef'in *Etrâfu's-Sahîhayn* adlı eseri âlimler tarafından da övülmüştür. Bu anlamda Ebû Mes'ûd ile Halef'in eserlerini değerlendiren İbn Asâkir, bu iki eserin *Sahîhayn*'in etrâfı konusunda yeterli olduklarını belirterek Halef'in eserini ayrıca övmüştür. İbn Asâkir: “Bu iki eserden Halef'in eseri, şekil ve tertip açısından daha düzenli, hata ve vehim konusunda ise daha az hata ve vehim içermektedir.”²⁶² Yaptığımız incelemelerde elde ettiğimiz sonuçlar, iki eser arasındaki fark için İbn Asâkir'in ifade ettiklerini teyit eder niteliktedir. Ancak bununla birlikte Ebû Mes'ûd'un eserinde bulunup, Halef'in eserinde bulunmayan rivayetler de bulunmaktadır.²⁶³

Halef'in eseri tam nüshalarıyla günümüze ulaşan ilk etrâf eseridir. Bu anlamda Halef'in eseri Ebû Mes'ûd'un eserinden daha şanslı olmuştur. Tam nüshalarıyla günümüze ulaşan bu eser, çeşitli kütüphanelerde yazma nüsha olarak bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri, Zâhiriyye 1162 ya da Zâhiriyye 272 [Hadis 371] - C14-21 (V1-227) numarada bulunan nüshadır ki bu nüsha, eserin orta kısmından kalan bir parça olup 227 varaktan oluşmaktadır.²⁶⁴ Nüshalardan bir kısmı ise, Dârü'l-kütübi'l-

²⁵⁹ Halef b. Hamdûn, *Etrâfu's-Sahîhayn*, vr. 1: 4a.

²⁶⁰ Halef b. Hamdûn, *Etrâfu's-Sahîhayn*, vr. 1: 4a.

²⁶¹ Halef b. Hamdûn, *Etrâfu's-Sahîhayn*, vr. 1: 5a.

²⁶² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2a.

²⁶³ Halef b. Hamdûn, *Etrâfu's-Sahîhayn*, vr. 1: 3b.

²⁶⁴ *el-Fihrisü's-şâmil*, 1: 205.

Mısriyye 1/89 [14M] numarada,²⁶⁵ 1/89 [31] numarada,²⁶⁶ 1/89 [32] numarada,²⁶⁷ 1/89 [56] numarada²⁶⁸ yer alan nüshalardır ki bu nüshalardan 1/89 [31] numarada ve 1/89 [32] numarada bulunanlar eserin günümüze ulaşan tam nüshalarıdır.²⁶⁹ Bu nüshaların dışında Hidîviyye 1/268 numarada bulunan nüsha,²⁷⁰ Ma‘hedü’l-Mahtûtâtî’l-Arabiyye 57-59 numaralarda bulunan nüshalar²⁷¹ ile Merkezü’l-Melik Faysal 0525-F,²⁷² 0655-F²⁷³ ve 2162-F²⁷⁴ numaralarda bulunan nüshalardır. Bunun dışında Mektebetü’l-müsağğarâti’l-filmiyye adlı yazma eser merkezi eserin pek çok nüshasını bir araya getirmiştir. Bu merkezde bulunan nüshaların numaraları ise şu şekildedir: 2447/1, 2447/2, 2447/3, 2447/4, 2448/1, 2448/2, 2448/3, 3118/2, 3423.²⁷⁵

2.1.5. Hatîb el-Bağdâdî, *Etrâfû’l-Muvatta’*

Dârekutnî’den sonra *el-Muvatta’* üzerine Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071) etrâf eseri yazmıştır.²⁷⁶ Zehebî ile Süyûtî’nin verdiği bilgilere göre Hatîb, *Etrâfû’l-Muvatta’* adıyla bir eser kaleme almıştır.²⁷⁷ Ancak bu eserin de Dârekutnî’nin eserleri gibi günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz. Çünkü kaynaklarda Zehebî ile Süyûtî’nin Hatîb’in böyle bir eser yazdığı bilgisi dışında kitap hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmadık.

2.1.6. İbnü’l-Kayserânî, *Etrâfû’l-garâ’ib ve’l-efrâd li’l-Dârekutnî*

Bu eser, İbnü’l-Kayserânî olarak bilinen Ebü’l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî eş-Şeybânî (ö. 507/1113) tarafından yazılmıştır. Eserin adından da anlaşılacağı üzere bu eser, Dârekutnî’nin *el-Efrâd ve’l-garâ’ib min hadisi Rasûlillâh (s.a.s.)* adlı eseri üzerine yazılan bir etrâf çalışmasıdır. *el-Efrâd ve’l-garâ’ib min*

²⁶⁵ Eserin ikinci cildinden oluşmaktadır.

²⁶⁶ Eserin dört ciltten oluşan tam nüshasıdır.

²⁶⁷ Eserin üç ciltten oluşan tam nüshasıdır.

²⁶⁸ Eserin ikinci cildinden oluşmaktadır.

²⁶⁹ *el-Fihrisü’ş-şâmil*, 1: 205.

²⁷⁰ *Hizânetü’t-turâs*, 61, 277.

²⁷¹ Bu nüshalar, Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’nin Hadis 32 numaralı nüshasından alınan nüshalardan oluşmaktadır. *Hizânetü’t-turâs*, 61, 277.

²⁷² *Hizânetü’t-turâs*, 21: 426.

²⁷³ *Hizânetü’t-turâs*, 22: 877.

²⁷⁴ *Hizânetü’t-turâs*, 110: 889.

²⁷⁵ *Hizânetü’t-turâs*, 61: 277.

²⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, 8: 86; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tenvîrû’l-havâlik şerhun alâ Muvatta’u Mâlik* (tsh. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî), Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 2002, s. 11; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1: 16.

²⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, 8: 86; Süyûtî, *Tenvîrû’l-havâlik*, s. 11.

hadisi Rasûlillâh (s.a.s.) kısa adıyla *el-Efrâd*, Dârekutnî'nin ferd²⁷⁸ ve garîb²⁷⁹ hadisleri bir araya getirdiği eseridir. *el-Efrâd*'ın anlaşılması ve istifade edilmesi konusundaki zorluğu fark eden İbnü'l-Kayserânî, eserdeki hadisleri *etrâf tertibine* göre düzenleyerek *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*'ı oluşturmuştur.²⁸⁰

Dârekutnî'nin *el-Efrâd ve'l-garâ'ib* adlı eseri, efrâd türünün en güzel örneklerinden olup yaklaşık yüz cüz halinde yazılmıştır.²⁸¹ Konusu tek râvi tarihiyle rivayet edilen hadisler olan *el-efrâd*'ın günümüzde tam nüshası bilinmemektedir. Eserin sadece ikinci, üçüncü ve seksen üçüncü cüzleri günümüze ulaşmıştır.²⁸² İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Meydânî tarafından, Dârekutnî'nin yazdığı nüshadan istinsah ve mukabele edilen *el-efrâd* nüshasını dikkate almıştır. Dârekutnî'nin eseri, efrâd alanında yazılmış en kapsamlı eser olması ve anlaşılma konusundaki zorluğu ile dikkat çekmektedir.²⁸³

İbnü'l-Kayserânî, eserine uzun ve faydalı bir mukaddime ile başlamıştır. Onun mukaddimesi eserin içeriğini tasvir ettiğinden burada mukaddimenin bir özetini vermeye çalışacağız. İbnü'l-Kayserânî, mukaddimedede başta eseri yazma gerekçesi olmak üzere, Dârekutnî ve eserinin tanıtımı, bazı hadis usulü konuları ile eserin tasnifi hakkında bilgi vermektedir.²⁸⁴ İbnü'l-Kayserânî, mukaddimedede önce Dârekutnî'nin eserinin anlaşılması ile istifade edilmesi konusundaki zorluklardan, ardından eseri yazma fikrinin oluşmasını sağlayan gelişmelerden ve eseri yazmaya başladığı tarihten bahsetmektedir.²⁸⁵ Buna göre o, eserini hicrî beş yüzde yazmaya başladığını belirtmektedir. İbnü'l-Kayserânî, ardından âlimlerin Dârekutnî'nin ilmî konulardaki yetkinliği, hadis, özellikle de ilel konusundaki üstünlüğü ve eserinin önemine dair yaptıkları değerlendirmelerine uzunca yer vermektedir. Bunlarla birlikte Dârekutnî'nin hayatı hakkında da bazı bilgiler vermektedir.²⁸⁶ İbnü'l-

²⁷⁸ Ferd: senedin bir veya birkaç yerinde (tabakasında) râvi sayısı bire düşen hadis anlamına gelmektedir. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 76.

²⁷⁹ Garîb: hangi tabakadan olursa olsun bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis anlamına gelmektedir. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 102.

²⁸⁰ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 16.

²⁸¹ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 17; Ruhaylî, *ed-Dârekutnî' ve âsâruhü'l-ilmîyye*, s. 227.

²⁸² İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 3.

²⁸³ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 16-17.

²⁸⁴ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 16-32.

²⁸⁵ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 16-17.

²⁸⁶ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 18-28.

Kayserânî'nin Dârekutnî ve eseri hakkında verdiği bilgilerle eserin önemini göstermeye çalıştığını düşünüyoruz.

İbnü'l-Kayserânî, hadis usulüne dair bazı bilgiler de vermektedir. Bu konuda Hz. Peygamber'e yalan isnad etmenin zarar ve akıbetine dair olan rivayeti aktardıktan sonra sahâbe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ile onlardan sonra gelenlerin bu hadisin gereğini yerine getirdiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca sahâbenin hadis alma konusundaki hassasiyetlerinden ve bazı sahâbîlerin hadis almada talep ettikleri şartlardan bahsetmekte ve zikrettiği her bir durum için çeşitli örnekler sunmaktadır.²⁸⁷ İbnü'l-Kayserânî, bunun yanı sıra garîb, azîz ve meşhûr hadisin tanımlarını yaparak, garîb hadisi beş çeşide ayırmakta ve bunlar hakkında açıklamada bulunmaktadır.²⁸⁸

Mukaddimenin sonunda ise eseri tasnif ederken kullandığı yöntemden bahsetmektedir. İbnü'l-Kayserânî, öncelikle amacının ferd hadisleri zikretmek olmadığını, aksine Dârekutnî'nin eserini düzenlemek olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden eserin uzamaması, faydasının azalmaması adına *etrâf tertibini* tercih ettiğini söylemekte ve *etrâf tertibini* övmektedir.²⁸⁹ Bu düşünceyle yola çıkan İbnü'l-Kayserânî, eserini sahâbî müsnedlerine göre beş ana bölüm halinde tasnif ettiğini belirtmektedir. Oluşturduğu ana bölümleri ve içeriklerini ise şöyle sıralamaktadır: Birinci bölüm, cennetle müjdelenen on sahâbînin müsnedlerini içermektedir. İkinci bölüm, ismiyle şöhret bulan sahâbenin müsnedlerini; üçüncü bölüm, künyesiyle şöhret bulan sahâbenin müsnedlerini; dördüncü bölüm, kadın sahâbînin müsnedlerini; beşinci bölüm ise, mürsel, râvisi meçhul ya da râvi ismi olmayan rivayetleri içermektedir.²⁹⁰ İbnü'l-Kayserânî, oluşturduğu bu bölümlerde sahâbî adlarını ya da künyelerini alfabetik sıralayarak onlardan gelen rivayetleri kendileri için oluşturulan müsnedlerin altında zikretmektedir. İbnü'l-Kayserânî, son olarak

²⁸⁷ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 22-24.

²⁸⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 28-30.

²⁸⁹ "Hadislerin *etrâf tertibine* göre sunulmasının faydaları çoktur. Çünkü bu tertip daha kapsamlı olmasının yanında hadis rivayet etsin etmesin muhaddisler tarafından bilinmektedir. Bu yöntem sayesinde bir eserdeki hadisler talibine sunulur. Talib de böylece o hadisleri öğrenerek eserden faydalanmış olur", İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 17, 31-32.

²⁹⁰ Burada beşinci bölüm olarak sunulan kısım, İbnü'l-Kayserânî'nin eserinin günümüze ulaşan nüshalarında, üçüncü bölüm olarak yer almaktadır. Bk. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 32, 2: 165.

maksadının hâsıl olması, yani eserin okuyucu tarafından rahat anlaşılmasının sağlaması için böyle bir tasnifi tercih ettiğini belirtmektedir.²⁹¹

Eserin bölümlerini yukarıdaki gibi maddeler halinde sayınca, eser farklı bir tasnifle düzenlenmiş gibi görünse de aslında durum pek de öyle değildir. Çünkü eseri bütün olarak düşündüğümüzde eserin, öncelikle müsned ve mürsel hadisler şeklinde iki ana bölüme olarak tasarlandığı, eserde erkek ve kadın sahâbenin ayrı olarak değerlendirildiği ve yine ismi verilen râviler ile mübhem olarak zikredilen râvilerin birbirinden ayrıldığı görünmektedir. Aynı zamanda ismi ya da künyesiyle verilenlerin ayrı olarak değerlendirildiği bu eser için etrâf tertibiyle hazırlandığı rahatlıkla söylenebilir. Eserde uygulanan tertibin etrâf tertibinden farkı ise, bu eserde cennetle müjdelenen sahâbenin ayrı değerlendirilmesi, senesinde mübhem olarak zikredilen râvilerin olduğu hadislerin mürsel hadislerle değerlendirilmesi yine istinsah hatası olduğunu düşündüğümüz mürsel hadislerin ismi verilen erkek sahâbeden sonra zikredilmesi olarak özetlenebilir.

İbnü'l-Kayserânî, mukaddimeden sonra eserin tamamında, yukarıda genel hatlarını verdiğimiz tasnife göre ferd ve garîb hadislerin etrâflarını ilgili sahâbîye veya râviye ayırdığı müsned başlıkları altında zikretmektedir. Kendisi de eserini sahâbî müsnedlerine göre tasnif eden Dârekutnî, bu müsnedleri belli bir düzene göre tertip etmeyip hoşuna gittiği şekle göre tertip ediyorken²⁹² İbnü'l-Kayserânî, *etrâf tertibini* esas aldığından müsnedleri sahâbî adına ya da künyelerine göre alfabetik sıralamaktadır. Sahâbeden rivayet edilen hadis sayısı az olduğunda, o sahâbeden rivayet edilen bütün hadisleri ayrıca bir tasnife ihtiyaç duymadan onun ismi altında zikretmektedir. Bu o sahâbenin müsnedini oluşturmaktadır.²⁹³ Sahâbeden rivayet edilen hadis sayısı fazla olduğu takdirde, sahâbe müsnedini, kendisinden rivayette bulunan râvilere göre önce ismiyle verilenleri, ardından künyeleriyle verilenleri alfabetik sıralayarak tasnif etmektedir. Sahâbeden rivayette bulunan râvinin rivayet ettiği hadis sayısı fazla olduğu takdirde ise, o râviden rivayette bulunan ve senedin üçüncü halkasını oluşturan râvilerin adlarına göre yeniden tasnifte bulunmaktadır.

²⁹¹ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 32.

²⁹² Ruhaylî, *ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye*, s. 227.

²⁹³ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 139, 153, 360.

Ancak şu var ki senedin üçüncü halkasını oluşturan râvilerin adlarına göre yaptığı tasnif, alfabetik olmayıp müellifin takdiriyle belirlenmiş olmalıdır.²⁹⁴

İbnü'l-Kayserânî, alfabetik olarak yaptığı tasniflerde kelimelerin sadece ilk harflerini esas almaktadır. Birinci bölümde müsnedlerini verdiği cennetle müjdelenen on sahâbeyi ise alfabetik sıralamamaktadır. Faziletlerine göre yaptığını düşündüğümüz sıralaması şöyledir: Ebû Bekr es-Sıddîk (ö. 13/634), Ömer b. Hattâb (ö. 23/644), Osman b. Affân (ö. 35/656), Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/636), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Saîd b. Zeyd (ö. 51/671), Abdurrahmân b. Avf (ö. 32/652), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639).²⁹⁵ İbnü'l-Kayserânî'nin tasnif inceliklerinden birisi de ismi aynı olan râvileri genellikle peş peşe sıralamasıdır.²⁹⁶

İbnü'l-Kayserânî, sahâbeden rivayet edilen hadisleri aktarmada alfabetik düzene riayet etmemektedir. Burada önce hadisin etrâfını zikretmektedir. Etrâf seçiminde ise şöyle davranmaktadır: hadis kısa olduğu takdirde tamamını, uzun olduğunda ise, hadisin adını, hadisin baş kısmından bir bölümünü ya da hadisin hem başından hem de ortasından parçaları seçmektedir. Parça seçiminde hadisin tamamını çağrıştırmasına dikkat edilmektedir. Hem başından hem de ortasından parça alınan hadislerde iki parçanın arasında bağlantı olduğunu ifade etmek için “bu hadiste şu parça da vardır” anlamında “وفيه/ve fihî” kelimesi kullanılmaktadır.²⁹⁷

İbnü'l-Kayserânî, hadisin etrâfını verdikten sonra hadisin ferd ya da garîb kaldığı râviyi senedin geri kalanıyla birlikte aktarmaktadır. Aynı hadis farklı senedlerle *el-efrâd*'ın değişik yerlerinde geçiyorsa İbnü'l-Kayserânî bu senedleri birlikte vererek her senedin ferd ya da garîb kaldığı râviyi zikretmektedir.²⁹⁸ Yine aynı râviden ferd ya da garîb kalan farklı rivayetler varsa bunları da bir araya getirerek vermektedir.²⁹⁹ İbnü'l-Kayserânî, hadislerin tahrîcine, sıhhat durumlarına sahit senedlerine dair birtakım bilgiler de aktarmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki İbnü'l-Kayserânî'nin hadisin ferd ya da garîb olduğuna, tahrîcine, sıhhat durumuna

²⁹⁴ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 44-45, 46-48, 56-71.

²⁹⁵ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 33, 46, 72, 78, 121, 123, 126, 133, 134, 139.

²⁹⁶ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 38, 80, 90-92

²⁹⁷ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 48, 223, 478.

²⁹⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 59, 80, 289.

²⁹⁹ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 41, 42, 77.

ya da sahih senedine dair verdiği bilgiler, kendisine ait olmayıp bu bilgileri de *el-efrâd*'dan aktarmaktadır. *el-efrâd*'ın günümüze ulaşan nüshalarıyla İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-garâ'ib*'i karşılaştırıldığında iki eserdeki bilgilerin birebir örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Kayserânî'nin yaptığı, Dârekutnî'nin verdiği bilgileri yeni ve daha anlaşılır bir düzenle aktarmaktır.

Câbir b. Abdullah es-Surayyi', yaptığı araştırmalarda Dârekutnî'nin *el-efrâd*'ında olup İbnü'l-Kayserânî'nin eserine almadığı hadislerin olduğunu tespit etmiştir. Câbir, bu hadislerin bir kısmının Dârekutnî'nin günümüze ulaşan nüshalarında bir kısmının ise diğer hadis kitaplarında geçtiğini belirtmektedir.³⁰⁰

İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-garâ'ib*'inin nüshalarına gelince, eser tam nüshalarıyla günümüze ulaşmış ve bu güne kadar iki farklı baskısı yapılmıştır. Bunlardan ilki, Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr ile es-Seyyid Yûsuf'un tahkikiyle 1998 yılında beş cilt halinde basılmıştır.³⁰¹ Bu baskının metni tek yazma nüshası ile oluşturulduğundan bazı yerlerinin okunmadığı bazı yerlerinin ise hatalı okunduğu görülmektedir.³⁰² Bu baskıda uzun dipnotlar verildiğinden eser beş cilt haline gelmiştir. Baskının ayırıcı özellikleri, dipnotlarda hadislerin tam metinlerinin verilerek tahrîclerini yapılması ve ismi geçen şahısların tercemelerinin verilmiş olmasıdır. Bu baskıda 6400 hadis bulunmaktadır. Eserin ikinci baskısı ise, Câbir b. Abdullah es-Surayyi'in tashihleriyle 2007 yılında iki cilt halinde yapılmıştır.³⁰³ Bu baskının metni, iki yazma nüshasının karşılaştırılmasıyla oluşturulduğundan daha doğru ve daha başarılıdır.³⁰⁴ Dipnot sayısı azdır. Dipnotlarda genellikle nüsha farklılıkları ile hadislerin tahrîcleri bulunmaktadır. Baskının ayırıcı özellikleri; metnin daha başarılı olması, hadis sayısının daha çok olması, eserin sonunda Dârekutnî'nin *el-efrâd*'ından günümüze ulaşan bölümlerinin eklenmiş olmasıdır. Bu baskıda 6503 hadis bulunmaktadır. İbnü'l-Kayserânî'nin eseri -farklı bir tasnifle de olsa- günümüze ulaşmasıyla *el-efrâd*'ın günümüze ulaşması sağlamıştır.

³⁰⁰ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 14.

³⁰¹ İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd min hadisi Rasûlillâh (s.a.s.) li'l-imâm ed-Dârekutnî* (thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr ve es-Seyyid Yûsuf), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

³⁰² İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* (thk. Hasan Nassâr), 1: 75, 121, 304, 310 vb.

³⁰³, İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutnî* (tsh. Câbir b. Abdullah es-Surayyi'), y.y., b.y. 1428/2007.

³⁰⁴ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 4.

İbnü'l-Kayserânî'nin eseri üzerine Ebü'l-Mehâsin el-Hüseyînî'nin (ö. 765/1364) bir muhtasar yazdığı ve bu muhtasarda *Etrâfü'l-garâ'ib*'in tertibinde ve muhtevasında bulunan bazı eksikleri giderdiği belirtilmektedir.³⁰⁵ Ancak bu eser hakkında başka bir bilgiye rastlamadık. Bununla birlikte Ebü'l-Mehâsin el-Hüseyînî tarafından *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf* adıyla, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri üzerine bir muhtasar yazdığı bilinmektedir.³⁰⁶ *Etrâfü'l-garâ'ib* üzerine yazdığı söylenen muhtasarın *el-Keşşâf* adlı eseriyle karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

Eser üzerine ayrıca lisansüstü çalışma da yapılmıştır. Riyad'da bulunan Camiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesinde, Muhammed Edîb es-Sâlih danışmanlığında eser dört kişi tarafından tez olarak çalışılmış ancak bu çalışma basılmamıştır.³⁰⁷

2.1.7. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu Müsnedi Ebû İsâ et-Tirmizî*

Bu eserin İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) tarafından yazıldığı söylenmiştir.³⁰⁸ Eserin isminden Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. *el-Câmi'u's-sahîh*, *Kütüb-i Sitte* olarak adlandırılan altı hadis kitabından biri olan ve sıhhat konusunda Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inden sonra dördüncü sırada gelen hadis kitabıdır. Hadislerin illetlerini göstermesi ve fukahanın hadislerle ilgili görüşlerini belirtmesiyle dikkat çekmektedir.³⁰⁹

Etrâfu Müsnedi Ebû İsâ et-Tirmizî, Makrîzî tarafından İbnü'l-Kayserânî'ye nispet edilmiştir. Makrîzî ayrıca eserin on cüzden oluştuğunu belirtmiştir.³¹⁰ Makrîzî dışında ayrıca İsmâil Paşa bu bilgileri nakletmiştir.³¹¹ Verdiği bilgileri Makrîzî'nin

³⁰⁵ Kandemir, "Etrâf", s. 499.

³⁰⁶ İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (tsh. Hâfız Abdülâlîm Han), Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd-Dekken 1978-1979, 3: 175; İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 151; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1930, 4: 61; Ebü'l-Mehâsin Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hamza el-Hüseyînî ed-Dımaşkî, *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf*, İspanya El Escorial Kütüphanesi, nr. 469, Mahtut nr. 1617, vr. 2a.

³⁰⁷ Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", s. 110; İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 4.

³⁰⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 5: 736; İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Müsnedü'l-Hicce alâ târiki'l-mehacce* (thk. Muhammed el-Azâzî), Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2017, s. 25.

³⁰⁹ İsmail Lütfî Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 129; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 226.

³¹⁰ Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, 5: 736.

³¹¹ İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2: 82.

verdiği bilgilerden farklı olmayan İsmâil Paşa'nın, bu bilgileri Makrîzî'den almış olabileceğini düşünüyoruz. Bunun dışında hakkında herhangi bir bilgi tespit edemediğimiz bu eser günümüze ulaşmamış olmalıdır.

2.1.8. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu Süneni'n-Nesâî*

Makrîzî, bu eserin İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) tarafından yazıldığı söylenmiştir.³¹² Eserin ismine bakılırsa Nesâî *es-Sünen* adlı eseri üzerine yazılmıştır. *es-Sünen*, *Kütüb-i Sitte*'nin altı kitabından biri olup sıhhat konusunda Tirmizî'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inden sonra beşinci sırada gelen hadis kitabıdır. Önce *es-Sünenü'l-kübra* adıyla yazılmış ardından *el-Müctebâ* adıyla kısaltılmıştır. Bu eser metin tespitine ve rivayet lafızlarına verilen önemle ön plana çıkmaktadır.³¹³

Etrâfu Süneni'n-Nesâî adlı eseri İbnü'l-Kayserânî'ye nispet eden Makrîzî, eserin yedi cüzden oluştuğunu belirtmiştir.³¹⁴ Aynı şekilde *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserinde İsmâil Paşa da bu bilgilere yer vermiştir.³¹⁵ Bunların dışında İbnü'l-Kayserânî'nin bu eserinden bahseden başka bir kaynağa ulaşamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.1.9. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu Süneni İbn Mâce*

Bu eserin İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) ait olduğu söylenmiştir.³¹⁶ Eser isminden İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eseri üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır. *es-Sünen*, altı kitaptan oluşan *Kütüb-i Sitte*'ye eklenen son kitaptır. Sıhhat konusunda Nesâî'nin *es-Sünen*'inden sonra altıncı sırada yer almaktadır. *Kütüb-i Sitte*'deki diğer kitaplara birçok zevâidi³¹⁷ bulunması yönüyle dikkat çekmektedir.³¹⁸

Makrîzî tarafından İbnü'l-Kayserânî'ye nispet edilen *Etrâfu Süneni İbn Mâce* adlı eserden ayrıca İsmâil Paşa bahsetmiştir.³¹⁹ Bunun dışında esere dair bir bilgi bulamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

³¹² Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 736; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hücce*, s. 25.

³¹³ M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 147; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 227.

³¹⁴ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 736.

³¹⁵ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2: 82.

³¹⁶ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 736; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hücce*, s. 25.

³¹⁷ Zevâid: bazı hadis kitaplarında bulunup da diğerlerinde bulunmayan hadisler anlamına gelmektedir. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 337.

³¹⁸ M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 143; Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 227.

³¹⁹ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2: 82.

Burada zikrettiğimiz *Etrâfu Müsnedi Ebû İsa et-Tirmizî*, *Etrâfu Süneni'n-Nesât* ve *Etrâfu Süneni İbn Mâce* adındaki üç eser Makrîzî tarafından İbnü'l-Keyserânî'ye nispet edilmiştir. Onun verdiği bilgiler İsmâil Paşa tarafından teyit edilmiştir. Bu eserler hakkında kaynaklarda başka bilgiler de bulunmamaktadır. Bunun yanında İbnü'l-Keyserânî'nin *Kütüb-i Sitte*'nin bütün eserlerini içeren bir etrâf çalışması yazdığı bilinmektedir.³²⁰ Bir sonraki başlıkta bu eserden bahsedileceğinden burada eserin detaylarına girmeyeceğiz. Yalnız bu durum Makrîzî'nin İbnü'l-Keyserânî'ye nispet ettiği *Kütüb-i Sitte* ögesi bu üç eserin, İbnü'l-Keyserânî'nin *Kütüb-i Sitte* üzerine yazdığı etrâf çalışmasının parçaları olma ihtimalini akla getirmektedir. Ancak etrâf eserlerinde amaç senedleri bir araya getirmek olduğundan bu üç çalışmanın İbnü'l-Keyserânî'nin *Kütüb-i Sitte* üzerine yazdığı etrâf çalışmasının parçaları olabilmesi için müstakil olarak zikredilmemeleri gerekmektedir. Çünkü bütün eserlere ait senedler bir arada zikredileceğinden burada artık ayrı tek kitaptan bahsedilebilir. Ayrı kitaplardan bahsedebilmek için her eserin hadislerinin ayıklanması gerekir ki bu durum yeni eser yazmaktan daha zor bir işlemdir. Bunun yanında sadece üç eserden bahsedilip *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinden bahsedilmemesi bu ihtimali zayıflatmaktadır. Makrîzî'nin bu eserler için çeşitli sayıdaki cüzler halinde yazıldıklarını belirtmesi de bu üç eserin İbnü'l-Keyserânî'nin *Kütüb-i Sitte* üzerine yazdığı etrâf çalışmasından ayrı yazıldıklarını göstermektedir. Sonuç olarak İbnü'l-Keyserânî'nin bu üç eseri müstakil olarak yazdığını, ancak sonra daha faydalı olacağını düşünerek *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerini de katmak suretiyle hepsinin ortak bir etrâf çalışmasına dönüştürdüğünü düşünüyoruz.

2.1.10. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte*

Bu eser İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) tarafından *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılmıştır.³²¹ *Kütüb-i Sitte*'nin kelime anlamı: “altı kitap” demektir. Terim olarak ise: “hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını içeren altı hadis kitabı” anlamında kullanılmaktadır.³²² *Kütüb-i Sitte* kavramı, hicrî beşinci asrın sonlarında, eserini tanıttığımız İbnü'l-Kayserânî bu eseriyle yani *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte* adlı eseriyle ortaya çıkmıştır.

³²⁰ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

³²¹ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

³²² Kandemir, “Kütüb-i Sitte”, s. 6.

Hicrî II. ve III. asırda yazılan birtakım hadis kitabı, erken dönemde yazılmış olmaları, sahih hadisleri bir araya getirmeye çalışmaları, ahkâm hadislerini içermeleri ve konu tasniflerinde başarılı olmalarıyla diğer hadis kitapları arasında öne çıkmıştır. İbnü'l-Kayserânî, bu altı eserin müelliflerinin hadis alanındaki yetkinliklerini, eserlerinin yaygın olmasını ve ilim ehli tarafından kabul görmesini göz önünde bulundurarak *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte* ile *Şürütü'l-e'immeti's-sitte* adlı eserlerinde bu altı kitabı esas almıştır.³²³ Onun seçtiği bu altı kitap, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerinden oluşmaktadır.³²⁴

Daha önce kendilerini kanıtlamış olan bu eserler, İbnü'l-Kayserânî'nin seçimiyle bir araya getirilmiş ve *Kütüb-i Sitte* adıyla anılmaya başlanmıştır. Diğer hadis eserlerinden daha güvenli, ihtiva ettiği sahih hadis sayısı daha fazla ve neredeyse hiç mevzu hadis içermeyen bu altı eser, zaman geçtikçe İslâm beldelerinde yayılarak daha çok ilgi görmüş ve İslâm dininin temel kaynakları olarak kullanıla gelmiştir.³²⁵ Sıhhat konusundaki mertebeleri birbirinden farklı olsa da *Kütüb-i Sitte*, geçmişte ve günümüzde canlılığını korumuştur.

Bu vasıflar dışında kendine has ayırıcı özellikleri de³²⁶ bulunan *Kütüb-i Sitte* üzerine, ilk zamanlardan beri farklı türden pek çok çalışma yapılmıştır. *Kütüb-i Sitte*'de bulunan hadislerin sened ve metinlerine yönelik hazırlana bu çalışma türlerinden ilki etrâf eserleridir.³²⁷ Bu anlamda "*Kütüb-i Sitte*" kavramını bize kazandıran etrâf türü eserler ve bu ilk etrâf eserinin müellifi İbnü'l-Kayserânî olmuştur.

Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı konusunda ihtilaflar olsa da genellikle yukarıda zikrettiğimiz altı kitap ağır basmıştır. Günümüzde *Kütüb-i Sitte* denildiğinde akla ilk bu eser gelmektedir.³²⁸ Bu sebeple biz de tezimizde *Kütüb-i Sitte* kavramıyla bu altı

³²³ İbnü'l-Kayserânî, "*Şürütü'l-e'immeti's-sitte*", s. 96-105.

³²⁴ İbnü'l-Kayserânî, "*Şürütü'l-e'immeti's-sitte*", s. 85; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman* (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut 1978, 4: 287; Kandemir, "*Kütüb-i Sitte*", s. 6.

³²⁵ İbnü'l-Kayserânî, "*Şürütü'l-e'immeti's-sitte*", s. 56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1: 147; Kandemir, "*Kütüb-i Sitte*", s. 6.

³²⁶ Eserlerin ayırıcı özellikleri için bk. Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 226-227.

³²⁷ İbnü'l-Kayserânî, "*Şürütü'l-e'immeti's-sitte*", s. 56-57; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1: 147; Kandemir, "*Kütüb-i Sitte*", s. 6-7.

³²⁸ Altıncı kitap konusundaki ihtilaflar için bk. Kandemir, "*Kütüb-i Sitte*", s. 6.

eseri kastedeceđiz. Aksi bir durum olduğu takdirde ise, bu durumu açıklama yoluna gideceđiz.

Kütüb-i Sitte üzerine hazırlanan ilk etrâf eseri İbnü'l-Kayserânî tarafından yazılan *Etrâfû'l-Kütübi's-sitte* adlı eserdir.³²⁹ Bu eser, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerinden oluşan *Kütüb-i Sitte*'nin hadisleri üzerine yazılan bir etrâf eseridir.

Bazı eserlerden istifadeyi kolaylaştırmak için o eserlerde geçen hadisleri alfabetik ya da *etrâf tertibiyle* kaleme alan İbnü'l-Kayserânî'nin³³⁰ bu eserini de aynı maksatla ve *etrâf tertibiyle* kaleme almış olmalıdır. Çünkü İbnü'l-Kayserânî'nin zamanına kadar etrâf ismiyle yazılan ve bugün varlığını bildiğimiz bütün eserlerde³³¹ hatta kendisinin etrâf adıyla yazdığı *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eserde *etrâf tertibinin* kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında *Kütüb-i Sitte*'nin *Sahîhayn* dışındaki diğer dört eseri üzerine *etrâf tertibiyle* bir çalışma hazırlayan İbn Asâkir, eserinde uyguladığı tertibi İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfû'l-Kütübi's-sitte* adlı eserinde uyguladığı tertibiyle karşılaştırarak, İbnü'l-Kayserânî'nin eserinde uyguladığı tertibi eleştirmektedir. Bu anlamda İbnü'l-Kayserânî'nin, bazen alfabetik davrandığını bazen de alfabetik davranmadığını eleştirmekte ve eserin tamamında alfabetik davranmanın daha doğru olduğunu belirtmektedir.³³² İbn Asâkir'in, tertiplerini karşılaştırarak sadece alfabetik olma noktasında eleştiride bulunması ve bunun dışında başka bir farktan bahsetmemesi, İbnü'l-Kayserânî'nin de eserini benzer bir tertip ile oluşturulduğunu göstermektedir. Eser hakkında değerlendirmede bulunan İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinin mukaddimesinde İbnü'l-Kayserânî'nin eseriyle ilgili şunları kaydetmektedir:

“*Muhaddislerin önde gelenlerinden olan Ebü'l-Alâ*’³³³ bana Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin, insanların ihtiyaç duyduğunu düşündüğüm bu kitaplar (Tirmizî'nin *el-Câmi'i* ve Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin *Sünen*'leri) üzerine

³²⁹ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 287; M. Yaşar Kandemir, “İbnü'l-Kayserânî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 110; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hüccce*, s. 25.

³³⁰ İbnü'l-Kayserânî'nin bu amaçla yazdığı eserleri arasında, alfabetik olarak hazırladığı *Tezkiretü'l-huffâz* ile *Zahîretü'l-huffâz*, *etrâf tertibiyle* hazırladığı *Etrâfû'l-garâ'ib ve'l-efrâd* gibi eserleri bulunmaktadır.

³³¹ Bu eserler arasında Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'i, Halef b. Hamdûn el-Vâstî'nin *Etrâfû's-Sahîhayn*'i bulunmaktadır.

³³² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

³³³ Bu kişi, Ebü'l-Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî'dir (ö. 569/1173).

hazırladığı *etrâf* eserini gösterdi. Makdisî, bunlara *Sahîhayn* ile Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce'nin *es-Sünen*'ini de eklemiştir. Bu eseri görünce *etrâfa* dair yazdıklarını olduğu gibi bıraktım ve yazma esnasında geçirdiğim vaktime üzüldüm. Sonra Makdisî'nin yazdıklarına göz attım, inceledim, test ettim ve eserinde tertip ettiklerine dikkatle baktım. Bu esnada eserinin gizem ve kapalılıklarını incelemeye yönelik amacımı gerçekleştirmek için onun üzerine *etrâf* yazdığı kaynaklardan sadece İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i elimde bulunmaktaydı. Onun dışındaki kaynaklar yanımda bulunmuyordu. Esere dair araştırma ve incelemelerim bitince, eserde noksanlık belirtilerinin olduğunu fark ettim. Yine eserde büyük vehimler buldum. Ayrıca tertip konusunda bazen alfabetik davranıp bazen alfabetik davranmadığı için tertibinin öngörülü kişiler tarafından kabul edilecek bir tertip olmadığını gördüm.”³³⁴

İbn Asâkir'in verdiği bu bilgilerden yazılan eserin, Kütüb-i Sitte'nin altı eseri üzerine ortak olarak hazırlanmış bir eser olduğu, *etrâf* tertibiyle hazırlandığı ancak bu tertibin güçlü olmadığı ayrıca hata ve vehimler içerdiği anlaşılmaktadır.

Eserin ismi meselesine gelince, İbn Asâkir'den sonra eserden bahseden ve eserin ismini zikreden ilk kişi İbn Hallikân el-İrbilî (ö. 681/1282) olmuştur. İbn Hallikân ve kendisinden nakilde buldukları anlaşılan Zehebî, Yâfîû, İbn Hacer, Bâ Mahreme el-Yemenî (ö. 972/1565) ve Sıddîk Hasen Hân (ö. 1307/1890) gibi müellifler, İbnü'l-Kayserânî'den bahsederken onun *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte* adında bir eser yazdığını ve bu eserin yukarıda saydığımız altı kitabı içerdiğini belirtmişlerdir.³³⁵ İbn Hallikân'dan sonra gelen birkaç müellif ise, İbn Asâkir'den nakilde bulunmak suretiyle İbnü'l-Kayserânî'nin eserinden bahsetmişlerdir. Buna göre mesela, İbn Abdilhâdî ile Zehebî, İbn Asâkir'in: “*İbn Tâhir, Sahîhayn ile Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâi ve İbn Mâce'nin (eserlerinin) etrâflarını derledi. Ben kendi hattıyla olan nüshasını gördüm, pek çok yerinde fahiş hatalar vardı.*” sözünü

³³⁴ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

³³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 287; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Dîvânü'd-du'afâ'* ve *'l-metrûkîn ve halkun mine 'l-mechûlîn ve sıkâtun fihim leyyin* (thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî), *Mektebetü'n-Nehdati'l-hadîse*, Mekke ts., 1: 357; Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad el-Yâfîû, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakân fî ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (ed. Halîl el-Mansûr), *Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut 1997, 3: 148; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 7: 211; Takıyyüddîn Abdullâh b. Ömer Bâ Mahreme el-Yemenî, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr* (ed. Bû Cum'a Makrî ve Hâlid Zuvârî), *Dârü'l-minhâc*, Cidde 2008, 4: 22; Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hasen Hân el-Kannevcî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âsiri't-trazi'l-âhiri ve 'l-evvel*, *Vizâretü'l-evkâf ve 'ş-şuûni'l-İslâmiyye: İdâretü'ş-şuûni'l-İslâmiyye*, Katar 2007, s. 106, 270.

nakletmek suretiyle eserden bahsetmişlerdir.³³⁶ Dolayısıyla eserin isminden bahsetmeyip içerdiği kaynaklardan bahsetmişlerdir. Bu durumda aksi bir isimlendirme olmadığından İbnü'l-Kayserânî'ye yakın kaynakların verdiği *Etrâfî'l-Kütübi's-sitte* isimlendirmesinin eser için uygun olduğunu düşünüyoruz. Bu sebeple çalışmamızda İbnü'l-Kayserânî'nin bu eseri için *Etrâfî'l-Kütübi's-sitte* ismi kullanılacaktır.

İbnü'l-Kayserânî bu eseriyle İbn Mâce'nin *es-Sünen* adlı eserini *Kütüb-i Sitte*'ye dâhil ederek bu anlamda bir ilki gerçekleştirmiştir. İbnü'l-Kayserânî'nin zamanına kadar Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leri halk arasında yaygın olarak kullanılan eserlerdir. Ancak o vakte kadar bu eserleri bir araya getirip kendileri için isimlendirmede bulunan olmamıştır. İbnü'l-Kayserânî, bu eserlere kendilerinden nispeten daha geri planda olan İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini katarak altı eser meydana getirmiş ve altı eser anlamına gelen "*Kütüb-i Sitte*" kavramıyla isimlendirmiştir. Böylece İbnü'l-Kayserânî, "*Kütüb-i Sitte*" tanımlamasını yapan ilk kişi olmuştur. Gerek *Etrâfî'l-Kütübi's-sitte* gerekse *Şürûtü'l-e'immeti's-sitte* adlı eserlerinde bu tanımlamayı kullanan İbnü'l-Kayserânî, böyle bir eser gurubunun oluşmasına öncülük etmiştir.³³⁷ İbnü'l-Kayserânî'nin altı kitabı seçmeye neden ihtiyaç duyduğu? Onları hangi kriterlere göre seçtiği? Neden bu müelliflerin eserlerin seçtiği? Ya da niye sadece altı kitapla yetindiği? hakkında bir bilgiye rastlamadık. Ancak şu var ki onun bu tercihi, İslâm ilim geleneğinde bir çığır açmış ve hadis alanına önemli bir kavram kazandırmıştır.

Kütüb-i Sitte üzerine yazılmış ilk eser olmasından dolayı önem arz eden bu çalışma, pek çok kaynakta zikredilmiştir.³³⁸ Hatta eserin yazma bir nüshasının günümüze ulaştığı ve bu yazmanın Fas'ta bulunan Karâviyyîn Kütüphanesi 643 numarada olduğu belirtilmiştir.³³⁹ Ancak Karâviyyîn Kütüphanesi yetkilileriyle

³³⁶ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, 4: 16; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, 11: 95.

³³⁷ İbnü'l-Kayserânî, "*Şürûtü'l-e'immeti's-sitte*", 85; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 287; Kandemir, "*Kütüb-i Sitte*", s. 6.

³³⁸ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 452; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsu terâcîm*, Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002, 6: 171; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3: 364.

³³⁹ Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arabî* (trc. Abdülhalîm en-Neccâr v.dğr.), Dârü'l-maârif, Kahire ts., 6: 180.

gerçekleştirdiğimiz iletişimde, Karâviyyîn Kütüphanesinde bu isimle bir eserin olmadığı açıklanmıştır. Bununla birlikte bu bilginin teyide muhtaç olduğunu düşünüyoruz.

2.1.11. İbnü'l-Kayserânî, *el-Misbâh fî etrâfi ehâdîsi'l-mesânîdi's-sitte*

İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) tarafından yazıldığı söylenen diğer bir etrâf eseri ise, *el-Misbâh fî etrâfi ehâdîsi'l-mesânîdi's-sitte* adlı eserdir.³⁴⁰ Yine Makrîzî tarafından İbnü'l-Kayserânî'ye nispet edilen bu eser, İsmâil Paşa tarafından on cüzden oluştuğu belirtilmiştir.³⁴¹ Ancak bu esre hakkında da İbnü'l-Kayserânî'nin diğer pek çok eserinde olduğu gibi kaynaklarda başka bir bilgiye rastlamadık. Dolayısıyla bu eserinde günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

Divânu'l-İslam adlı eserin tahkikinde, İbnü'l-Kayserânî'nin bu çalışmasının kendisine nispet edilen:

Etrâfu ehâdîsi Ebû Hanîfe,

Etrâfu ehâdîsi Mâlik b. Enes,

Etrâfu Süneni İbn Mâce,

Etrâfu Süneni 't-Tirmizî,

Etrâfu Suneni 'n-Nesâi ve

Kitâbu Esmâi'r-ricâli ve 'd-du'afâ" adlı altı eserin ortak adı olabileceği söylenmiştir.³⁴² Ancak biz *Divânu'l-İslam* adlı eserin muhakkiki olan Seyyid Kesrevî Hasan'dan farklı düşündüğümüzü belirtmek isteriz. Hadis kavramlarının tam oturmadığı ilk dönemlerde kullanıldığını düşündüğünüz bu isimlendirmede, mesânîd kavramıyla hadis kitabı kastedildiğini varsayarak, bu çalışmanın müstakil bir çalışma olmadığını, bu eserin İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfu'l-Kütübi's-sitte* adlı eseri için kullanılmış bir isimlendirme olduğunu düşünüyoruz.

2.1.12. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu ehâdîsi Ebû Hanîfe*

Bu eser, Makrîzî tarafından İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) nispet edilmiştir.³⁴³ Makrîzî dışında diğer bazı müellifler tarafından da ismi zikredilen bu

³⁴⁰ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 735; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2: 83; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hüccce*, s. 28.

³⁴¹ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 2: 83; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hüccce*, s. 28; Ebü'l-Meâli Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman İbnü'l-Ğazzî, *Divânü'l-İslâm* (thk. Seyyid Kesrevî Hasan), *Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye*, Beyrut 1990, 3: 246.

³⁴² İbnü'l-Ğazzî, *Divânü'l-İslâm*, 3: 246.

³⁴³ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 735.

eser hakkında kaynaklarda ismi dışında başka bir bilgiye rastlamadık.³⁴⁴ Dolayısıyla eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz. Bununla birlikte bu eserin İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte* ya da *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutnî* adlı eserlerinden Ebû Hanîfe'nin hadislerinin etrâfları toplatılarak hazırlanmış bir çalışma olma ihtimalide söz konusudur. Burada *Ehâdîsu Ebû Hanîfe* ile kastedilen hadislerin, İmam-ı Âzam olarak şöhret bulan Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767) tarafından rivayet edilen hadisler olmalıdır.

2.1.13. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu ehâdîsi Mâlik b. Enes*

Bir önceki eserde olduğu gibi bu eser de Makrîzî tarafından İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) nispet edilmiştir.³⁴⁵ Yine muhtemelen Makrîzî'den nakilde bulunan diğer bazı müellifler tarafından da ismi zikredilen bu eser için bunun dışında herhangi bir bilgiyle karşılaşmadık.³⁴⁶ Dolayısıyla bu eser de günümüze ulaşmamış olmalıdır. Bir önceki eserde olduğu gibi bu eserin de İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-Kütübi's-sitte* ya da *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutnî* adlı eserlerinden derlenerek hazırlanmış olma ihtimali bulunmaktadır. Burada *Ehâdîsu Mâlik b. Enes* ile kastedilen hadislerin, İmam Mâlik olarak bilinen Mâlikî mezhebinin imamı Mâlik b. Enes tarafından bizzat rivayet edilen hadisler olmalıdır.

2.1.14. İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfu ehâdîsi's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî*

İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) pek çok eser nispet eden Makrîzî, *Etrâfu ehâdîsi's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî* adındaki eseri de İbnü'l-Kayserânî'ye (ö. 507/1113) nispet etmiştir.³⁴⁷ Eser hakkında kaynaklarda başka bilgiler yer almamakla, yaptığımız incelemelerde *Ehâdîsü's-Şeyheyn* ya da benzer bir isimle Dârekutnî'ye nispet edilen bir eserle de karşılaşmadık. Bununla birlikte *Ehâdîsü's-Şeyheyn* için düşünülebilecek en iyi ihtimal, Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde eserlerine almadıkları hadisleri bir araya getirdiği *el-İlzâmât* ya da Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'lerinde yer alıp da Dârekutnî tarafından illetli oldukları söylenen hadislerden oluşan *Kitâbü't-tetebbu'* adlı eserlerde bulunan hadislerdir. Bu iki eserden özellikle *Kitâbü't-tetebbu'* müsned

³⁴⁴ İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3: 244; İsmâil Paşa *Hediyetü'l-'ârifin*, 2: 82; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hücce*, s. 28.

³⁴⁵ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 735.

³⁴⁶ İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 3: 245; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, 2: 82; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hücce*, s. 28.

³⁴⁷ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5: 735; İbnü'l-Kayserânî, *Müsnedü'l-Hücce*, s. 28.

tertibiyile oluşturulduğundan ve hadis sayısı çok olduğundan *Etrâfu ehâdisi's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî* adlı eserde ismi geçen *Ehâdisü's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî* ile bu eserin kastedilmiş olma ihtimali söz konusudur.

Günümüze ulaşmadığı anlaşın bu çalışmada, *Ehâdisü's-Şeyheyn li'd-Dârekutnî* ile Dârekutnî'nin *Etrâfu'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eserinde geçen ama aynı zamanda Buhârî ve Müslim tarafından ittifakla nakledilen hadisler de kastedilmiş olabilir.

2.1.15. İbnü'l-Haddâd el-İsfahânî, *Etrâfu's-Sahîhayn*

Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî ile Halef el-Vâsıtî'den sonra *Sahîhayn* üzerine Ebû Nuaym Ubeydullah b. Hasan b. Ahmed el-Haddâd el-İsbahânî'nin (ö. 517/1123) *Etrâfu's-Sahîhayn* adıyla etrâf eseri yazdığı söylenmiştir.³⁴⁸ *Etrâfu's-Sahîhayn* adıyla yazıldığı belirtilen bu eser, kaynaklarda çokça zikredilmiştir.³⁴⁹ Eser hakkında değerlendirmede bulunanlar, eserin herkes tarafından çok beğenildiğini ve bilgili, kültürlü insanlar tarafından eserdeki râvi ve tahrîc kullanımlarının tercih edildiğini belirtmişlerdir.³⁵⁰ Ulaştığımız kütüphane fihrist ve kataloglarında esere dair bilgi bulamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.1.16. Dâni, *Kitâbü'l-İmâ' ilâ etrâf ehâdisi Kitâbi'l-Muvatta'*

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Tâhir b. Ali b. İsa b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî ed-Dâni (ö. 532/1138) tarafından yazılan ve işaret etmek anlamına gelen *Kitâbü'l-İmâ'*, *Muvatta'* da geçen hadislerin bulunmasını kolaylaştırmak ve sened ile metin inceliklerini açıklamak için yazmıştır. *Kitâbü'l-İmâ'*, *Muvatta'* üzerine yazılıp günümüze ulaşan ilk etrâf eseridir. *Etrâf tertibiyile* hazırlanmıştır. Eser mukaddime ve beş bölümden oluşmaktadır. Dâni, mukaddimede eserin içeriği ve bölümlerinden detaylı olarak bahsetmektedir. Ayrıca eserinde esas aldığı *Muvatta'* rivayetinin, kendisine nasıl ulaştığını gösteren sened zincirini ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.)

³⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19: 487; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halil b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, 19: 244; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116; Kandemir, "Etrâf", s. 499.

³⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19: 487; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 1: 277; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985, 2: 409; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19: 244; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, 3: 168; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr*, 4: 47, 68; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116; İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût ve Mahmûd el-Arnâvût), Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, 6: 91; İbnü'l-Ğazzî, *Dîvânü'l-İslâm*, 2: 187; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, 2: 350.

³⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19: 487; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19: 244.

soyunu³⁵¹ zikretmektedir. Bölümlerde ise *Muvatta*'daki hadislerin etrâflarını aktarmakta ve bunlara dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bu anlamda birinci bölümde, isimle tanınan sahâbî müsnedlerini işlemektedir. İkinci bölümde, künye, nisbe veya lakabıyla tanınan sahâbî müsnedlerini; üçüncü bölümde, kadın sahâbî müsnedlerini; dördüncü bölümde, Dâni'nin esas aldığı Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'nin *Muvatta*' rivayetinde geçmeyip *Muvatta*'ın diğer rivayetlerinde geçen hadislerin râvi müsnedlerini; beşinci bölümde ise, mürsel hadislerin râvi müsnedlerini zikretmektedir.

Dâni, yukarıda belirttiğimiz gibi *etrâf tertibini* kullanmaktadır. Bu konuda onun *Kitâbü'l-Îmâ*'ı, Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn* adlı eserine benzettiği söylenmektedir.³⁵² *Kitâbü'l-Îmâ*'ın etrâf eseri olması hasebiyle *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'a benzemesi doğal olmasının yanında, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*'ın Dâni'nin kaynakları arasında yer alması onun bu eseri örnek almış olduğu tezini güçlendirmektedir.³⁵³ Dâni, her bölümü alfabetik olarak ayırarak her bir harfin altında kaç sahâbe müsnedi olduğunun sayını vermektedir. Ardından sahâbî müsnedlerini alfabetik sıralamakta ve her bir sahâbe müsnedinde kaç hadis olduğunu söylemektedir. Sahâbeden rivayet edilen hadis sayısı çok olduğu takdirde sahâbe müsnedini, kendisinden rivayette bulunan râvilerin isimlerine göre tasnif etmektedir. Sahâbeden rivayette bulunan râvinin rivayet ettiği hadis sayısı fazla olduğu takdirde ise, o râviden rivayette bulunan ve senedin üçüncü halkasını oluşturan râvilerin isimlerine göre yeniden tasnif ederek hadisleri bu râvinin adı altında zikretmektedir. Dâni, bu tasnifleri yaparken sadece sahâbî müsnedlerini oluşturmada alfabetik davranmaktadır. Bunun dışında hadis sıralamalarında, sahâbeden rivayette bulunan râvilerin isimlerinde, bu râvilerden rivayette bulunan diğer râvilerin isimlerinde alfabetik davranmamaktadır.³⁵⁴ Müellifin alfabetik

³⁵¹ Ed-Dâni'nin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) soyunu eserinin mukaddimesinde zikretmesi, eseri tahkik eden Ebû Abdülbârî tarafından iki şekilde yorumlanmıştır. Birincisi, müellif bununla *el-Muvatta*'da geçen hadislerin medarının Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğuna işaret etmek istemiş olabilir. İkincisi, Müellif sahâbenin nisbelerini zikretmektedir. Nisbesi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nisbesiyle birleşen sahâbelerde, "nisbesi şu isimde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nisbesiyle birleşmektedir" demek suretiyle nisbenin geri kalanını tekrarlamamaktadır. Müellif tekrarlardan korunmak için başta Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nisbesini vermiş olabilir. Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ*, 1: 119.

³⁵² İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (thk. Abdüsselâm el-Hirâs), Dârü'l-fıkr, Beyrut 1995, 1: 43.

³⁵³ Dâni'nin Ebû Mes'ûd'dan yaptığı nakiller için bk. Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ*, 2: 60, 4: 416.

³⁵⁴ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ*, 1: 121.

davranmadığı yerlerde sahâbeye ya da tâbiîne yakınlığa, âlî isnada veya sahâbeden rivayeti çok olanlara göre sıralama yaptığı belirtilmektedir. Kadın sahâbî müsnedlerini ise Hz. Âişe'den başlatmak suretiyle önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) eşlerini sıralamakta ardında diğer kadın sahâbeyi alfabetik sıralamaktadır. Dâni'nin bu şekilde değişken bir tasnifte bulunması, senedin sağlamlığı ve râvilerin fazileti gibi özel durumlarından kaynaklanmış olmalıdır.

Dâni, hadisleri pek çok ayrıntıyla birlikte zikretmektedir. Bu anlamda önce hadisin etrafını vererek o hadise işaret etmekte akabinde hadisin isnadını zikretmektedir. Sonrasında Muvatta'da geçtiği bölümü, babı ya da ikisini birlikte belirtmektedir. Dâni, bunların yanında hadisler için önem arz eden pek çok konuya da temas etmekte, bu konuları yorumlamakta ve hadisler hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Mesela Dâni, muhaddislerin Mâlik b. Enes'le ihtilaf ettikleri noktaları, hadislerin illetlerini, hatalarını ve müşküllerini tespit ederek hadisteki teâruzu ve şüpheyi³⁵⁵ bir de mürsel, münkâtı' ve mevkuf hadislerdeki isnad kopukluklarını gidermeye çalışmaktadır.³⁵⁶ Bazen kusurlara işaret etmekle yetinmeyip onların çözümünü zikretmemektedir.³⁵⁷ İsnadlarda isimleri zikredilmeyen bazı meçhul râvilerin isimlerini açıklamaktadır.³⁵⁸ *Muvatta*'daki hadis lafzında açık sema' belirtilmemişse ya da hadis pek çok tarik ile rivayet edilmişse Dâni, özellikle sema'ın açık zikredildiği başka tarikleri de aktarmaktadır.³⁵⁹ Bazen bu tarikler arasında sebebini belirlemek suretiyle tercihte bulunmaktadır.³⁶⁰ Böylece okuyucuya sema' lafzının geçtiği tarik ile geçmediği tariki, bir de çeşitli tarikleri olan hadisin diğer bütün tariklerini bir arada görmesine imkân tanımaktadır. Dâni, bu konularda âlimlerin sözlerini nakletmeye özen göstermektedir. Âlimlerden aktardığı bilgileri bazen teyit etmekte bazen de itiraz ederek konu hakkında görüşlerini aktarmaktadır.³⁶¹ Bütün bunların yanında kendi deyimiyle "muhaddislerin vazgeçemeyeceği" daha pek çok faydalı bilgileri sunmaktadır.

Eser, cerh ve ta'dîle, hadislerdeki garip kelimelere ve fıkha dair bilgiler de içermektedir. Dâni, isnadları zikrettikten sonra pek çok râvinin ailesi, nisbesi,

³⁵⁵ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 145-146, 164-165, 168-170, 196, 242-244, 3: 61, 4: 241 vb.

³⁵⁶ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 283-284, 302-304, 4: 207.

³⁵⁷ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 67, 199, 318.

³⁵⁸ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 3: 571, 594-595, 602.

³⁵⁹ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 354-356, 374, 391, 4: 488-489.

³⁶⁰ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 345, 647-471, 3: 151-152.

³⁶¹ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 58-61, 273, 507-509, 3: 400-401.

mübbem olan ismi, varsa aile isnadı, o isnadın detayları hakkında bilgi vermek suretiyle râvileri cerh ve ta'dîle tabi tutmaktadır.³⁶² Hadislerde geçen garip kelimelerin ne anlama geldiklerini söylemektedir.³⁶³ Az da olsa bazı fikhî konulara temas etmekte ve bu konulara dair kısa açıklamalarda bulunmaktadır.³⁶⁴ Dâni, bazı kavramları alışmışın dışında kullanmaktadır. Mesela mürsel hadis lafzını, muallak ya da mu'dal anlamında kullanmaktadır.³⁶⁵ Birçok eser ve müelliften nakilde bulunan Dâni, böylece hadis alanındaki yetkinliğini ve konuya hâkimiyetini göstermektedir.

Başka eserlerde bulunmayan birtakım bilgiler içeren *Kitâbü'l-Îmâ'*, *Muvatta'*ın rivayetlerini özellikle Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini günümüze ulaştıran güvenilir bir nüshası konumundadır. Leysî rivayetini diğer rivayetlerle karşılaştırmak suretiyle *Muvatta'*ın neredeyse bütün rivayetlerini bir araya getiren alanına dair önemli bir eser olmuştur.

Günümüzde *Kitâbü'l-Îmâ'*ın bir baskısı bulunmaktadır. Ebû Abdülbârî Rızâ Bû Şame el-Cezâirî tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan çalışma, birinci cildi dirâse olmak üzere beş cilt halinde 2003 yılında basılmıştır. Ebû Abdülbârî, dirâse kısmında eserin içeriğini değerlendirmiştir. Metin boyunca koyduğu çeşitli dipnotlarla esere pek çok faydalı bilgi eklemiştir. Ebû Abdülbârî, böylece yaptığı tahkikle eserin değerine değer katmıştır.

2.2. ETRÂF LİTERATÜRÜNDE ZİRVE ESERLER DÖNEMİ

Etrâf kitapları için düşündüğümüzde hicrî sekizinci asır etrâf kitaplarının zirveye ulaştığı asırdır. Hicrî beşinci asra kadar neredeyse bütün hadislerin kitaplarda kayıt altına alınması ve dolayısıyla rivayet asrının sona ermesiyle ilim ehli artık yazılan kitaplara yönelmiştir. İbn Asâkir'in belirttiğine göre bu dönemde hadis ezberinde önceki dönemlere göre azalma olmuştur.³⁶⁶ Bu durum eserlerde kayıt altına alınan hadislerin senedlerini bulmayı ve öğrenmeyi kolaylaştıran etrâf ve benzeri eserlerin yıldızını parlatmış ve önemini artırmıştır. Bu sebeple hicrî beşinci asırdan sonra etrâf eserlerinin yazımı hızlanmış ve hicrî onuncu asırlara gelinceye kadar hadis alanında önemli olan pek çok kaynak üzerine etrâf çalışması

³⁶² Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 92, 125, 293, 3: 40, 79, 436-438, 4: 79, 39, 215 vb.

³⁶³ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 39, 56, 3: 127, 571.

³⁶⁴ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 146, 378-379, 3: 46-55, 313-315.

³⁶⁵ Dâni, *Kitâbü'l-Îmâ'*, 2: 45, 408, 3: 301, 499.

³⁶⁶ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 1b.

hazırlanmıştır. Bu dönem İbn Asâkir'den günümüze kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.

Bu dönemde yazılan eserler arasında tertip açısından neredeyse fark yoktur. Ortaya çıkan farklar ise etrâf eserlerine kaynaklık eden çalışmaların yapısından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde, on üç müellif tarafından on dokuz çalışma yazılmıştır. Bunun yanında bu dönemde yazılan etrâf eserleri üzerine pek çok ihtisar ve ta'lik türünden eser yazılmıştır. Bu anlamda sadece Mizzî'nin Tuhfetü'l-eşrâf adlı eseri üzerine yirmi iki çalışma yapılmıştır. Bunun dışında yine İbn Hacer'in *İthâfî'l-mehere* ve *İtrâfî'l-müsnedi'l-mu'teli* adlı eserleri üzerine de birer çalışma hazırlanmıştır. Yazılan etrâf eserlerinin çokluğu bu eserlerin rağbet gördüğünü ve yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Yazılan çalışmalar yine *Sahîhayn* ve *Kütüb-i Sitte* üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak bunlarla beraber başta Ahmed b. Hanbel'in müsnedi olmak üzere diğer müsnedlerde ön plana çıkmıştır. Yine İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh*'i, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ı ve Ziyâüddîn el-Makdisî'nin *el-Ehâdisi'l-muhtâre*'si bu dönemde üzerine etrâf çalışması yapılan kaynaklar arasındadır.

Bu dönemde yazılan eserlerin ortak özelliklerini şöyle özetlemek mümkündür: Bu dönemde yazılan eserler bir önceki dönemden farklı olarak kısmen de olsa eserlerde geçen hadislerden istifade etmeyi de kolaylaştırmıştır. Bu dönemden günümüze ulaşmış inceleme imkânı bulduğumuz eserlerin tamamı *etrâf tertibiyle* hazırlanmıştır. Bu dönemin eserlerinde uygulanan *etrâf tertipleri*, son derece güzel ve kullanışlı olup tavizsiz bir şekilde uygulanmışlardır. Dolayısıyla bu dönemin eserleri arasında tertip konusunda fark yok gibidir. Yine bu dönemden günümüze ulaşmış eserlerde, önceki dönemde yazılan eserlere göre daha çok değerlendirme içermektedir. Bu değerlendirmelerin bir kısmı müellifler tarafından yapılan değerlendirmeler iken, diğer bir kısmı ise hadis âlimleri tarafından yapılmış müelliflerce nakledilen değerlendirmelerden oluşmaktadır. Bu dönemin özelliklerinden biri de bu dönemde yazılan eserlerde müellifler arasında yaşanan ciddi etkileşimlerdir. Bu dönemde yazılan eserlerin pek çoğu, önceki dönemin aksine daha önce yazılan eserlerden etkilenecek yazılan eserlerdir. Özellikle tertip konusunda bu dönemin müellifleri birbirlerini etkilemiştir. Dönemin belirgin özelliklerinden biri de bu dönemde etrâf eserleri üzerine muhtasar ve ta'lik türü

eserlerin yapılmasıdır. Dönemin bir diğer özelliği ise, kapsamlı eserlerin yapılması ve yine üzerine etrâf eseri yazılan kaynaklarının çeşitliliğinin artmasıdır. Son olarak bu dönemde *Kütüb-i Sitte* ve on müsned üzerine etrâf çalışmalarının yapılmasıyla, hadislerin büyük çoğunluğunun üzerine etrâf eseri hazırlanmıştır.

2.2.1. İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*

İbn Asâkir olarak bilinen, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176) tarafından yazılan bu eser, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerinden oluşan ve kaynaklarda *Sünen-i Erbaa* olarak isimlendirilen bu dört kitap üzerine hazırlanmış bir etrâf çalışmasıdır.³⁶⁷ Kaynaklarda çokça zikredilen bu çalışma, bir kısmı yapısına, bir kısmı içeriğine, diğer bir kısmı ise adına karşılık gelecek şekilde adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda örneğin bazı kaynaklarda eserin yapısına karşılık gelecek şekilde, *Kitâbü'l-Etrâf* ya da sadece *el-Etrâf* olarak adlandırılmıştır.³⁶⁸ Yine bazı kaynaklarda eserin içerdiği kitap sayısı dikkate alınarak *Etrâfü'l-erba'a*, *el-Etrâf li's-Süneni'l-erba'a* ya da *Etrâfu Süneni'l-erba'a* şeklinde adlandırılmıştır.³⁶⁹ Bu isimleri, eserle karşılaştığımızda, isimlerin eserin adından ziyade, yapısını veya içeriğini yansıttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında İbn Asâkir'e yakın dönemde yaşayan müellifler ile sonraki dönemlerde yaşamış pek çok müellifin eseri *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* şeklinde isimlendirmiştir.³⁷⁰ Aynı zamanda elde ettiğimiz yazma nüshasının kapağında da yazılı olan bu isim, eser adı olmaya önceliklerden daha elverişlidir.³⁷¹ Çalışmamızda yazma nüshayı da dikkate alarak, çoğunluğun yanında durduğumuzu ve eser için, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* ismini daha uygun bulduğumuzu belirtmek istiyoruz.

³⁶⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ': İršâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsân Abbas), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, 4: 1698; İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd* (thk. Şerîf b. Sâlih eç-Çadî), Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Katar 2014, 2: 735; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4: 1329; Mustafa S. Küçükaşçı ve Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 324.

³⁶⁸ İbn Nukta, *et-Takyîd*, 2: 735; İbnü'l-Mülakkın, *el-'Akdü'l-müzheb*, s. 138; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 2: 358.

³⁶⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4: 1329; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 2: 14; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6: 397; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 475.

³⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4: 1698; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 20: 218; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 21: 142; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 103; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 498; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4: 273; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, 1: 701.

³⁷¹ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 1b, 2: vr. 1b.

el-İşrâf, yukarıda belirttiğimiz gibi Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerinde geçen hadislerin etrâflarını içermektedir. Bunun yanında eserde geniş ve faydalı bir mukaddime ile bu dört eserin İbn Asâkir'e ulaştığını gösteren senedlerin olduğu sonuç bölümü yer almaktadır.

İbn Asâkir, *el-İşrâf*'ın mukaddimesinde hadis ve etrâf kitaplarının ortaya çıkışı, sahâbe-hadis ilişkisi, *Sünen-i Erbaa* ve hadis usulüne dair birtakım faydalı bilgiler vermektedir. Buna göre o mukaddimede önce, Yüce Allah'ın İslâm ümmetini isnad ilmiyle ayrıcalıklı kıldığını, bu ilim sayesinde dinin bozulmasını engellediğini ve İslâm ümmetinin ilk nesillerini oluşturan sahâbe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn'in bu ilme sahip çıkarak onunla İslâm dinini koruduğunu ve sağlam bir şekilde sonraki nesillere ulaştırdığını anlatmaktadır.³⁷² Ardından sonraki nesillerin, ilk nesillerden aldıkları doğru bilgileri kitaplarda kayıt altına almak suretiyle ilk hadis kitaplarını oluşturduklarını ve bu konuda Buhârî ile Müslim'in diğer müelliflere öncülük ettiğini, eserlerinin de çok ilgi gördüğünü söylemektedir. İbn Asâkir daha sonra, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin yazdıkları eserlerden, bu eserlerin vasıflarından, öneminden ancak buna rağmen *Sahîhayn*'ın seviyesini yakalayamamalarından bahsetmektedir.³⁷³

İbn Asâkir, yazdığı mukaddimede yukarıdaki bilgileri zikrettikten sonra, kendi döneminde *Sahîhayn* ile diğer üç kitabın ezberlenmesi ve isnatlarının öğrenilmesi konusundaki çabaların azaldığını, bu durumun insanlara hadis ve sened bulmada rehberlik eden, etrâf çalışmalarını gerekli kıldığını ve kendisinden önce bu maksatla *Sahîhayn* üzerine birtakım çalışmaların yapıldığını anlatmaktadır. *Sahîhayn* üzerine yapılan bu çalışmaları yeterli gören İbn Asâkir, bir ilki gerçekleştiririm düşüncesiyle diğer üç eser üzerine etrâf çalışması yapmaya başladığını söylemektedir. Ancak bu konuda bazı çalışmalar yaptıktan sonra kendisinden önce İbnü'l-Kayserânî'nin bu üç eserle birlikte, *Sahîhayn* ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine hazırladığı etrâf çalışmasını gördüğünü belirtmektedir. Bu duruma üzüldüğünü belirten İbn Asâkir, İbnü'l-Kayserânî'nin eserini inceledikten sonra, eserde birçok hata fark ettiğini ve bunun üzerine daha önce bir kısmını hazırladığı çalışmasına İbn Mâce'nin eserini de katarak dört kitap üzerine etrâf çalışması hazırladığını dile getirmektedir. İbn Asâkir,

³⁷² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2a.

³⁷³ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2a.

diğer kitaplar kadar yaygın olmamakla birlikte -çalışması İbnü'l-Kayserânî'nin çalışmasından eksik kalmasın diye- İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini de çalışmasına kattığını ifade etmektedir.³⁷⁴

İbn Asâkir, eserinin yazma gerekçesinden bahsettikten sonra mukaddimenin geri kalan kısmında önce selef-i sâlihîn dediğimiz geçmiş âlimlerin isnada verdikleri öneme ve sahih ile zayıf hadisi ayırmada gösterdikleri hassasiyete dair pek çok örnek aktarmaktadır.³⁷⁵ Ardından hadis usulü konularından sahih, hasen ve zayıf hadisi kısaca tanımlamaktadır.³⁷⁶ Mukaddimenin sonunda ise âlimlerin bu dört eser hakkında yaptıkları değerlendirmeleri uzunca nakletmektedir.³⁷⁷ İbn Asâkir'in mukaddimede zikrettiği bilgiler, İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eserinin mukaddimesinde zikrettiği bilgilerle -konuları açısından- örtüşmektedir. Örnek verecek olursak, mesela *Etrâfü'l-garâ'ib*'in mukaddimesinde, sahâbenin hadis konusundaki hassasiyeti, eserin ortaya çıkış süreci ve gerekçesi, üzerine yazıldığı eser hakkında âlimlerin değerlendirmeleri, birtakım hadis usulü bilgileri ve eserin yapısı hakkında bilgiler verilmektedir.³⁷⁸ Aynı şekilde *el-İşrâf*'in mukaddimesinde de, sahâbenin hadis konusundaki hassasiyeti, eserin ortaya çıkış süreci ve gerekçesi, üzerine yazıldığı dört eser hakkında âlimlerin değerlendirmeleri ve birtakım hadis usulü bilgileri aktarılmaktadır.³⁷⁹ Dolayısıyla iki mukaddime arasındaki benzerliklere bakılarak İbn Asâkir'in, İbnü'l-Kayserânî'den etkilendiği söylenebilir.

Dört önemli hadis kitabı üzerine hazırladığı bu çalışmada İbn Asâkir, hadislerin etrâflarını aktarmadan önce bu dört kaynak için kullanacağı rumuzları zikretmiştir. Buna göre o, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i için “د”, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i için “ت”, Nesâî'nin *es-Sünen*'i için “س” ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i için “ق” rumuzunu kullanılmıştır.³⁸⁰

el-İşrâf'in tasnifine gelecek olursak, İbn Asâkir, daha önce bazı müellifler tarafından kullanılan *etrâf tertibini* bir adım ileriye taşıyarak kendi zamanına kadar

³⁷⁴ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2b.

³⁷⁵ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 3a-4a.

³⁷⁶ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 5b.

³⁷⁷ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 4a-6b.

³⁷⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd*, (tsh. Câbir), 1: 16-32.

³⁷⁹ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 2a-6b.

³⁸⁰ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 6b.

yazılmış en düzenli ve en sistematik etrâf kitabını ortaya koymuştur. Bu anlamda onun eseri, tasnif yöntemiyle başta, *etrâf tertibini* zirveye taşıyan Mizzî olmak üzere daha sonra etrâf eseri yazan müelliflere ilham kaynağı olmuştur.³⁸¹

el-İşrâf, erkek sahâbî müsnedleri ile kadın sahâbî müsnedleri olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.³⁸² Bu bölümlerin her biri kendi içinde isim bilgisi verilenler ve mübhem olanlar olarak iki kısma ayrılmıştır.³⁸³ Daha sonra bu iki kısımda kendi içinde tasnif edilmiştir. Buna göre isim bilgisi verilenler, ismiyle verilenler, künyesiyle verilenler, baba, anne, dede gibi bir akrabasına nispetiyle verilenler şeklinde üçe ayrılmıştır.³⁸⁴ Yine mübhem olanları da, sadece sahâbî râvisinin mübhem olarak zikredilen, sahâbî râvisiyle birlikte ikinci bir râvisinin daha mübhem olarak zikredilen şeklinde ikiye ayrılmıştır.³⁸⁵ Mübhem olan râvinin olduğu durumlarda İbn Asâkir, Mübhem olan râviden rivayette bulunan râvilerin adlarını esas alarak onları alfabetik sıralamıştır. İbn Asâkir'in tasnifinin daha iyi anlaşılması için onun tasnifi tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

el-İşrâf'ta yukarıda saydığımız bölümler oluşturulduktan sonra, her bölüme uygun düşen sahâbî müsnedleri ilgili bölüm altında *etrâf tertibiyle* aktarılmıştır. Bu esnada râvi isimlerinin sıralamasında, isimlerin ilk üç harfi dikkate alınmak suretiyle alfabetik davranılmıştır. Rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râviler, kendilerinden rivayette bulunan râvilere göre alfabetik tasnif edilmiş ve bu durum en fazla senedin üçüncü halkasına kadar uygulanmıştır. Yine senedin ikinci ve üçüncü halkasındaki râvilere göre tasnif edilirken isim, künye ya da nispetiyle verilenler gruplandırılmış ve her grup kendi içinde alfabetik sıralanmıştır.³⁸⁶

el-İşrâf'ta hadisler, geçtikleri kaynaklar dikkate alınarak sıralanmıştır. Bu anlamda hadisler, geçtiği kaynak sayısı çok olandan az olana doğru sıralanmıştır. Geçtiği kaynak sayısı aynı olan hadislerde ise, kaynakları daha güçlü olanları öncelemiştir. Yine tek kaynaktan geçen hadislerde, kaynağı güçlü olandan az güçlü olana doğru sıralanmıştır. İbn Asâkir'in kaynakları güçlü olandan az güçlü olana

³⁸¹ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 101-102.

³⁸² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 6b, 2: vr. 193b.

³⁸³ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 6b, 2: vr. 185b, 2: vr. 193b, 2: vr. 265b.

³⁸⁴ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 6b, 2: vr. 110a, 2: vr. 185b, 2: vr. 193b, 2: vr. 1262a.

³⁸⁵ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 2: vr. 185b, 2: vr. 193a, 2: vr. 265b.

³⁸⁶ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 2: vr. 125a, 130a-133b.

doğru sıralaması ise şu şekildedir: Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Nesâî'nin *es-Sünen*'i ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i.

İbn Asâkir, hadisleri genel olarak şu hususlara göre aktarmaktadır. Her hadisin başında, hadisi nitelemek ve belirtmek üzere “حديث” kelimesini kullanmakta ve ardından hadisin etrâfını zikretmektedir. Kısa hadislerde, hadis metninin tamamını aktarmaktadır. Uzun hadislerde ise, hadisin etrâfını zikrettikten sonra, hadisin bitmediğini ve geri kalan kısmının okuyucu tarafından tamamlanması gerektiğini ifade etmek üzere “الحديث” kelimesini kullanmaktadır. İbn Asâkir, hadisin etrâfını zikrettikten sonra hadisin geçtiği kaynakları yukarıda ifade ettiğimiz gibi güçlü olandan başlamak suretiyle rumuzlarla belirterek, hadisin kaynağa geçtiği bölümü ve senedini zikretmektedir. Hadisin asıl kaynağında hadis ile ilgili bir değerlendirme varsa onu da aktarmaktadır. Son olarak gerektiği takdirde “قلت/derim ki” kelimesini kullanarak hadis ile ilgili gerekli gördüğü bazı açıklamalar yapmaktadır. İbn Asâkir bu gibi yerlerde, farklı isnadları, hadisin bu dört kaynak dışında geçtiği kitapları, ismi geçmeyenlerin ya da yanlış geçenlerin isimlerini ve genel olarak hadislerle ilgili düzeltilmesi gereken yerleri zikretmektedir.³⁸⁷ Yine bazen metinler arasında tercihini belirtmekte bazen de daha önce geçen ya da sonra gelecek olan hadislere işaret etmektedir.³⁸⁸

İbn Asâkir sonuç bölümünde, çalışmasında esas aldığı dört kaynak eserin kendisine ulaştıkları senedleri zikretmiştir. Buna göre Ebû Dâvûd'un, *el-Merâsîl*'ini de içeren *es-Sünen* adlı eseri, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Amr el-Lü'lûî (ö. 333/945) rivayeti olup, ondan gelen sened ile İbn Asâkir'e ulaşmıştır. Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî (ö. 346/957) rivayeti olup, Ebû Âmir Mahmûd b. el-Kâsım el-Ezdî (ö. 487/1094), Ebû Bekr Ahmed b. Abdüssamed el-Gûrecî (ö. 481/1088) ve Ebû Nasr Abdülazîz b. Muhammed et-Tiryâkî (ö. 483/1090) senedleriyle İbn Asâkir'e ulaşmıştır.³⁸⁹ İbn Asâkir, Nesâî'nin ise, *el-Müctebâ* olarak da isimlendirilen *es-Sünenü's-sugrâ*, *es-Sünenü'l-kübrâ* ve *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı eserlerinin kendisine ulaştıkları senedleri zikretmektedir. Buna göre *es-Sünenü's-sugrâ*'nin İbnü's-Sünnî olarak

³⁸⁷ İbn Asâkir, *el-İsrâf*, 1: vr. 10b, 11a, 13b, 14a, 15a, 2: 125a.

³⁸⁸ İbn Asâkir, *el-İsrâf*, 1: vr. 14b, 13a, 13b, 17a.

³⁸⁹ İbn Asâkir, *el-İsrâf*, 2: vr. 267a.

bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî (ö. 364/975) rivayeti, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle'* nin Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdullah b. Zekeriyâ b. Hayyeveyh en-Nîsâbûrî (ö. 366/977) rivayeti ona ulaşmıştır.³⁹⁰ *es-Sünenü'l-kübrâ* ise, bütün olarak ulaşmayıp başta İbn Hayyeveyh rivayeti olmak üzere, Ebü'l-Kâsım Hazma b. Muhammed b. Alî el-Kinânî (ö. 357/968), Ebû İsa Abdurrahmân b. İsmâil el-Arûzî el-Haşşâb (ö. 366/976) ve Ebû Muhammed el-Hasen b. Reşîk el-Askerî (ö. 370/981) rivayetlerinden parçalar halinde kendisine ulaşmıştır.³⁹¹ Onun, çalışmasında esas aldığı kitapların kendisine ulaştıkları senedleri zikredeceğini söylediği bu bölümde, Nesâî'nin bu üç eserinin kendisine ulaştıkları senedleri zikretmesi, çalışmasında Nesâî'nin üç eserini de esas aldığı ve Nesâî'nin *es-Sünen*'i ile bu üç eseri kastettiği anlaşılmaktadır. İbn Asâkir'in çalışmasında esas aldığı İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i ise, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Kattân el-Kazvînî (ö. 345/956) rivayeti olup, onun senediyle İbn Asâkir'e ulaşmıştır.³⁹²

el-İşrâf, günümüze ulaşmış olmakla birlikte, bu güne kadar neşri gerçekleşmemiştir. Günümüze ulaşan yazma nüshaları çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler şöyledir: Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 455-456 numaralarda bulunmaktadır. Bu nüsha iki cilt halinde olup 688-690 yılları arasında istinsah edilmiş eserin tam nüshasıdır. Eser için yaptığımız değerlendirmeler bu nüsha üzerinden yapılmıştır. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye 33 numarada bulunmaktadır. el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye 45, 103, 497 numaralarda yer almaktadır. Hizânetü'l-kütübi'l-Cürmüniyye el-almâniyye'de 2 cilt halinde bir nüshanın olduğu söylenmektedir.³⁹³ Ancak bir bu nüshanın kütüphane numarasına ulaşamadık. Merkezü'l-Melik Faysal'de 0723-F,³⁹⁴ 0737-F,³⁹⁵ 0765-F numaralarda bulunmaktadır.³⁹⁶ Yine İrlanda Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde 3739/3 numarada bir nüsha bulunmaktadır ki bu nüsha dört ciltlik bir nüshanın son cildinden oluşmaktadır. Bu nüsha 789 yılında istinsah edilmiştir. Eser aynı zamanda el-Mektebü'l-Merkeziyye'de 275/F numarada yer almaktadır. Son olarak Mektebetü'l-müsagğarâti'l-filmiyye adlı merkez eserin pek çok nüshasını

³⁹⁰ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 2: vr. 267a.

³⁹¹ İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 2: vr. 267a-267b.

³⁹² İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 2: vr. 267b.

³⁹³ Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 123

³⁹⁴ *Hizânetü't-turâs*, 22: 955.

³⁹⁵ *Hizânetü't-turâs*, 22: 968.

³⁹⁶ *Hizânetü't-turâs*, 23: 4.

toplamaştır. Bu nüshalar 2325, 2444/1, 2444/2, 2444/3, 3022, 6632 numaralarda bulunmaktadır.³⁹⁷

2.2.2. Ziyâeddîn el-Makdisî, *Etrâfû'l-mevzûât li-İbnü'l-Cevzî*

Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa'dî'nin (ö. 643/1245), İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât* adlı eseri üzerine *Etrâfû'l-mevzûât li-İbnü'l-Cevzî* adıyla bir kitabı yazdığı belirtilmektedir.³⁹⁸ İki cüzden oluştuğu söylenen eser hakkında kaynaklarda başka bir bilgi yer almamaktadır.³⁹⁹ Bu sebeple eserin günümüze ulaşmadığını düşündüğümüz.

2.2.3. Kastallânî, *Etrâfû's-sitte*

Eserin Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kastallânî (ö. 686/1287) tarafından yazıldığı söylenmiştir. Bu eseri ilk defa İbn Hacer tarafından Kastallânî'ye nispet edilmiştir.⁴⁰⁰ Muasır müelliflerden Züheyr en-Nâsır'da Kastallânî'nin bu eserinin ismini zikretmişlerdir.⁴⁰¹ Ancak eser hakkında ismi dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.2.4. Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*

Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341) tarafından yazılan *Tuhfetü'l-eşrâf*, bugüne kadar *Kütüb-i Sitte* üzerine hazırlanmış en kapsamlı etrâf çalışmasıdır.⁴⁰² *Etrâfû'l-Kütübi's-sitte*⁴⁰³ ya da

³⁹⁷ *Hizânetü't-turâs*, 52: 822

³⁹⁸ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed Receb el-Bağdâdî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* (thk. Abdurrahmân b. Süleyman el-Useymin), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 2005, 3: 520; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2: 123; Siddik Hasen Hân, *et-Tâcü'l-mükellel*, s. 229, Ziyâeddîn el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *Cüz'ü'l-evhâm fî meşâyihî'n-nübel* (thk. Bedr b. Muhammed el-'Umâş), Dârü'l-Buhârî, b.y. 1992, s. 18 (muhakkikin girişi); Ziyâeddîn el-Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Mustaîfâ 'aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm* (thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe), Dâru Mâcid 'Asîrî, Cidde 2004, 1: 81 (muhakkikin girişi).

³⁹⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 3: 520; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2: 123.

⁴⁰⁰ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere*, 1: 158.

⁴⁰¹ Züheyr en-Nâsır, *el-Mevsû'atü'l-hadisîyye beyne'l-vâkı' ve'l-me'mûl*, Mecme'u'l-Melik Fehd li't-tibâ'a, Medine ts., s. 35.

⁴⁰² Halit Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 357.

⁴⁰³ *Tuhfetü'l-eşrâf*, Muhammed b. Şâkir Kütübî, Sehâvî ve Kâtib Çelebi gibi âlimler tarafından *Etrâfû'l-Kütübi's-sitte* olarak isimlendirilmiştir. Ancak anlaşılabilir bu isimlendirme eserin muhtevasına yöneliktir. Çünkü Mizzî'nin mukaddimesinde eserini *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* olarak isimlendirdiği belirtilmektedir. Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât* (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut 1973, 4: 355; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfıyyeti'l-hadis li'l-*

*Etrâfî'l-kütübi's-Sünniyye*⁴⁰⁴ olarak da adlandırılan eser, yazıldığı günden beri ilim ehlinin ilgi odağı olmuş ve onların takdirini kazanmıştır.⁴⁰⁵ Eser, *Kütüb-i Sitte* ve ona taalluk eden eserlerde geçen hadislerin etrâflarını bir araya getirmek üzere yazılmıştır.

Etrâf kitaplarının kendilerine has bir yöntem ile tasnif edildiğini ve bu yöntemin adının *etrâf tertibi* olduğundan bahsetmiştik. Diğer etrâf eserlerinde olduğu gibi Mizzî de eserini bu tertip ile yazmıştır. Ancak burada belirtmek gerekir ki Mizzî, *etrâf tertibinin* kendisiyle zirveye ulaştığı kişidir. Dolayısıyla Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta daha ayrıntılı ve daha kullanışlı bir *etrâf tertibi* uygulamıştır.

Mizzî'nin yirmi altı yılda yazdığını söylediği *Tuhfetü'l-eşrâf*, kısa bir mukaddime ve iki ana bölümden oluşmaktadır.⁴⁰⁶ Mukaddimedede, eserin konusu ile tertibinde örnek alınan çalışmalar açıklanmaktadır. Buna göre eser, *Kütüb-i Sitte* ile ona taalluk eden ve yine *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından yazılan Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inin mukaddimesi, Ebû Dâvûd'un *el-Merâsîl*'i, Tirmizî'nin *el-İlel*'i ile *eş-Şemâil*'i ve Nesâî'nin *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'sinde geçen hadislerin *etrâf tertibine* göre düzenlenmesini konu edinmektedir. Eserin tertibinde örnek alınan çalışmalar ise, Ebû Mes'ûd ed-Dîmaşkî, Halef b. Hamdûn el-Vâsîtî ve İbn Asâkir'in hazırladığı etrâf kitaplarıdır. Mizzî, *Sahîhayn* için Ebû Mes'ûd ile Halef'in etrâf eserlerinden istifade etmişken, Tirmizî'nin *el-Câmi*'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'leri için İbn Asâkir'in etrâf eserinden istifade etmiştir.⁴⁰⁷ İbn Asâkir'in eseri tasnif bakımından diğer iki müellifin eserinden daha başarılı olduğu

Irâkî (thk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr ve Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âlü Fühayd), *Mektebetü Dârü'l-Minhâc*, Riyad 1426/2005, 3: 335; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116; M. Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 220.

⁴⁰⁴ Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire t.y., 1: 300.

⁴⁰⁵ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs*, 4: 276; İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdurrahîm el-Kürdî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dârü'l-Cinân, Beyrut 1986, s. 31; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüketü'z-zurâf ale'l-Etrâf -Tuhfetü'l-eşrâf* la birlikte- (thk. Abdüssamed Şerefeddin), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983, 1: 4.

⁴⁰⁶ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 10-11, 103.

⁴⁰⁷ İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinin mukaddimesinde kendinden önce İbnü'l-Kayserânî'nin *Kütüb-i Sitte* üzerine bir etrâf eseri yazdığını belirtmekte ve eser hakkında bir takım bilgiler vermektedir. İbn Asâkir, *el-İşrâf*, 1: vr. 1b. İbn Asâkir'den sonra eser yazan Mizzî ise, İbn Asâkir'in eserini zikrederek bu eseri örnek aldığını ifade etmektedir. Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 102. Ancak Mizzî, eseriyle daha çok ilgisi bulunmasına rağmen İbnü'l-Kayserânî'nin eserinden hiç bahsetmemektedir. Kendisinden daha erken dönemde yazılan, eseriyle yakın irtibatı bulunan bir çalışmadan bahsetmemesi dikkat çekici bir durumdur.

için Mizzî, tasnif konusunda ise onun eserini örnek almıştır.⁴⁰⁸ Burada belirtmek gerekir ki Mizzî, bu eserleri birebir taklit etmemiştir. Eserlerden istifade ederek gerek tasnif konusunda gerekse tenkit konusunda daha başarılı bir eser ortaya koymuştur. Mukaddimede ayrıca eserde kullanılan rumuzlar ve bu rumuzların ifade ettiği anlamlar anlatılmaktadır. Buna göre: altı müellifin rivayet ettiği hadisler için “ع”, Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’i için “خ”, *el-Câmi’u’s-sahîh*’indeki muallak hadisler için “خت”, Müslim’in *el-Câmi’u’s-sahîh*’i için “م”, Ebû Dâvûd’un *es-Sünen*’i için “د”, Tirmizî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’i için “ت”, *eş-Şemâil*’i için “تم”, Nesâî’nin *es-Sünen*’i için “س”, *‘Amelü’l-yevm ve’l-leyle*’si için “سي”, İbn Mâce’nin *es-Sünen*’i için “ق”, Mizzî’nin verdiği ek bilgiler için “ziyade” anlamında “ز” ve İbn Asâkir’in *el-İşrâf*’ta düştüğü hataları düzeltmek adına verdiği ek bilgiler için “ك” rumuzu kullanılmıştır.⁴⁰⁹

Tuhfetü’l-eşrâf iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müsned, ikinci bölümde ise mürsel rivayetler yer almaktadır. Her iki bölüm de alt başlıklara ayrılmaktadır. Eserin ana başlıkları Şema 2.1’de gösterilmiştir. Burada şunu belirtelim ki müellif eserini tasnif ederken Şema 2.1’de belirttiğimiz gibi bütün başlıkları isimlendirmemiştir. Mizzî, başlıkların bir kısmını açık bir şekilde isimlendirirken, bir kısmını “فصل/bölüm” demek suretiyle belirtmekte, diğer bir kısmını ise isimlendirmemektedir.⁴¹⁰ Dolayısıyla Şema 2.1’deki başlıklar, tasnifin daha iyi anlaşılması için tarafımızdan eklenmiştir.

Tuhfetü’l-eşrâf’ı bütün olarak düşündüğümüzde müellifin tasnif yaparken kullanıcıya kolaylık sağlamak için beş temel hedefi gözettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, müsned hadisleri mürsel hadislerden ayırmaktır. Bunu için müellif, eserin ana bölümlerinden birini müsned diğerini mürsel hadislere ayırmıştır.⁴¹¹ Müellifin ikinci hedefi, erkek ve kadın râvileri ayırmaktır. Bunun için

⁴⁰⁸ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 101-102.

⁴⁰⁹ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 102-103.

⁴¹⁰ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 8: 379, 10: 619 vb.

⁴¹¹ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 12: 240.

hem müsned hadisler hem de mürsel hadisler bölümünü erkek ve kadın râvilerle göre ayırmıştır.⁴¹² Bazen daha alt bölümlerde de bu tasnifi kullanmıştır.⁴¹³ Üçüncü hedefi ise, ismi verilen râvileri mübhem olarak zikredilen râvilerden ayıklamaktır. Müellif müsned ve mürsel hadis bölümlerini erkek-kadın şeklinde ayırdıktan sonra bu bölümlerinin her birisini isim, künye yahut nisbesi verilenler ile mübhem olanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır.⁴¹⁴ Müellifin dördüncü hedefi, isim, künye ya da babadede nisbeleri verilen râvileri isim, künye ya da nisbelerine göre ayırmaktır. Müellif isim, künye veyahut nisbe bilgileri verilen gerek erkek râvileri gerekse kadın râvileri isimlerine, künyelerine ya da nisbelerine göre ayırmıştır.⁴¹⁵ Beşinci hedefi ise râvileri alfabetik sıralamaktır. Müellifin belki de üzerinde en çok durduğu ve seleflerine göre en çok başarılı olduğu nokta burasıdır. O tasnifin her aşamasında alfabetik davranmaya dikkat etmiştir. Hatta bazı selefleri gibi kelimelerin ilk harfleriyle yetinmemiş neredeyse bütün harflerinde alfabetik olmaya çalışmıştır. Onun gözettiğini düşündüğümüz bu hedefler sayesinde eşine az rastlanan bir tasnif ortaya çıkmıştır.

Mizzî, yaptığı tasnifte çok hassas davranmıştır. İki şeyi birbirinden ayırmaya karar verince, bu kararını çok titiz bir şekilde uygulamış ve bir isimle de olsa bu ayırımın dışına çıkmamıştır. Farklı olduğu takdirde -bir râvi dahi olsa- onu kendine uygun bir başlığın altında zikretmeye üşenmemiştir.⁴¹⁶ Râvi isimlerini alfabetik sıralarken de aynı titizliği göstermiş ve ismi alfabetik olarak olası gereken yere yerleştirmiştir. Bu durum onun tasnif konusundaki hassasiyeti ve başarısını göstermektedir.

Mizzî'nin *etrâf tertibi* oldukça başarılıdır. Selefleri *etrâf tertibinde* yeterince alfabetik olamazlarken Mizzî tam alfabetik davranmıştır. Yine selefleri, rivayet ettiği hadis sayısı çok olan râvileri, kendisinden rivayette bulunanlara göre ayırırken, en çok senedin üçüncü halkasındaki kişiye kadar inip onların isimlerine göre hadisleri zikrederken, Mizzî, sendin dördüncü halkasına kadar inip onların isimlerine göre de hadisleri zikretmektedir.⁴¹⁷ Mizzî'nin *etrâf tertibi*, Şema 2.1'de de verdiğimiz tasnif

⁴¹² Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 11: 5, 12: 240, 577.

⁴¹³ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 10: 536, 619, 622, 626, 12: 217, 230.

⁴¹⁴ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 10: 536, 11: 5, 12: 217, 240, 570.

⁴¹⁵ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 8: 379, 10: 531, 536, 611, 619, 11: 5, 12: 170, 240, 553, 570.

⁴¹⁶ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 10: 628, 12: 576.

⁴¹⁷ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 5: 104-176, 6: 31-88, 8: 73-210 vb.

gerçekleştikten sonra başlamaktadır. Yani her bölümde oluşturulan son başlıkların altında râvi isimleri zikredileceği zaman *etrâf tertibi* uygulanmaktadır. Dolayısıyla son başlıkların her birinde *etrâf tertibi* yenilenmektedir.

Mizzî'nin, eserin tasnifinde gösterdiği hassasiyeti, hadisleri sıralamada da göstermektedir. Hadisleri alfabetik ya da konularına göre değil, geçtiği kaynağın çokluğuna göre sıralamaktadır. En çok kaynaktan geçen hadisi en başta zikrederek gerisini kaynak sayısı daha az olana doğru sıralamaktadır. Ancak bunun istisnaları da bulunmaktadır. Nadiren daha az kaynaktan geçtiği halde bir hadisi daha çok kaynaktan geçen hadisten önce zikretmektedir.⁴¹⁸ Bu durum müellifin gözünden kaçmış olabileceği gibi, gördüğümüz örnekte, geçtiği kaynak sayısı az olan hadisin kaynakları müellifin daha güçlü kabul ettiği kaynaklar arasında olduğundan hadis öncelemiş olabilir. Geçtiği kaynak sayısı aynı olan hadislerde ise, kaynakları daha güçlü olanları öncelemektedir.⁴¹⁹ Mizzî'nin yaptığı tasniften, onun kaynakları güçlü olandan daha az güçlü olana şu şekilde sıraladığı anlaşılmaktadır: Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, Tirmizî'nin önce *el-Câmi'u's-sahîh*'i ardından *eş-Şemâil*'i, Nesâî'nin önce *es-Sünen*'i ardından *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'si, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i. Tek kaynaktan geçen hadisleri de bu sıralamaya göre zikretmektedir. Mizzî, bu kaynakları kullanırken onların yalnız bir rivayetiyle yetinmemiş, her kaynağın birkaç rivayetinden yararlanmıştır. Söz gelimi Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin iki; Ebû Dâvûd'un sekiz, Nesâî'nin dokuz ve İbn Mâce'nin üç rivayetinden yararlanmıştır.⁴²⁰ Mizzî, her hadisin başında hadisin geçtiği kaynakların rumuzlarını koymaktadır. Ardından “حديث/hadis” kelimesini kullanarak hadisin *etrâfını* zikretmektedir. Uzun hadislerde hadisin *etrâfı* bitince “الحديث/el-hadis” kelimesini kullanarak hadisin devamının olduğuna ve bunun okuyucu tarafından tamamlanması gerektiğine işaret etmektedir. Kısa hadislerde ise hadisin tamamını zikrettiğinden buna gerek duymamaktadır.⁴²¹

⁴¹⁸ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 288.

⁴¹⁹ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 2: 643-650.

⁴²⁰ Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc fî kitâbihî Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dâru Ammâr, Amman 1998, s. 149, 151, 152, 156, 158, 164.

⁴²¹ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 107, 110, 111 vb.

Mizzî, hadislerin etrâfını aktardıktan sonra o hadisle ilgili birtakım faydalı bilgiler de vermektedir. Bu anlamda önce hadisin geçtiği kaynakları güçlü olandan başlamak suretiyle sıralamakta ve önce hadisin kaynağında geçtiği bölümü, ardından isnadını zikretmektedir. Böylece her bir hadisin *Kütüb-i Sitte*'nin hangi kaynağında ve o kaynağın hangi bölümünde geçtiğini göstermiş olmaktadır. Hadis tekrarlarında önceki yerlerine ya da hadis daha sonra tekrar ederse ileride geçeceği yere işaret etmektedir.⁴²² Mizzî, isnadları aktarırken isnad ve metin incelikleri diyebileceğimiz, hadiste bulunan illetleri, sened kopukluklarını, lafız ihtilaflarını ve farklarını açıklamaktadır.⁴²³ Bunun yanında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin ve istifade ettiği etrâf eseri müelliflerinin düştükleri hataları zikrederek bu hataları düzeltmeye çalışmaktadır.⁴²⁴ Ayrıca diğer birçok muhaddisin hadis ya da sened hakkında yaptıkları değerlendirmeleri aktarmaktadır.⁴²⁵ Bunların bir kısmını bir fikri teyit mahiyetinde zikrederken diğer bir kısmını ise tashih etmek üzere zikretmektedir.⁴²⁶ Yine bazen muhaddislerin hadisin sıhhat durumu hakkında yaptıkları değerlendirmeleri de zikretmektedir.⁴²⁷ Son olarak İbn Asâkir'in *el-İşrâf*'ta düştüğü hataları belirterek bunları düzeltmektedir.⁴²⁸

Tuhfetü'l-eşrâf, içerdiği râvi ve hadis sayısıyla da dikkat çekmektedir. Müsned hadislerden oluşan birinci bölüm 986 sahâbeye ait 18.389 hadis bulunurken mürsel hadislerden oluşan ikinci bölümde 405⁴²⁹ sahâbeye ait 1.237 hadis bulunmaktadır. Toplamda ise eserde 19.626 hadis zikredilmektedir. İbn Hacer ile eseri tahkik eden Abdüssamed Şerefeddin tarafından yapılan ilavelerle *Tuhfetü'l-eşrâf*'taki hadis sayısının 19.959'a ulaştığı söylenmektedir.⁴³⁰

Tuhfetü'l-eşrâf'ın bugüne kadar iki tahkikli neşri yapılmıştır. Bunların ilki Abdüssamed Şerefeddin tarafından İbn Hacer'in, *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine yazdığı *en-Nüketü'z-zırâf* adlı eserle birlikte 1965-1982 yılları arasında 14 cilt olarak Dârü'l-Kayyime tarafından Bombay'da yapılmıştır. Eserin bu neşrinin Envâr Neşriyat

⁴²² Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 107, 112, 247, 2: 465 vb.

⁴²³ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 119, 133-134, 140-141, 4: 225-227, 12: 17-19 vb.

⁴²⁴ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 108, 3: 315-317, 4: 502, 512-513 vb.

⁴²⁵ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 108, 112, 233, 246, 411, vb.

⁴²⁶ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 504, 547, 3: 315-316 vb.

⁴²⁷ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 3: 62, 4: 137, 6: 160 vb.

⁴²⁸ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 105, 108, 112 vb.

⁴²⁹ Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un yaptığı tahkikli neşirde bu sayı 406 olarak belirlenmiştir. Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 12: 579.

⁴³⁰ Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

tarafından 1965 yılında Kahire’de de yapıldığı söylenmiştir.⁴³¹ Bu neşrin Abdüssamed Şerefeddin, İbn Kesîr’in nüshasından istinsah edilen bir nüshayı esas alarak bu tahkiki gerçekleştirmiştir. Ayrıca her cildin başına mukaddime yazarak bu mukaddimelerde eserin nüshaları, ciltlerin içerikleri, bazı sahâbe biyografileri, eser üzerine yazılan diğer çalışmalar, birtakım sosyolojik olaylar ile hadis usulü hakkında faydalı bilgiler vermiştir. Bu neşirden birkaç ofset baskı da yapılmıştır. Bunlardan biri Züheyr eş-Şâvîş gözetiminde 1983 yılında Dârü’l-Kayyime ve el-Mektebü’l-İslâmî yayınevleri tarafından ortak yapılmıştır.⁴³² Yine 1999⁴³³ ve 2012⁴³⁴ yıllarında baskısı yenilenmiştir.

Eserin ikinci tahkikli neşri, Beşşâr Avvâd Ma’rûf tarafından 1999 yılında 13 cilt halinde Dârü’l-Garbi’l-İslâmî tarafından Beyrut’ta yapılmıştır. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, içinde müellif nüshasından 37 cüzün de olduğu onlarca nüshayı esas alarak bu tahkiki gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla eserin yazma nüshaları hakkında detaylı bilgiler için Beşşâr Avvâd’ın bu neşrine bakılması gerekmektedir.⁴³⁵

Tuhfetü’l-eşrâf, metin seçimi ve sunumu konusundaki hassasiyeti, telif konusundaki yaratıcılığı ve aranan şeyi en kolay şekilde ve en kısa zamanda bulmaya yarayan yöntemiyle *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılan en iyi eser sayılmaktadır.⁴³⁶ *Kütüb-i Sitte* üzerine *Tuhfetü’l-eşrâf* gibi kapsamlı, sistematik ve kullanışlı bir eser yazılmadığından, eser ilim ehlinin ilgisini çekmiş ve çokça beğenilmiştir. Bu anlamda âlimler tarafından etrâf alanında yazılan en değerli, en faydalı, en kapsamlı ve eşsiz gibi ifadelerle nitelenmiştir.⁴³⁷ İbn Hacer, eserden doğu-batı, uzak-yakın her taraftan âlimin istifade ettiğini ve ilim ehlinin eseri öğrenmek için yarıştığını belirtmiştir.⁴³⁸ Eserin hadis ilmiyle ilgilenenlerin yanında diğer ilim ehline de fayda sağladığı hatta diğer ilim ehli için vazgeçilmez olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁹ Yine

⁴³¹ Erdoğan Köycü, *el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013, s.43.

⁴³² Bu neşir el-Mektebü’l-İslâmî tarafından 14 cilt halinde Beyrut’ta yapılmıştır.

⁴³³ Özkan, “Tuhfetü’l-eşrâf”, s. 358.

⁴³⁴ Bu neşir Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye tarafından 16 cilt halinde Beyrut’ta yapılmıştır. Bu baskı, daha önce yapılan baskıların sayfaları korunmak suretiyle yeniden yazılarak gerçekleştirilmiştir. Eserin son iki cildi Muhammed Abdülkadir Atâ tarafından hazırlanan *Fehârisü Tuhfeti’l-eşrâf bi-ma’rifeti’l-etrâf* adlı eserinden oluşmaktadır. Ancak bu iki cildin Muhammed Abdülkadir’a ait olduğu belirtilmemiştir.

⁴³⁵ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 9-25.

⁴³⁶ Mizzî, *Tuhfetü’l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 10-11.

⁴³⁷ İbnü’l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi’l-Etrâf*, s. 31; İbn Hacer, *en-Nuketü’z-zırâf*, 1: 4; San’ânî, *Tavzihü’l-efkâr*, 1: 208.

⁴³⁸ İbn Hacer, *en-Nuketü’z-zırâf*, 1: 4.

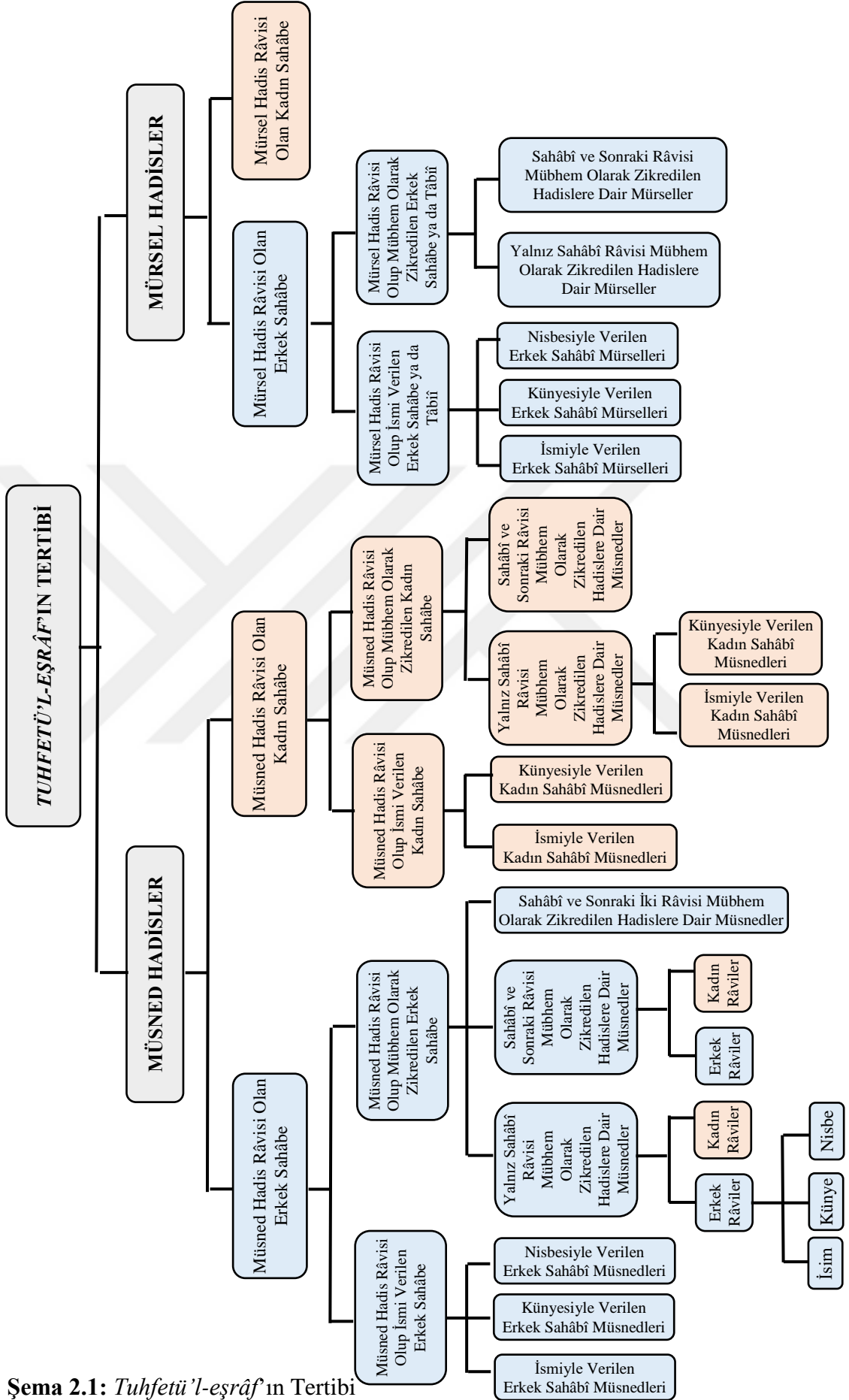
⁴³⁹ İbnü’l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi’l-Etrâf*, s. 31.

İbnü'l-Vezîr, *Tuhfetü'l-eşrâf* gibi eserler hakkında âlimlerin: “*Etrâf kitabı olmayan muhaddis, eli kolu olmayan insan gibidir.*” dediklerini aktarmıştır.⁴⁴⁰ *Tuhfetü'l-eşrâf* hakkında kaynaklarda buna benzer daha pek çok övgü ifadesi yer almaktadır.

Burada belirtmek gerekir ki *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût* adlı yazma eser fihristinde Mizzî'ye ayrıca iki eser nispet edilmektedir. *Etrâfu hadîsi Sahîhi Müslim ve Buhârî* ile *Etrâfü'l-merâsîl* isimleriyle aktarılan kitaplar için kütüphane kayıtları da verilmiştir. Buna göre *Etrâfu hadîsi Sahîhi Müslim ve Buhârî* adlı eser Zâhiriyye Kütüphanesi 406 Hadis 15 numarada *Etrâfü'l-merâsîl* ise, Kahire Dârü'l-Kütüb Kütüphanesi 1/95 [1726] numarada yer almaktadır.⁴⁴¹ Çalışma esnasında kütüphanelere ulaşma imkânı elde edilemediğinden eserler incelenmemiştir. Ancak bununla birlikte *Tuhfetü'l-eşrâf*'in gerek Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerini içermesi gerekse ana bölümlerinden birisinin mürsel hadislere ayrılmasından yola çıkarak her iki eserin *Tuhfetü'l-eşrâf*'in parçaları olma ihtimali söz konusudur.

⁴⁴⁰ San'ânî, *Tavzihü'l-efkâr*, 1: 209.

⁴⁴¹ *el-Fihrisü's-şâmil*, 1: 204-205.

Şema 2.1: Tuhfetü'l-eşrâf'ın Tertibi

Tuhfetü'l-eşrâf, gerek tertibiyle gerek kapsamıyla gerekse aktardığı bilgilerin geniş yelpazesıyla kendinden önce yazılan etrâf eserlerini gölgede bırakmıştır. Aynı zamanda kendinden sonra etrâf eseri yazacak müellifleri etkilemiş, onlara örnek olmuştur. *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın değerini anlayan âlimler, onun üzerine pek çok türden çalışma yapmıştır. Bunların başında kısaltma, düzeltme ve fihristleme çalışmaları gelmektedir. Bu çalışmalar eserin değerinin anlaşılması için önem arz ettiğinden burada zikretmeyi uygun gördük. Farklı türlerden pek çok eser yazıldığı için önce türüne göre ayırarak ardından eserleri kısaca tanıtacağız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bugüne kadar *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine pek çok türden eser yazılmıştır. Bunların arasında *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı kısaltmaya ve fihristlemeye yönelik çalışmalar ile *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta geçen yanlışları düzeltmeye yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Burada birbirinden farklı olan bu çalışmaları ayrı başlıklar halinde zikretmeye çalışılacaktır. Bu anlamda önce *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı kısaltmaya yönelik ihtisar çalışmaları, ardından *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta geçen yanlışları düzeltmeye yönelik çalışmaları, daha sonra *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı başka eserlerle bir araya getirmeye yönelik cem' çalışmaları ve son olarak da *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı alfabetik düzenlemeye yönelik fihristleme çalışmaları ele alınacaktır.

2.2.4.1. *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı İhtisar Etmeye Yönelik Çalışmalar

Tuhfetü'l-eşrâf kapsamlı bir eser olduğundan, bazı durumlarda kendisinden istifade etmek zorlaşmaktadır. Yazma nüshaları yedi veya dokuz ciltten oluşan eserin,⁴⁴² yazıldığı dönem itibarıyla gerek istinsahı gerek taşınması gerekse elde edilmesi zor olduğundan eserin kısaltmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁴³ Böylece birçok âlim eser üzerine muhtasar yazmıştır. Yapılan araştırmalarda *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine bugüne kadar yapılmış on ayrı ihtisar çalışması tespit edilmiştir. *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın yeterince anlaşılması için önem arz eden bu çalışmalar aşağıda kısaca tanıtılmıştır.

2.2.4.1.1. Zehebî, *İhtisâru Kitâbi'l-etrâf*

Tuhfetü'l-eşrâf üzerine yazılmış ilk kısaltma çalışması olan *İhtisâru Kitâbi'l-Etrâf*, Mizzî'nin hocalık-talebelik ilişkisi içinde olduğu Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî tarafından kaleme

⁴⁴² Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 13, 15, 19.

⁴⁴³ Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Ali el-Alkamî, *et-Tuhafü'z-zırâf fî telhîsi'l-Etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 0715, vr. 3a.

alınmıştır. Kaynaklarda yalnızca ismi geçen bu eser, iki şekilde isimlendirilmiştir. Zehebî'yle aynı dönemde yaşayan müelliflerden, Sâfedî ve Kütübî gibi âlimler eserden *İhtisâru Kitâbi'l-Etrâf* ismiyle bahsederken, daha sonra gelen Sübkî, Süyûtî ve Kâtib Çelebi gibi âlimler *Muhtasarü'l-Etrâf* ismiyle bahsetmiştir.⁴⁴⁴ Bu durumda Zehebî'yle aynı dönemde yaşayan müelliflerin isimlendirmesi daha doğru olacağından *İhtisâru Kitâbi'l-Etrâf* isimlendirmesini tercih ettik. Eser hakkında bunun dışında başka bir bilgi tespit edemediğimizden eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.2.4.1.2. Ebü'l-Abbas el-Enderşî, *el-Umde fî muhtasari Tehzîbü'l-Kemâl ve'l-Etrâf*

Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Sa'd b. Muhammed el-Enderşî (ö. 750/1349) tarafından Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* ile *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserlerini kısaltmak üzere yazılmıştır.⁴⁴⁵ Kâtib Çelebi'nin Enderşî'ye nispet ettiği bu eser günümüze ulaşmamıştır.

2.2.4.1.3. Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-Keşşâf fî ma'rifeti'l-Etrâf*

Ebü'l-Mehâsin (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hamza el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 765/1364) tarafından yazılan bu eser, *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta geçen hadislerin, ilk kelimelerine göre alfabetik sıralanmasıyla oluşturulmuş bir ihtisar çalışmasıdır.⁴⁴⁶ Kettânî, Ziriklî ve İsmâil Paşa eserin adının *el-Keşşâf fî ma'rifeti'l-Etrâf* olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁷ İsmâil Paşa ayrıca eserin iki ciltten oluştuğunu söylemektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2: 115; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân* (ed. Ahmed Zekî Beg), Matbaatü'l-Cemâliyye, b.y. 1911, s. 243; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 3: 316; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Matbaatü İsa el-Bâb el-Halebî, b.y. 1964, 9: 104; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 522; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 3: 84; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 44; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1170; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 4: 211; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁴⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3: 175; İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 151; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmîne*, 4: 61; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 537; Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevâris*, 1: 4; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi* (Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire ts., 2: 209.

⁴⁴⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 498; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 286; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, 2: 163; Tayyar Altıkulaç, "Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 23; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁴⁸ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, 2: 163.

Kaynaklar, bu eserin bir etrâf kitabının ihtisar edilmesi sonucu ortaya çıktığı konusunda hemfikir iken, eserin hangi etrâf kitabının muhtasarı olduğu konusunda ihtilaf etmiştir. Ebü'l-Mehâsin'e yakın dönemde yaşamış müellifler, eserin Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinin muhtasarı olduğunu belirtirken,⁴⁴⁹ Kâtib Çelebi, İbnü'l-Kayserânî'nin *Etrâfü'l-garâ'ib ve'l-efrâd* adlı eserinin muhtasarı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁰ Ancak *el-Keşşâf*'in elde ettiğimiz yazma nüshasında, eserin *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine yazıldığı açık olarak görünmektedir.⁴⁵¹ Dolayısıyla Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilerde bir yanılma olduğu, Ebü'l-Mehâsin'in *el-Keşşâf* adlı eserini *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine yazdığı anlaşılmaktadır.

el-Keşşâf, günümüze ulaşmış olup çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁵² Tamamı yurt dışında olan bu nüshalardan bir parça elde edilmiş ve aşağıdaki değerlendirmeler birinci cilde ait olduğu anlaşılan bu parçadan yola çıkarak yapılmıştır.

Ebü'l-Mehâsin, eserine kısa bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddimedede eserinin adını, eserde kullandığı rumuzları ve yöntemini açıklamaktadır. Buna göre Ebü'l-Mehâsin, bu çalışmayı hocası Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinin muhtasarı olarak hazırlamış ve *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf* olarak adlandırmıştır. Eserde Mizzî'den ayrı olarak İbn Mâce için “و”, Sahîhayn dışındaki dört kaynakta geçen hadisler için dört anlamına gelen “ف” rumuzunu kullanmıştır. Ebü'l-Mehâsin, yöntem olarak da hadis lafızlarını alfabetik sıralayarak, her hadisten önce hadisin sahâbî râvisini, hadisten sonra ise hadisin geçtiği kaynağı ve kaynaktaki bölümünü zikretmiştir. Bunu yaparken hadisin geçtiği kaynağı rumuzlarla göstermiştir.⁴⁵³ Ebü'l-Mehâsin, hadislerle ilgili bunların dışında başka bir bilgi vermemiştir.

Ebü'l-Mehâsin'nin yöntemine dair diğer bazı incelikler ise şöyledir. Ebü'l-Mehâsin, hadis lafızlarını ilk iki harfini dikkate alarak alfabetik sıralamıştır. Aynı kelime ile başlayan hadis sayısı fazla olduğu takdirde, bu hadisleri sahâbe râvilerinin

⁴⁴⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3: 175; İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 151.

⁴⁵⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 116.

⁴⁵¹ Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf*, vr. 2a.

⁴⁵² İspanya El Escorial Kütüphanesi, nr. 469, Mahtut nr. 1617; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1/139 (445) ya da 21874B; Ma'hedü'l-Mahtûtâtü'l-Arabiyye, nr. 370, 371; Mektebetü'l-müsağğarâti'l-filmiyye, nr. 72. *Hizânetü't-turâs*, 45: 398; Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 136.

⁴⁵³ Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf*, vr. 2a-2b.

adlarına göre alfabetik sıralamıştır.⁴⁵⁴ Yine bir hadis birden fazla sahâbeden rivayet edilmişse hadisten önce bu sahâbenin tamamının adını zikretmiştir.⁴⁵⁵

Kaynaklarda *el-Keşşâf* üzerine yazılan bir ihtisar çalışmasından da bahsedilmektedir.⁴⁵⁶ *Telhîsu ehâdîsi'l-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf* ismiyle zikredilen ve yine Ebü'l-Mehâsin'e nispet edilen bu eser, günümüze ulaşmış olup Riyad'da bulunan el-Mektebetü'l-merkeziyye kütüphanelerinde yer almaktadır.⁴⁵⁷

2.2.4.1.4. Bedrüddîn Aynî', *Tekmilü'l-Etrâf*

Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî'ye (ö. 855/1451) nispet edilen *Tekmilü'l-Etrâf*, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri üzerine yazılan bir muhtasara dair yazıldığı belirtilmektedir.⁴⁵⁸ Yazma nüshasının kapağında isminin *Tekmilü'l-Etrâf*, yazarının ise Aynî olduğu yazılmaktadır.⁴⁵⁹ Ancak yaptığımız incelemede, eserin daha önce hiçbir kaynak tarafından Aynî'ye nispet edilmediği, eserin giriş ve sonuç bölümlerinin yazım uslûbunun Aynî'nin yazım uslûbuna benzemediği,⁴⁶⁰ eserin Aynî'ye ait olduğunu gösteren yazı stiline ana metnin yazısından farklı olduğu ve eserin ana metninde Aynî'ye ait olduğunu gösteren bir belirtinin olmadığı anlaşılmıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda eserin Aynî'ye aidiyeti zorlaşmaktadır. Dolayısıyla *Tekmilü'l-Etrâf*'ın Aynî'ye nispetini yanlış olduğu, gerçek müellifinin eserin birinci cildinin bulunmasıyla ortaya çıkabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁶¹ Eserin ikinci cildi günümüze ulaşmış olup, Süleymaniye Kütüphanesinde yer almaktadır.⁴⁶²

Tekmilü'l-Etrâf'ta bu muhtasarın kime ait olduğu hakkında bilgi bulunmamakla birlikte muhtasarın tasnifi hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre eser, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı üzerine iki cilt halinde yazılmıştır. Eserde,

⁴⁵⁴ Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf*, vr. 90b.

⁴⁵⁵ Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *el-Keşşâf fi ma'rifeti'l-Etrâf*, vr. 6a.

⁴⁵⁶ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe: Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994, 371.

⁴⁵⁷ Eserin yazma nüshasının Riyad'da bulunan el-Mektebetü'l-merkeziyye'de 6170/F numarada olduğu belirtilmektedir. *Hizânetü't-turâs*, 65: 896.

⁴⁵⁸ *Tekmilü'l-Etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 387, vr. 2b.

⁴⁵⁹ *Tekmilü'l-Etrâf*, vr. 1b.

⁴⁶⁰ Aynî, yazdığı eserlerin girişinde adını zikredip amacını detaylı olarak anlatmaktadır. Eserin sonunda ise, eseri hangi tarihte, nerede ve ne kadar surede yazıldığı gibi detaylı bilgiler vermektedir. Ancak *Tekmilü'l-Etrâf*'ta bu bilgilerin hiçbiri zikredilmemiştir. Sâlih Yûsuf Ma'tûk, *Bedrüddîn el-'Aynî ve eseruhû fi 'ilmi'l-hadîs*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987, s. 262.

⁴⁶¹ Eser hakkında detaylı değerlendirmeler için bk. Ma'tûk, *Bedrüddîn el-'Aynî*, s. 261-263.

⁴⁶² Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 387.

Tuhfetü'l-eşrâf'ta geçen hadisler lafızlarına göre alfabetik sıralanmıştır. Ayrıca hadisle birlikte sahâbî râvisi de zikredilmiştir.⁴⁶³ *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın muhtasarı hakkında verilen bu bilgiler, daha önce bahsettiğimiz Ebü'l-Mehâsin'nin *el-Keşşâf* adlı eseriyle örtüşmektedir. Bu yüzden *Tekmilü'l-Etrâf*'ta adı geçen muhtasarın *el-Keşşâf* olma ihtimali yüksektir. Yine *Tekmilü'l-Etrâf*'ın, yukarıda bahsettiğimiz *Telhîsu ehâdisi'l-Keşşâf* olma ihtimali bulunmaktadır.

2.2.4.1.5 İbnü'l-Mülakkın, *el-İşrâf alâ Etrâfi'l-Kütübi's-sitte*

Tuhfetü'l-eşrâf üzerine yazılan çalışmalar arasında İbnü'l-Mülakkın Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısri'nin (ö. 804/1401) yazdığı *el-İşrâf alâ Etrâfi'l-Kütübi's-sitte* adlı eseri de bulunmaktadır.⁴⁶⁴ Kaynaklarda sadece adı geçen bu eser, müellifin kendisi tarafından da telif ettiği kitaplar arasında zikredilmektedir.⁴⁶⁵

el-Bedrü'l-münîr'in mukaddimesinde ifade ettiği kaynaklardan birisinin de Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri olduğunu belirten İbnü'l-Mülakkın, ayrıca bu eseri ihtisar ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁶ *el-'Akdü'l-müzheb* adlı eserinde ise, muhtasar olarak hazırladığı bu eserin adının *el-İşrâf alâ Etrâfi'l-Kütübi's-sitte* olduğunu ifade etmiştir. Son olarak İbn Kadı Şihâb, eser hakkında “*Hadis ilimlerinde tatmin edici bir eser*”⁴⁶⁷ tanımlaması yapmıştır. Eser hakkında burada verdiğimiz bilgiler dışında başka malumatların olmaması, eserin kayıp olma ihtimalini artırmaktadır.

2.2.4.1.6. İbn Kamer, *İltâfü'l-eşrâf bi-zehri'l-Etrâf*

İbn Kamer Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ca'fer b. Muhtâr el-Kâhirî el-Hüseynî eş-Şâfiî (ö. 876/1471), *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı ihtisar etmek amacıyla *İltâfü'l-eşrâf bi-zehri'l-Etrâf* adlı eseri yazmıştır.⁴⁶⁸ Ancak İbn Kamer'in hadis alanında iyi olmamasından kaynaklı, yazdığı eserin de çok sağlam olmadığı, yanlışlar içerdiği ve

⁴⁶³ *Tekmilü'l-Etrâf*, vr. 2b, 136a.

⁴⁶⁴ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 4: 58; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 103; İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdisi's-Şerhi'l-kebîr* (thk. Cemâl Muhammed es-Seyyid v.dğr.), Dârü'l-Âsime, Riyad 2009, 1: 98.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *el-'Akdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb* (thk. Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997, s. 14, 433.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münîr*, 1: 352.

⁴⁶⁷ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 4: 58.

⁴⁶⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'i-karni't-tâsi'*, Dârü'l-Cil, Beyrut 1992, 8: 177; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2: 209; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 288; Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 136; Özkan, “*Tuhfetü'l-eşrâf*”, s. 357.

itina ile yazılmadığı söylenmiştir.⁴⁶⁹ Eser hakkında kaynaklarda bunların dışında başka bir bilgi bulamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.2.4.1.7. Alkamî, *et-Tuhafü 'z-zırâf fi telhîsi'l-Etrâf*

Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Alî el-Alkamî (ö. 969/1561-62) tarafından yazılan *et-Tuhafü 'z-zırâf*, Mizzî'nin tertibiyle yazılmış bir *Tuhfetu'l-eşrâf* muhtasarıdır.⁴⁷⁰ *Tuhfetu'l-eşrâf*'in çok kapsamlı olması, hadis uzmanlarına hitap etmesi, dönemin insanları tarafından anlaşılması gibi gerekçelerle yazılmıştır. Eserde işin başında olan ilim taliplerine kolaylık sağlamak, ilimde biraz ilerlemiş olanlara yol gösterici olmak ve uzmanlara faydalı olmak amaçlanmıştır.⁴⁷¹ İsnatlara dair bilgiler ile okuyucuyu gereksiz yere uğraştıracak bilgiler verilmemiş, yalnız hadislerin etrâfları ile geçtikleri kaynak bilgisi verilmiştir. *et-Tuhafü 'z-zırâf*, eserin yazılış gerekçesini, tertibini ve etrâfa dair bazı bilgileri içeren bir mukaddime ile başlamaktadır.⁴⁷² Ardından Mizzî'nin tertibi esas alınarak sahâbî müsnedlerine göre hadisler aktarılmıştır. Eser ayrıca *en-Nüketü 'z-zırâf* ile karşılaştırılmak suretiyle gözden geçirilmiştir. Kaynaklarda ismi pek geçmeyen eserin çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır.⁴⁷³

2.2.4.1.8. Muhammed Hâşim et-Tettevî, *Hayâtü'l-kârî bi-etrâfi Sahîhi'l-Buhârî*

Hayâtü'l-kârî, Muhammed Hâşim b. Abdülgafûr b. Abdurrahmân es-Sindî et-Tettevî'nin (ö. 1174/1760), *Tuhfetu'l-eşrâf*'ta geçen Buhârî hadislerini derleyerek oluşturduğu bir eserdir.⁴⁷⁴ Eserde Buhârî hadislerinin tam metinlerinin yanında Mizzî'nin hadisler üzerine yaptığı değerlendirmeler de bulunmaktadır.⁴⁷⁵ Mizzî eserinde yalnız hadislerin geçtiği bölümü zikrederken, Sindî buna ek olarak hadislerin geçtiği babları da zikretmektedir. Sindî, aynı zamanda İbn Hacer'in *en-Nüketü 'z-zırâf*'ından istifade ederek Mizzî'nin düştüğü hatalara düşmemeye özen

⁴⁶⁹ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, 8: 177; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2: 209.

⁴⁷⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 196; Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 136; Mücteba Uğur, "Alkamî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, s. 469; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁷¹ Alkamî, *et-Tuhafü 'z-zırâf*, vr. 3a-3b.

⁴⁷² Alkamî, *et-Tuhafü 'z-zırâf*, vr. 3a-8b.

⁴⁷³ Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 0715; Mektebetü'l-müsağğarâti'l-filmiyye, nr. 7449; Mektebetü'l-Melik Abdülazîz, nr. 372 (23/232). *Hizânetü't-turâs*, 104: 8.

⁴⁷⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7: 129; Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 136; Muhammed Hâşim b. Abdülgafûr es-Sindî et-Tettevî, *es-Seyfü'l-celî alâ sâbbi'n-nebî* (thk. Abdullah el-Füheyimî es-Sindî), *Dârü'd-Dıyâ'*, Havalli 2016, s. 38; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357-358.

⁴⁷⁵ Sindî, *es-Seyfü'l-celî*, s. 38.

göstermektedir.⁴⁷⁶ Büyük bir cilt halinde yazılan eserin yazmaları, yakın tarihte Ziriklî ve Abdüssamed Şerefeddin tarafından görülmüştür.⁴⁷⁷ Onların verdikleri bilgilere göre eserin, beşinci âlem sahibi olan İhsân Şâh nüshası, onun nüshasından istinsah edilen Abdülvahhâb ed-Dihlevî el-Mekkî nüshası ve Dihlevî'nin nüshasından istinsah edilen Muhammed Nasîf Efendi el-Cidâvî nüshası bulunmaktadır.⁴⁷⁸ Ancak günümüzde bu yazmaların nerede olduklarına dair bir bilgi tespit edemedik.

2.2.4.1.9. Saîd el-Mendûh ve Sâmi et-Tûnî, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*

Takrîbü Tuhfe, Ebû Abdullah Saîd el-Mendûh ve Ebü'l-Fidâ Sâmi et-Tûnî tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışma, *Tuhfeti'l-eşrâf* ta hadislerden sonra zikredilen senedlerin kaldırılıp, yerine hadisin asıl kaynağında geçtiği hadis numarası kullanılmak suretiyle yapılan bir tür ihtisar çalışmasıdır. Eserde senedlerle birlikte diğer bütün ek bilgiler de silinmiştir. Yalnız müsned başlıklarını oluşturan râvi isimleri, hadislerin etrâfları, *Kütüb-i Sitte* müelliflerini temsil eden rumuzlar ve hadisin asıl kaynaklarının neşirlerinde belirlenen numara ya da bu neşirlerde geçtiği sayfası zikredilmiştir. Eserde Mizzî'nin kullandığı tertip olduğu gibi uygulanmıştır. Ayrıca hadis ve râvi isimleri için Abdüssamed Şerefeddin tarafından belirlenen numaralar kullanılmıştır. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl gözetiminde hazırlanan bu çalışma, 1994 yılında, üç cildi *Takrîbü Tuhfe*, bir cildi râvi isimlerinin alfabetik fihristi, iki cildi ise, daha önce Muhammed Abdülkadir Atâ tarafından hazırlanan hadis lafızlarının alfabetik fihristi olmak üzere altı cilt halinde basılmıştır.⁴⁷⁹ *Takrîbü Tuhfe* ile basılan bu fihristler ileride tanıtılacağından burada ayrıca tanıtmaya gerek duyulmamıştır.

2.2.4.1.10. Halîl Şihâ, *Tecrîdü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*

Bu çalışma, Halîl b. Me'mûn Şihâ tarafından *Tuhfeti'l-eşrâf* in muhtasarı olarak hazırlanmıştır. *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* olarak da isimlendirilen bu eser, Ebû Abdullah Saîd el-Mendûh ile Ebü'l-Fidâ Sâmi et-

⁴⁷⁶ Mizzî, *Tuhfeti'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 3: 15-16.

⁴⁷⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7: 129; Mizzî, *Tuhfeti'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 3: 16.

⁴⁷⁸ Mizzî, *Tuhfeti'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 3: 16.

⁴⁷⁹ Saîd el-Mendûh ve Sâmi et-Tûnî, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (ed. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1994.

Tûnî'nin hazırladıkları *Takrîbü Tuhfe*'ye benzemektedir. Ancak Halîl Şîhâ'nın eserinin bazı artıları bulunmaktadır. *Tecrîdü Tuhfe*'de, *Takrîbü Tuhfe*'ye ek olarak hadislerin asıl kaynaklarındaki rakamlarıyla birlikte bölüm isimleri ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hadislerin sıhhat durumuyla ilgili yaptıkları değerlendirmeleri zikredilmektedir. Ayrıca Abdüssamed Şerefeddin'in belirlediği hadis numaralarına ek olarak her râvinin rivayetlerine sıra numarası vermektedir. Halîl Şîhâ, eserinde Mizzî'nin tertibinin dışına çıkmamıştır. Eser, 2008 yılında Fihristlerden oluşan ek bir ciltle beraber basılmıştır.⁴⁸⁰ Eserin fihristlerden oluşan ek cildi aşağıda tanıtıldığından burada tanıtmaya gerek duyulmamıştır.

2.2.4.2. *Tuhfetü'l-esrâf*'ı Düzeltmeye Yönelik Çalışmalar

Tuhfetü'l-esrâf'in çokça beğenilip ilgi duyulması onun hata içermediği anlamına gelmez. İnsan ürünü olan her şeyde olduğu gibi, Mizzî'nin eseri de hata ve kusurdan beri değildir. Tabi şunu belirtmek gerekir ki burada bahsettiğimiz hata ve kusurlar, eserin değerini düşürecek kadar büyük hata ve kusurlar olmayıp küçük çaplı yanılmalardan ibarettir. Zaten bu şekilde ki küçük yanılmalar yazarlar açısından kaçınılmazdır. Ancak bununla birlikte hatalar küçük de olsa düzeltilmesi gerekmektedir. İslâm âlimleri, ilgili hatalar karşısında geri durmamış ve yaptıkları çalışmalarla bu hataları gidermeye çalışmışlardır. Yapılan araştırmalarda bu amaçla yazılmış altı çalışma tespit edilmiştir. Tespit edilen çalışmalar şu şekildedir:

2.2.4.2.1. İbn Abdülhâdî, *Hâşiye alâ Tuhfetü'l-esrâf*

Mizzî'nin öğrencisi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî'ye (ö. 744/1343) ait olan bu çalışma, onun *Tuhfetü'l-esrâf*'a dair yazdığı çeşitli hâşiyelerden (notlar) oluşmaktadır.⁴⁸¹ İbn Abdülhâdî'nin bu çalışmasını İbn Kesîr ve İbn Hacer'in kendisinden yaptıkları nakillerden öğreniyoruz.⁴⁸² Yapılan nakillerden anlaşıldığı kadar bu çalışma başlı başına bir eser olmayıp İbn Abdülhâdî'nin çeşitli vesilelerle *Tuhfetü'l-esrâf*'a yaptığı tenkit ve düzeltmelerden oluşmaktadır. Eserin ismine gelince, yukarıda verilen isim müellif ya

⁴⁸⁰ Halîl Şîhâ, *Takrîbü Tuhfeti'l-esrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf: Tegrîdü Tuhfeti'l-esrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2008.*

⁴⁸¹ Tavâlibe, *el-Hâfızü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 138.

⁴⁸² Mizzî, *Tuhfetü'l-esrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 36, 225, 2: 240 vb.; İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zırâf*, 5: 355, 427, 7: 19 vb.

da bir başkası tarafından verilen bir isim olmayıp tarafımızdan eser için uygun görülmüş bir isimlendirmeden ibarettir.

2.2.4.2.2. Moğultay b. Kılıç, *el-İtrâf bi-tenkîhi'l-Etrâf / el-İtrâf bi-tehzîbi'l-Etrâf*

Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361) tarafından yazılan bu eser, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinde bulunan hataları düzeltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Müellifi tarafından *el-İtrâf bi-tenkîhi'l-Etrâf*⁴⁸³ ile *el-İtrâf bi-tehzîbi'l-Etrâf*⁴⁸⁴ şeklinde isimlendirilmişken, İbn Hacer tarafından *et-Te'akkub ale'l-Etrâf li'l-Mizzî*,⁴⁸⁵ Süyûtî tarafından ise *Evhâmu'l-Etrâf*⁴⁸⁶ şeklinde isimlendirilmiştir. Bu isimler arasında müellif tarafından zikredilen *el-İtrâf bi-tenkîhi'l-Etrâf* ve *el-İtrâf bi-tehzîbi'l-Etrâf* isimleri esrin adı olmaya daha yatkındır. Ancak bu iki isim arasında tercih yapmamızı sağlayacak başka bir delil bulunmamaktadır. Bu sebepten dolayı başlıkta eserin iki ismini birlikte kullanmayı uygun gördük.

Eserin bütün olarak günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi tespit edemedik. Ancak İbn Hacer ile İbnü'l-İrâkî, Mizzî'nin eserinde hatalı gördükleri bilgileri düzeltmek üzere yazdıkları eserlerde, Moğultay'ın bu çalışmasından istifade etmiş ve ondan pek çok nakillerde bulunmuştur.⁴⁸⁷ Ayrıca Ahmed Hâc Abdurrahmân Muhammed tarafından Moğultay üzerine hazırlanan tezde İbn Hacer ile İbnü'l-İrâkî'nin çalışmaları karşılaştırılarak eserin içeriğine dair bazı bilgiler verilmiştir.⁴⁸⁸

2.2.4.2.3. İbn Kesîr, *Ta'akkubâtu İbn Kesîr alâ Tuhfetü'l-eşrâf*

Bu çalışma Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî'nin (ö. 774/1373) *Câmi'u'l-mesânîd* adlı eserinde, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-*

⁴⁸³ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (thk. Âdil b. Muhammed ve Usâme b. İbrâhim), el-Fârûk el-hadîsiyye li't-tubâa ve'n-neşr, Kahire 2001, 5: 86.

⁴⁸⁴ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (thk. Kâmil Uveyde), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 1999, 4: 1246

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 8: 126; M. Yaşar Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 231.

⁴⁸⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 538; Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 44; Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", s. 231.

⁴⁸⁷ İbnü'l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*, s. 31; İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zırâf*, 1: 4-5.

⁴⁸⁸ Ahmed Hâc Abdurrahmân, *el-Hâfiz Moğultay ve cühûduhû fi 'ilmi'l-hadîs*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi ed-Da' ve ve Usulü'd-dîn Fakültesi, Mekke 1998, s. 435-456.

eşrâf'na dair yaptığı düzeltmelerden oluşmaktadır.⁴⁸⁹ İbn Kesîr, *Câmi 'u'l-mesânîd*'de yeri geldikçe hocası Mizzî'den nakilde bulunmaktadır. Bu nakillerin bir kısmını ise hatalı bularak düzeltmektedir.⁴⁹⁰ Dolayısıyla eser münferit yazılan bir çalışma olmayıp *Câmi 'u'l-mesânîd*'de geçen birtakım düzeltmelerden ibarettir. Esere ait herhangi bir isim tespit edilmediğinden yukarıda zikredilen eser adı tarafımızdan uygun görülmüştür.

2.2.4.2.4. Zeynüddîn el-İrâkî, *Hevâşi'l-İrâkî alâ Tuhfetü'l-eşrâf*

Bu eser, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Kürdî el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın kenarlarına yazdığı haşiyelerden (notlar) ibarettir.⁴⁹¹ Dolayısıyla münferit bir eser değildir. İrâkî'nin oğlu İbnü'l-İrâkî, babasının, *Tuhfetü'l-eşrâf*'taki ihmal ve yanılığarı eserin kenarına yazmak suretiyle belirttiğini söylemektedir.⁴⁹² Bu çalışma İbnü'l-İrâkî ile İbn Hacer tarafından nakledilmiştir.⁴⁹³ Burada belirtmek gerekir ki İrâkî eserin ismini belirlememiştir. Yukarıda zikredilen eser adı ise, tarafımızdan uygun görülmüştür.

2.2.4.2.5. Veliyyüddîn el-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*

Tuhfetü'l-eşrâf'ta geçen hataları düzeltmek üzere yazılan eserlerden birisi de Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî el-İrâkî'nin (ö. 826/1423) yazdığı *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf* adlı eseridir. İbnü'l-İrâkî, Mizzî'nin eserini incelediğini, eserde bazı ihmal ve yanılığarla karşılaştığını, bunun üzerine Moğultay ile babasının *Tuhfetü'l-eşrâf*'taki hataları belirtmek için yazdıkları çalışmalarını bir araya getirdiğini ve üzerine bazı eklemeler yaparak bu eseri oluşturduğunu söylemektedir.⁴⁹⁴ Eser bazı kaynaklarda farklı isimlerle zikredilmiştir. Bu anlamda mesela, İmam Süyûtî *Zeylû Tabakâti'l-huffâz* adlı eserinde *Nüketü'l-Etrâf* olarak isimlendirmiştir.⁴⁹⁵ Ancak eserin günümüze ulaşan nüshalarında müellif tarafından *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf* şeklinde isimlendirildiği açıktır. Dolayısıyla *Nüketü'l-Etrâf* şeklindeki isimlendirme eserin için kullanılan bir vasıf olmalıdır.

⁴⁸⁹ Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 139; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁹⁰ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, *Câmi 'u'l-mesânîd ve's-süneni'l-hâdî li-akvâmi's-senen* (thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Dâru Hızır, Beyrut 1998, 1:220, 4: 657, 5: 193 vb.

⁴⁹¹ Tavâlibe, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 139; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁴⁹² İbnü'l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*, s. 31; İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zırâf*, 1: 5.

⁴⁹³ İbnü'l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*, s. 31; İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zırâf*, 1: 5.

⁴⁹⁴ İbnü'l-İrâkî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*, s. 31-32.

⁴⁹⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Zeylû Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehbî*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts., s. 376.

Yine eseri bu isimle zikreden Köycü, eseri Veliyyüddîn el-İrâkî'nin babası Zeynüddîn el-İrâkî'ye nispet ederek eserin *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın muhtasarı olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁶ Ancak kaynaklarla karşılaştırıldığında burada bir yanlış anlaşılmanın olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-İrâkî, eserini Mizzî'nin tasnifine göre düzenlemiştir. Bu yüzden Mizzî'nin eserinde geçen hatalı hadislerin yerini öğrenmek kolaylaşmıştır. İbnü'l-İrâkî, kendisinde ihmal ya da yanılığın bulunan hadisleri râvi isimlerinin altında zikrederek hadisteki hatayı belirtmekte, ardından çözümünü göstermektedir. Eserde 534 râviye ait 659 hadis bulunmaktadır. Eser, daha sonra aynı alanda yapılan çalışmalara kaynaklık etmiştir. Bu anlamda İbn Hacer *en-Nüketü 'z-zırâf* adlı eserinde bu çalışmadan istifade etmiştir.⁴⁹⁷ İbnü'l-İrâkî'nin bu eseri günümüze ulaşmış ve Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından tahkik edilerek basılmıştır.⁴⁹⁸

2.2.4.2.6. İbn Hacer, *en-Nüketü 'z-zırâf ale'l-Etrâf*

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tarafından hazırlanan *en-Nüketü 'z-zırâf*,⁴⁹⁹ *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta bulunan bazı yanlışları düzeltmek amacıyla yazılan en kapsamlı eserdir. İbn Hacer, Mizzî'nin eserini incelerken eserde bulunan ihmal ve yanılığın görmüş ve bunları eserin kenarına not etmiştir. Daha sonra bu notları ayrı bir eser olarak kaleme almayı uygun bulmuştur. Bu arada kendisinden önce *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta bulunan yanlışları düzeltmek amacıyla Moğultay, İrâkî ve İbnü'l-İrâkî tarafından yazılan eserleri ve İbn Abdülhâdî ile İbn Kesîr'in düştükleri hâşiyeleri de görmüştür. İbn Hacer, bu eserleri ve hâşiyeleri de dikkate alarak *en-Nüketü 'z-zırâf*'ı yazmıştır.⁵⁰⁰ *en-Nüketü 'z-zırâf*, bu yönüyle daha kapsamlı ve daha faydalıdır.

İbn Hacer, eserden kolay istifade edilsin diye eseri Mizzî'nin tertibine göre hazırlamıştır. Kendisinde hata bulunan hadisin etrâfını ve hatanın bulunduğu kısmı zikrettikten sonra, hatalı kısmın nasıl olması gerektiğini belirlemektedir.

⁴⁹⁶ Köycü, *el-Mizzî'nin Hadis İlmindeki Yeri*, s. 44.

⁴⁹⁷ İbn Hacer, *en-Nüketü 'z-zırâf*, 1: 5.

⁴⁹⁸ İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdurrahîm el-Kürdî, *el-İtrâf bi-evhâmî'l-Etrâf* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dârü'l-Cinân, Beyrut 1986.

⁴⁹⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürrer*, 2: 672; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân fî a'yâni'l-a'yân* (thk. Philip Hitti), Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1927, s. 49; Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-eşbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat* (ed. İhsân Abbas), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982, 1: 335.

⁵⁰⁰ İbn Hacer, *en-Nüketü 'z-zırâf*, 1: 4-6.

en-Nüketü'z-zırâf, farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Sehâvî, verdiği bilgilerde eseri *en-Nüketü'z-zırâf* olarak takdim ettikten sonra, eserin ayrıca *el-İ'tirâf bi-evhâmi'l-etrâf* olarak da isimlendirildiğini belirtmiştir.⁵⁰¹ Yine İbn Tağriberdî ve diğer bazı müellifler, İbn Hacer'in *Tuhfetü'z-zırâf bi-evhâmi'l-etrâf* adında bir eserinden bahsetmektedir. Ancak biz Mahmûd Arnavût'un da belirttiği gibi, bu eserin *en-Nüketü'z-zırâf* olduğunu düşünüyoruz.⁵⁰² Eser günümüze ulaşmış ve Abdüssamed Şerefeddin'nin tahkikiyle *Tuhfetü'l-eşrâf* la birlikte basılmıştır.⁵⁰³ İki eser aynı şekilde tertip edildiği için baskıda sayfanın üst kısmına *Tuhfetü'l-eşrâf*, alt kısmına ise *en-Nüketü'z-zırâf* gelecek şekilde düzenlenmiştir. Böylece iki eseri karşılaştırmak okuyucu açısından oldukça kolaylaşmıştır.

2.2.4.3. *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı Başka Eserlerle Cem' Etmeye Yönelik Çalışmalar

Tuhfetü'l-eşrâf üzerine birtakım kısaltma ve düzeltme çalışmaları yapıldıktan sonra, kimi âlimler bu çalışmaları Mizzî'nin eserini tamamlayıcı, koruyucu ve denetleyici gördüğü için, onları Mizzî'nin eserine katarak yeni çalışmalar meydana getirmiştir.⁵⁰⁴ Okuyucuyu iki eser arasında gidip gelmekten kurtararak rahatlık sağlayan bu çalışmaların tespit ettiğimiz kadarıyla tek örneği bulunmaktadır. Bu çalışmada Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri ile İbn Hacer'in *en-Nüketü'z-zırâf* adlı eseri bir araya getirilmiştir.

2.2.4.3.1. Takıyyüddîn İbn Fehd, *el-İşrâf ale'l-cem' beyne'n-Nüketi'z-zırâf ve Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*

Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Muhammed b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 871/1466) tarafından yazılan bu eser, yukarıda belirttiğimiz gibi Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseriyle İbn Hacer'in *en-Nüketü'z-zırâf* adlı eserini bir araya getirmek için yazılmıştır.⁵⁰⁵ İbn Fehd, Mizzî'nin eserinde

⁵⁰¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672; Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân*, s. 49; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1: 335; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520.

⁵⁰² Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî el-Atâbekî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (thk. Muhammed Muhammed Emîn ve Nebîl Muhammed Abdülazîz), el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-amme li'l-kitâb ve Matbaatü Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 1984-2009, 2: 26; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9: 398.

⁵⁰³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *en-Nüketü'z-zırâf ale'l-Etrâf - Tuhfetü'l-eşrâf* la birlikte- (thk. Abdüssamed Şerefeddin), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.

⁵⁰⁴ Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Fehd el-Mekkî, *el-İşrâf ale'l-cem' beyne'n-Nüketi'z-zırâf ve Tuhfeti'l-ışrâf*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, nr. 282, vr. 2a; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 2: 17-18.

⁵⁰⁵ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2: 209; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

geçen yanımları gösterme konusunda en kapsamlı eser olarak tanıttığı *en-Nüketü'z-zırâf*'ın Mizzî'nin metni olmadan anlaşılmasının zor olduğunu belirterek, bu zorluğu gidermek amacıyla iki eseri bir araya getirdiğini söylemektedir.⁵⁰⁶

İbn Fehd, eserde *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı esas almıştır. Bununla birlikte İbn Hacer'in ek ve düzeltmelerini yeri geldikçe aktarmaktadır. Böylece iki eseri, tek eser gibi kaleme almıştır. Ayrıca İbn Hacer'in ek ve düzeltmeleri arasında seçici davranıp tamamını aktarmamaktadır. Gerekçe olarak da İbn Hacer'in ek ve düzeltmelerinin bir kısmının Mizzî'nin eserinde bulunduğunu, bir kısmının ise gereksiz olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁰⁷ İbn Fehd, İbn Hacer'den naklettiği kısımları iki rumuz ile göstermiştir. Buna göre İbn Hacer'den yaptığı nakillerin başına “ح”, sonuna ise “ه” rumuzunu eklemek suretiyle belirtmiştir.⁵⁰⁸ İbn Fehd, eserini üç cilt halinde hazırlamıştır.⁵⁰⁹ Bu ciltlerden bir tanesi İstanbul'da Millet Kütüphanesinde yer almaktadır.⁵¹⁰ Son olarak eserin adı konusunda Ziriklî'nin yanıldığını belirtmek istiyoruz. Çünkü Ziriklî eserin adının *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* olduğu belirtmektedir.⁵¹¹ Ancak bu isim Mizzî'nin eserinin adı olup, İbn Fehd'in burada tanıttığımız çalışmasının adı olması gibi bir durum söz konusu değildir.

2.2.4.4. *Tuhfetü'l-eşrâf* İçin Hazırlanan Fihrist Çalışmaları

Matbaanın icat edilmesiyle eserlerin çoğaltılması kolaylaşmış ve yapılan matbaa baskılarıyla nüshalar arasında birlik sağlanmıştır. Nüshalar arasında birlik sağlanması, kapsamlı eserler üzerine fihrist çalışmalarının hazırlanmasını beraberinde getirmiştir. Benzer bir durum etrâf eserlerinde de söz konusu olmuştur. Etrâf eserleri ile etrâf eserlerinin üzerine yazıldıkları kaynak eserler basılıp çoğaltılması ve dolayısıyla nüshalar arasında birlik sağlanması, fihrist çalışmalarına zemin hazırlamıştır. Böylece *Tuhfetü'l-eşrâf*'tan başlamak suretiyle etrâf eserlerinin üzerine çeşitli fihristler yazılmıştır. Aşağıda *Tuhfetü'l-eşrâf* üzerine hazırlanan fihrist çalışmaları kronolojik olarak kısaca tanıtılmıştır.

⁵⁰⁶ İbn Fehd, *el-İşrâf*, vr. 2a.

⁵⁰⁷ İbn Fehd, *el-İşrâf*, vr. 2a.

⁵⁰⁸ İbn Fehd, *el-İşrâf*, vr. 2a.

⁵⁰⁹ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2: 209.

⁵¹⁰ İstanbul Millet Kütüphanesi, Fezullah Efendi Koleksiyonu, nr. 282.

⁵¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7: 48.

2.2.4.4.1. Abdüssamed Şerefeddin, *el-Keşşâf ‘an ebvâbi merâci‘i Tuhfeti‘l-eşrâf bi-ma‘rifeti‘l-etrâf*

Tuhfetü‘l-eşrâf’ın ilk tahkikli baskısı Abdüssamed Şerefeddin tarafından hazırlanmıştır.⁵¹² Daha önce belirttiğimiz gibi Mizzî, eserinde hadislerin asıl kaynağında geçtiği bölümü zikretmekle yetinip hadislerin geçtiği babları zikretmemektedir. Bu durum hadislerin asıl kaynağında bulunmasını zorlaştırmaktadır. Abdüssamed Şerefeddin, tahkikli neşrinde bu zorluğu ortadan kaldırıp hadislerin asıl kaynaklarında geçtikleri bölümün yanında, hadisin geçtiği babı da göstermek istemiş ve bunun çaresini *el-Keşşâf* ismini verdiği fihristi hazırlamada bulmuştur. Buna göre o, Mizzî’nin *Tuhfetü‘l-eşrâf*’ta takip ettiği önem sırasına göre *Kütüb-i Sitte*’yi sıralayarak her kitabın bölüm ve bablarını tek tek yazmıştır. Ardından her bölümün altında babları, asıl kaynaklarında geçtiği sıraya göre numaralandırmış ve böylece *el-Keşşâf* adlı eserini oluşturmuştur. Bu sayede her bölümün altındaki babların kendilerini ifade eden -rumuz gibi- numarası oluşmuştur.⁵¹³ Abdüssamed Şerefeddin, *el-Keşşâf*’ı oluşturduktan sonra *Tuhfetü‘l-eşrâf*’ın tahkiki esnasında hadisin geçtiği bölümü zikrederken bölüm adıyla birlikte, eklediği parantezlerin içinde *el-Keşşâf*’ta oluşturduğu bab numarasını da zikretmiştir. Böylece *Tuhfetü‘l-eşrâf*’ın orijinal metnini bozacak bab adlarını uzun uzun yazmaktan kurtulmuş ve okuyucuya, hadisin geçtiği babı göstermek suretiyle, rehberlik eden bir çalışma ortaya koymuştur. Abdüssamed Şerefeddin, bab numarasıyla birlikte ayrıca hadisin bab içinde kaçınıcı sırada geçtiğini de yazmıştır. *el-Keşşâf*, *Tuhfetü‘l-eşrâf*’ın on dördüncü cildi olarak 1966 yılında basılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki *el-Keşşâf*, Abdüssamed Şerefeddin’in hazırladığı neşirle birlikte anlam kazanmaktadır. Aksi takdirde *el-Keşşâf*’ın *Kütüb-i Sitte*’nin bablarını zikretmekten başka bir faydası bulunmamaktadır.

Abdüssamed Şerefeddin, *el-Keşşâf*’ı hazırladığı esnada, Nesâî’nin *es-Sünenü‘l-kübrâ*’sını elde edemediği için onun fihristini hazırlayamamıştır. Daha sonra eseri elde ettiğinde, *el-Keşşâf* alıcılarını mağdur etmemek için onu münferit bir ciltte hazırlayarak basmıştır. Böylece oluşturduğu esere de *Tekmiletü‘l-Keşşâf ‘an ebvâbi*

⁵¹² Abdüssamed Şerefeddin, *el-Keşşâf ‘an ebvâbi merâci‘i Tuhfeti‘l-eşrâf bi-ma‘rifeti‘l-etrâf*, Dârü’l-Kayyime, Bombay 1966.

⁵¹³ Abdüssamed Şerefeddin, *el-Keşşâf*, mukaddime.

merâci'î Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf ismini vermiştir.⁵¹⁴ Abdüssamed Şerefeddin, *Tuhfeti'l-eşrâf* için hadis lafızlarını alfabetik sıralamak suretiyle ayrıca bir fihrist yapmak istemişse de bu isteğini gerçekleştirememiştir.⁵¹⁵

2.2.4.4.2. Muhammed Abdülkadir Atâ, *Fehârisü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*

Muhammed Abdülkadir Atâ tarafından hazırlan bu çalışma, *Tuhfeti'l-eşrâf* ta geçen hadislerin lafızlarına göre alfabetik sıralanmasıyla oluşturulmuş, Abdüssamed Şerefeddin'nin yapmayı istediği ancak isteğini gerçekleştiremediği türden bir fihrist çalışmasıdır. Eserde hadis lafızları alfabetik sıralanmasının yanında, hadislerin sahâbî râvisi, hadisın *Tuhfeti'l-eşrâf* ta Abdüssamed Şerefeddin tarafından verilen rakamı ve yine *Tuhfeti'l-eşrâf* taki cilt ve sayfa numarasını verilmiştir. Eser önce 1990 yılında münferit olarak ardından 1994 yılında Ebû Abdullah Saîd el-Mendûh ve Ebü'l-Fidâ Sâmi et-Tûnî'nin hazırladıkları diğer fihristlerle beraber basılmıştır.⁵¹⁶ Yine 2012 yılında Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye tarafından 16 cilt halinde yapılan *Tuhfeti'l-eşrâf* baskısının son iki cildi olarak tekrar basılmıştır.

2.2.4.4.3. Saîd el-Mendûh ve Sâmi et-Tûnî, *Fehârisü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf: Fihrisü'r-ruvât*

Bu çalışma, *Tuhfeti'l-eşrâf* üzerine hazırlanan ihtisar çalışmaları kısmında zikrettiğimiz *Takrîbü Tuhfe* adlı eserin yazarları olan Ebû Abdullah Saîd el-Mendûh ve Ebü'l-Fidâ Sâmi et-Tûnî tarafından hazırlanmış ve aynı eserle birlikte dördüncü cilt olarak basılmıştır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kadın-erkek farkı gözetilmeksizin, *Tuhfeti'l-eşrâf* ta isimlerinin altında rivayetleri zikredilen ve isim, künye veya nisbesi verilen bütün râviler alfabetik sıralanmıştır. İkinci bölümde ise, meçhul râviler yine kadın-erkek farkı gözetilmeksizin alfabetik sıralanmıştır. Ardından her râvinin *Tuhfeti'l-eşrâf* ta geçen rivayetlerinin Abdüssamed Şerefeddin tarafından hadislere verilen numaralar dikkate alınarak hadis aralıkları zikredilmiştir. Böylece her râvinin *Kütüb-i Sitte*'de geçen rivayetlerinin *Tuhfeti'l-eşrâf* ta kaç numaralı hadis ya da hadislerde olduğu ortaya çıkmıştır. Müellifler bu çalışmada, senedin ikinci, üçüncü halkasındaki râvileri

⁵¹⁴ Mizzî, *Tuhfeti'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 12: 8-9; 13: 20, 48.

⁵¹⁵ Mizzî, *Tuhfeti'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 12: 8.

⁵¹⁶ Muhammed Abdülkadir Atâ, *Fehârisü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1990.

senedin birinci, ikinci halkasındaki râvilerle birlikte zikrettiklerinden ve farklı kişilerden rivayette bulunan râvileri ayrı zikrettiklerinden, bu çalışma sayesinde râvilerin arasındaki ilişkiler de takip edilebilmektedir.

2.2.4.4.4. Halîl Şîhâ, *Fehârisü amme li-etrâfi'l-ehâdis ve mesânîdi'r-ruvât*

Bu çalışma, Halîl b. Me'mûn Şîhâ tarafından hazırlanan *Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf el-müsemma bi-Tecrîdü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* için yine kendisi tarafından hazırlanan fihristlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada, *Tuhfetü'l-eşrâf* ta geçen hadislerin lafızlarına göre alfabetik sıralandığı etrâf fihristi, *Tuhfetü'l-eşrâf* ta müsnedi bulunan râvilerin alfabetik sıralandığı müsned sahipleri fihristi, müsnedi bulunan râvilerden rivayette bulunan, ikinci, üçüncü ve dördüncü tabakadaki râvilerin alfabetik sıralandığı râvi fihristi ve *Tuhfetü'l-eşrâf* ta müsnedi bulunan mürsel hadis râvilerin alfabetik sıralandığı bir fihrist bulunmaktadır. Bu fihristler, Halîl Şîhâ'nın *Tecrîdü Tuhfe*'sindeki sayfa numaraları esas alınarak hazırlanmıştır. Eser, *Tecrîdü Tuhfe*'nin ek cildi olarak 2008 yılında basılmıştır.⁵¹⁷

2.2.5. Mizzî, *Lahku'l-etrâf*

Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341) tarafından yazılan *Lahku'l-etrâf*, *Tuhfetü'l-eşrâf* a Nesâî'nin *es-Sünen*'ine dair yapılan eklerden ibarettir. Bu çalışma *Tuhfetü'l-eşrâf* in eksikliği tamamlamaya yöneliktir. Yukarıda Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* ta, kullandığı kaynakların farklı rivayetlerini de dikkate aldığı belirtilmişti. Bu anlamda Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* ta Nesâî'nin hem *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını hem de *el-Müctebâ* adıyla bilinen *es-Sünenü's-suğrâ*'sını esas almıştır.⁵¹⁸ Hatta bu iki sünenin dokuz rivayetinden yararlanmışır.⁵¹⁹

Mizzî, eserini tamamladıktan sonra, *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın İbnü'l-Ahmer Muhammed b. Muaviye el-Kurtubî (ö. 358/969) rivayetini bulmuş ve bu rivayetin *es-Sünen* 'in başka rivayetlerinde geçmeyen birtakım hadisler içerdiğini fark etmiştir. Bunun üzerine Mizzî, *es-Sünen* 'in yalnız İbnü'l-Ahmer rivayetinde geçen hadisler üzerine, *Tuhfetü'l-eşrâf* a ek olacak şekilde bir etrâf eseri yazmış ve bu esere

⁵¹⁷ Halîl Şîhâ, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf: Tegrîdü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2008.

⁵¹⁸ Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Abdüssamed), 1: 17.

⁵¹⁹ Tavâlibe, *el-Hâfîzü'l-Mizzî ve't-tahrîc*, s. 158-164.

Lahku'l-etrâf adını vermiştir.⁵²⁰ *Lahku'l-etrâf*, ayrı bir çalışma olarak günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, İbn Hacer tarafından, *Tuhfetü'l-eşrâf*'ta geçen yanılmaları gidermek üzere yazılan *en-Nüketü'z-zırâf*'ta değerlendirilmiştir. Dolayısıyla İbn Hacer'in eseri dikkate alınarak *Lahku'l-etrâf*'ın da günümüze ulaşmış olduğu söylenebilir.

2.2.6. Zeynüddîn el-İrâkî, *Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân*

İsminden İbn Hibbân'ın *es-Sahîhi* üzerine yazıldığı anlaşılan *Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân*, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Kürdî el-İrâkî (ö. 806/1404) tarafından yazılmıştır.⁵²¹ Pek çok biyografi müellifi tarafından Zeynüddîn el-İrâkî'ye nispet edilen eser hakkında kaynaklarda farklı bir bilgi bulunamamıştır. Bu sebepten dolayı eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

Sahîhi İbn Hibbân'a gelince, bu eser el-Müsnedü's-sahîh olarak bilinen ve İbn Hibbân el-Büstî tarafından sahih hadislerin ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla yazılmıştır. 7.500 sahîh hadis içeren eser, kendine has bir yöntemle tasnif edilmiştir.⁵²²

2.2.7. İbnü'l-Mürşüdî, *Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân*

Bu eserin İbnü'l-Mürşüdî olarak bilinen Ebû Muhammed Nesîmüddîn (Takiyüddin) Abdülgani b. Abdülvâhid b. İbrâhim b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Füvvî el-Mekkî (ö. 838/14) tarafından yazıldığı ve hacimli bir eser olduğu nakledilmiştir.⁵²³ Eser hakkında kaynaklarda bunların dışında başka bir bilgi bulamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

⁵²⁰ İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zırâf*, 1: 5; Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf* (thk. Beşşâr), 1: 12-13; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1: 25-26; Özkan, "Tuhfetü'l-eşrâf", s. 357.

⁵²¹ İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm el-Kürdî, *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl* (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1999, s. 239, 305; İbn Fehd, *Lahzü'l-elhâz*, s. 232; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Bahru'l-lezî zahar fî şerhi Elfiyyetü'l-eser* (thk. Enîs b. Ahmed b. Tâhir el-Endünûsî), Mektebetü'l-Gurabâi'l-eseriyye, Medine 1999, 3: 885; M. Yaşar Kandemir, "İrâkî, Zeynüddin", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 121.

⁵²² Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

⁵²³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, 4: 252; Takiyüddin b. Abdulkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Darü'r-Rifâ'i, Riyad, 1979, 4: 362; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhim b. Ömer el-Bikaî, *'Unvânü'z-zamân fî terâcimi'ş-şüyüh ve'l-akrân* (thk. Hasan Habşî), Matbaatü Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2001-2009, 3: 118.

2.2.8. İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere bi'l-fevâ'idî'l-mübtékire min etrâfi'l-aşere*

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tarafından yazılan bu eser, etrâf alanında yazılmış tüm zamanların en kapsamlı eseridir. Daha önce yazılan etrâf eserlerini gören İbn Hacer, bu eserlerin eksiklerini görerek dolayısıyla geçmişin birikiminden istifade ederek daha güzel bir eser ortaya koymuştur. *Etrâf tertibiyle* yazılan bu eser, on bir kaynak içermektedir. Eserde ele alınan on bir kaynak ise şöyledir:

- 1- İmam Mâlik *el-Muvatta'*,
- 2- İbn Huzeyme (ö. 311/924) *es-Sahîh*,
- 3- İmam Şâfî *Müsnedü's-Şâfî*,
- 4- İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919) *el-Müntekâ*,
- 5- İmam Ahmed *el-Müsned*,
- 6- Tahâvî (ö. 321/933) *Şerhu me'anî'l-âsâr*
- 7- Dârimî *el-Müsned*,
- 8- Hâkim (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*
- 9- Dârekutnî *es-Sünen*,
- 10- İbn Hibbân *es-Sahîh*.⁵²⁴
- 11- Ebû Avâne (ö. 316/929) *el-Müstahrec (alâ Müslim)*

İsimlerini saydığımız eserlerden de anlaşılacağı üzere *İthâfû'l-mehere* on bir kaynak üzerine yazılmıştır. Ancak eserin isminden on kaynak üzerine yazıldığı anlamı çıkmaktadır. Bu durumunun *Sahîh-i İbn Huzeyme*'den kaynaklanmışır. Çünkü bu kaynağın yalnız ¼'lik kısmı İbn Hacer'e ulaşmıştır. İbn Hacer, *Sahîh-i İbn Huzeyme* için: “*Bu eserin yalnız ¼'lik kısmını elde ettim. Bu kısım, ibâdât/İbadetler bölümünün tamamını ve eserin farklı yerlerinden parçaları içermektedir.*”⁵²⁵ diyerek eserin tamamını elde edemediğini belirtmiştir. Bu sebeple *Sahîh-i İbn Huzeyme* İbn Hacer tarafından tam kaynak olarak görülmemiştir.⁵²⁶ Bununla birlikte İbn Hacer, çalışmasına on birinci eseri alma gerekçesini şöyle açıklamıştır: “*Yukarıda zikrettiğim eserler on kaynağı bulunca, Sahîh-i İbn Huzeyme'nin elde edemediğim kısımları yerine Dârekutnî'nin es-Sünen'ini eklemek zorunda kaldım.*”⁵²⁷ Bu durumu özetleyecek olursak, *İthâfû'l-mehere*, ismini zikrettiğimiz on kaynağın tamamı ile *Sahîh-i İbn Huzeyme*'nin ¼'lik kısmı üzerine yazılmıştır. İbn Hacer, hazırladığı bu çalışmasına ayrıca Ebû Hanîfe'nin müsnedini de eklemek istediğini, ancak bu

⁵²⁴ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere*, 1: 159.

⁵²⁵ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere*, 1: 159.

⁵²⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 499.

⁵²⁷ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehere*, 1: 159.

konuda itimat edeceği bir kaynak bulamadığından bunun yerine Tahâvî'nin *Şerhu me'anî'l-âsâr*'ını kaynak olarak kullandığını belirtmektedir.⁵²⁸

İthâfû'l-mehera, geniş bir mukaddimeyle başlamaktadır. Mukaddimede, hicrî ilk asırlarda etrâf kullanımına dair örnekler aktarılmış ve İbn Hacer zamanına kadar etrâf alanında yazılan eserlerden bahsedilmiştir. Ardından İbn Hacer'in bu eseri yazma sebebi açıklanmıştır. Buna göre İbn Hacer eseri yazma gerekçesini şöyle açıklamaktadır: “Rivayet yoluyla aldığım eserlerime baktığımda bunlardan pek çoğunun müellifleri tarafından sahih hadisleri bir araya getirmek kaydıyla yazıldığını gördüm. Bunlardan Hâkim gibi bir kısmı eserlerini Şeyheyn/Buhârî ve Müslim ile sınırlı tutarken, İbn Hibbân gibi diğer bir kısmı ise eserlerini Şeyheyn ile sınırlı tutmamaktadır. Bununla birlikte bu eserlerden istifade etmek zaruriyet arz etmektedir. Dolayısıyla yanımda bulunan bu eserleri Mizzî'nin tertibiyle bir araya getirdim.”⁵²⁹ İbn Hacer bu bilgileri verdikten sonra eserinde Mizzî'den farklı davrandığı durumları da belirtmektedir. Bu anlamda kendisinin hadiste tedlîs olup olmadığı anlaşılın diye rivayet lafızlarını olduğu gibi aktardığını ifade etmektedir.⁵³⁰

Mukaddimede eserde kullanılan rumuzlar da belirtilmiştir. Bu anlamda esere kaynaklık eden çalışmalar için aşağıdaki gibi rumuzlar kullanılmıştır:

Dârimî'nin eseri için “مي”, İbn Huzeyme'nin eseri için “خز”, İbnü'l-Cârûd'un eseri için “جا”, Ebû Avâne'nin eseri için “عه”, İbn Hibbân'ın eseri için “حب”, Hâkim'in eseri için “كم”, Tahâvî'nin eseri için “طح”, Dârekutnî'nin eseri için “قط”, rumuzlarını kullanmıştır. Bunun dışında İmam Mâlik, İmam Şâfî ve İmam Ahmed'i isimleriyle zikretmiş, onlar için ayrıca rumuz belirtmemiştir. Ancak eseri neşreden Züheyr en-Nâsır kolaylık olsun diye bu müellifler için de rumuzlar belirlemiştir. Buna göre o, İmam Mâlik için “ط”, İmam Şâfî için “ش”, İmam Ahmed için “حم” ve oğlu Abdullah için “عم” rumuzlarını uygun görmüştür.

Mukaddimede ayrıca bu eserlerin İbn Hacer'e ulaştığı senedler ayrı ayrı zikredilerek eserlerle ilgili kısmi açıklamalar yapılmıştır. Yine İbn Hacer'in bu

⁵²⁸ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 1: 159.

⁵²⁹ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 1: 158-159.

⁵³⁰ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 1: 159.

eserleri ders okuduğu hocaları zikredilmiştir. Mukaddimede son olarak eserin “*İthâfû'l-mehera bi'l-fevâ'idi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere*” olarak isimlendirildiği belirtilmiştir.

İthâfû'l-mehera'nin *etrâf tertibiyle* oluşturulduğunu söylemiştik. Bu anlamda eser müsned ve mürsel-mevkuf-maktû hadisler olmak iki ana bölümden oluşmaktadır. Sahâbî isimleri, etrâf tertibinde belirttiğimiz gibi erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ve isim-künye-nisbe gibi ayrımlar dikkate alınarak alfabetik sıralanmıştır. Sıralamalarda tam alfabetik davranılmış ve ismi aynı olan râvilerde babalarının isimlerine göre alfabetik davranılmıştır. Aynı şekilde râvilerin tertibinde de etrâf tertibine açıkladığımız sisteme uyulmuştur. Bu anlamda rivayet sayısı fazla olan râvilerin rivayetleri, kendilerinden rivayette bulunan râvilerin isimleri altında sıralanmıştır. Bu şekilde yapılan tasnifte en fazla senedin ikinci tabakasında bulunan râvilere göre tasnif yapılmış ve onlardan rivayet edilen hadisler senedin üçüncü tabakasında bulunan râvilerin adları altında aktarmıştır. Bu konuda İbn Hacer Mizzî'nin gerisinde kalmıştır. Çünkü Mizzî râvilerden rivayet edilen hadisleri zaman zaman senedin dördüncü tabakasında bulunan râvi adlarının altında zikretmektedir. Râvi adları altında zikredilen hadisler fıkıh konularına göre tasnif edilerek sıralanmıştır. Bu anlamda önce tahâretle/temizlikle ilgili hadisler zikredilmiş ardından diğer konularla ilgili hadisler sıralanmıştır. Ancak İbn Hacer'in bu konuda da çok hassas olmadığı görünmektedir. İbn Hacer'in tertibini değerlendiren Züheyr en-Nâsır, bu durumu eserin müsvedde olmasına bağlamış ve bu bilgiyi Sehâvî'nin eserin sonuna eklediği nota dayandırmıştır. Sehâvî'nin verdiği bilgiye göre İbn Hacer eseri yazmış ancak temize çekmeden vefat etmiştir.⁵³¹ Dolayısıyla eser temize çekilmediğinden bu anlamda bazı eksiklerin olma ihtimali söz konusudur.

İbn Hacer eserinde Mizzî gibi değerlendirmelerde bulunmamaktadır. Hadislerin etrâfını ve hadisi rivayet eden müelliflerin senedlerini zikretmekle yetinmektedir. Bu durum yine eserin müsvedde olmasından kaynaklanmış olma ihtimali vardır. Bununla birlikte İbn Hacer müelliflerin eserlerinde hadisler hakkında yaptıkları değerlendirmeleri göz ardı etmeyip bu değerlendirmeleri aktarmaktadır.⁵³²

⁵³¹ İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 1: 104.

⁵³² İbn Hacer, *İthâfû'l-mehera*, 1: 229, 230, 232.

İthâfû'l-mehere için bugüne kadar yazılan en kapsamlı etrâf eseri olduğunu belirtmiştik. Bu anlamda eser, 1.765 sahâbenin müsnedini içermektedir. Bu müsnedler toplam 25.514 hadis içermektedir. Sahâbî müsnedlerinin 1.428 tanesi müsned hadislerle ilgiliyken 337 tanesi mürsel hadislerle ilgilidir. Yine toplam hadis sayısının 23.736 tanesi müsned hadis iken 1.778 tanesi mürsel-mevkuf-maktû hadistir. Burada verdiğimiz rakamlar Züheyr en-Nâsır tarafından yapılan neşirde tespit edilen rakamlardır. Bununla birlikte bu rakamların tekrarları da içerdiği unutulmamalıdır.

İthâfû'l-mehere'nin bugüne kadar iki neşri gerçekleşmiştir. Bunlardan biri, daha önce ismi geçen Züheyr b. Nâsır en-Nâsır tarafından yapılan neşirdir. Bu neşir 1994 yılında başlayıp 2004 yılında tamamlanmıştır. Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye tarafından basılan bu neşir, 19 cilt halinde gerçekleşmiştir. Baskıyla beraber Züheyr en-Nâsır tarafından hazırlanan ve etrâf eserlerine dair faydalı bilgiler içeren bir mukaddime de içermektedir. Bu neşir ayrıca Sâlih b. Hâmid er-Rifâî tarafından eser hakkında hazırlanan tenkitleri de içermektedir.

Eserin ikinci neşri ise, Hâmid Abdullah el-Mahallavî tarafından 2012 yılında yapılmıştır. Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye yayınevi tarafından yapılan neşir, iki cildi fihrist olmak üzere 17 cilt halinde gerçekleşmiştir.⁵³³ Mahallavî tarafından hazırlanan ve tahrîc konusuna dair geniş bilgi içeren bir mukaddime de esere eklenmiştir. Eserin son iki cildi kavli ve fiilî hadislere dair ayrı olarak hazırlanan fihristlere ayrılmıştır.

İki neşir arasında dipnotlar ve sahâbî müsnedlerinin sayısı konusunda farklılık bulunmaktadır. Nâsır'ın tahkiki uzun dipnotlar içermektedir. Bunun yanında Mahallavî'nin tahkikinde sahâbî müsnedlerinin sayısı daha fazladır. Bu anlamda Nâsır'ın tahkiki 1765 müsned içerirken Mahallavî'nin tahkiki 1787 müsned içermektedir. Bununla birlikte her iki tahkikteki hadis sayısı 25.514'tür.

Geniş ve kapsamlı olan bu eser, Alkamî tarafından kısaltılarak eserin muhtasarı oluşturulmuştur.

⁵³³ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *İthâfû'l-mehere bi'l-fevâ'idü'l-mübtelere min etrâfi'l-aşere* (thk. Hâmid Abdullah el-Mahallavî), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2012.

2.2.8.1. Alkamî, *Muhtasaru İthâfî'l-mehera bi-etrâfî'l-aşere*

Bu muhtasar, Şafîî fıkıh âlimi ve muhaddis olan Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Ali b. Ebû Bekr el-Alkamî (ö. 969/1561) tarafından hazırlanmıştır.⁵³⁴ Alkamî, eserini *İthâfî'l-mehera*'nin fihristi niteliğinde hazırladığını belirtmiştir.⁵³⁵ Ancak bunun dışında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Eserde *İthâfî'l-mehera*'nin mukaddimesi de kısaltılarak nakledilmiştir. Ardından *İthâfî'l-mehera*'nin tertibi korunarak hadislerin etrâfları ve hadisin kaynakta geçtiği bölümü zikredilmiştir. Kaynak eserlerin müelliflerini belirtmek için İbn Hacer'in rumuzları kullanılmıştır. Eser günümüze ulaşmakla beraber basılmamış olup yazma halindedir. Eserin tespit ettiğimiz tek nüshası, Mısır'da bulunan Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye Kütüphanesi'nde Hadis 2624 numarada yer almaktadır.

2.2.8.2. İbrâhim Şemseddin, *el-Fehârisü'l-âmme*

Bu çalışma, İbrâhim Şemseddin tarafından hazırlanıp Hâmid Abdullah el-Mahallavî tarafından neşredilen *İthâfî'l-mehera* baskısıyla birlikte yayınlanan fihristlerden ibarettir. İki cilt halinde neşredilen çalışmanın birinci, cildi kavli hadislerin fihristini; ikinci cildi ise, fiilî hadislerin, sahâbe ve tâbiîn sözlerinin ayrıca eserde müsnedi bulunan râvilerin fihristlerini içermektedir.

2.2.9. İbn Hacer, *İtrâfî'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfî'l-Müsnedi'l-Hanbelî*

İbn Hacer'in (ö. 852/1449) etrâf alanında yazdığı önemli eserlerden birisi de *İtrâfî'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfî'l-Müsnedi'l-Hanbelî* adlı eseridir. Bu eser isminden de anlaşıldığı üzere Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseri üzerine yazılmıştır.

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eseri, müsned türünün günümüze ulaşan en kapsamlı örneğidir. Eser, 904 kadar sahâbenin rivayet ettiği 27 binden fazla hadis içermektedir. Eserde geçen hadislerin yaklaşık 700.000 hadis içinden seçildiği söylenmektedir. Yazması yaklaşık sekiz yıl süren bu eser daha önce bahsettiğimiz *müsned tertibiyle* oluşturulmuştur.⁵³⁶

Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserinden istifade etmeyi kolaylaştıran *İtrâfî'l-müsnedi'l-mu'telî*, etrâf alanında yazılan önemli çalışmalardandır. Hatta

⁵³⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 195.

⁵³⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Ali el-Alkamî, *Muhtasaru İthâfî'l-mehera bi-etrâfî'l-aşere*, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. Hadis 2624, s. 2a.

⁵³⁶ M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 104.

tespit ettiğim etrâf eserleri arasında, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i üzerine müstakil olarak hazırlanan tek etrâf eserdir. *İthâfü'l-meher*'de olduğu gibi *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî*'de geniş bir mukaddimeyle başlamaktadır. Mukaddimede eserin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i üzerine yazıldığı belirtilerek, tertibi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından *el-Müsned*'in içeriği ve İbn Hacer'in onu ders olarak okuduğu hocaları ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. İbn Hacer *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî*'de geçen hadislerin tahrîcini yaptığından mukaddimenin sonunda *el-Müsned*'de hadislerin tahrîcini yaptığı on iki eser için kullandığı rumuzları belirtmiştir. İbn Hacer'in tahrîc için istifade ettiği on iki müellif ve rumuzları ise şöyledir: Buhârî "خ", Müslim "م", Ebû Dâvûd "د", Tirmizî "ت", Nesâî "س", İbn Mâce "ق", İbn Huzeyme "خر", Ebû Avâne "عه", İbn Hibbân "حب", Hâkim "ك", Dârekutnî "قط", Dârimî "مي". Bununla birlikte eserin Züheyr b. Nâsır en-Nâsır tarafından yapılan tahkikte esere farklı isimler ve yeni rumuzlar eklenmiştir.

İbn Hacer, *İthâfü'l-meher*'de olduğu gibi *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî*'de de *etrâf tertibi* kullanmıştır. Bu anlamda eser etrâf tertibinde olduğu gibi müsned ve mürsel olarak ayrılmıştır. Ancak eserde toplam mürsel hadis sayısı 24 olduğundan mürsel bölümü yok denilecek kadar azdır. Bu sebeple eser sadece müsned hadis bölümünden oluşmaktadır denilebilir. Bunun dışında etrâf tertibinin özelliklerinden olan sahâbe isimlerinin, erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ve isim-künye-nisbe gibi durumların göz önünde bulundurulması dağılımlarının yapılması gerçekleşmiştir. Yine râvilerin tertibinde de etrâf tertibine uyulmuştur. Bu anlamda rivayet sayısı fazla olan râvilerin rivayetleri, kendilerinden rivayette bulunan râvilerin isimleri altında sıralanmıştır. Hadislerin tertibinde ise, kendisi mukaddimede lafızlarına göre yapacağını bildirmesine rağmen eser içinde her zaman bu kurala uymamıştır.

İbn Hacer, *İthâfü'l-meher*'nin aksine *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî*'de pek çok değerlendirmede bulunmaktadır. Yine bazı yerlerde râvileri tenkit ettiği görülmektedir. Bu anlamda mesela isimleri konusunda ihtilaf bulunan râvilerin isimlerini açıklamaktadır.⁵³⁷ Senedlerde gördüğü hatalar için uyarılarda bulunarak bu

⁵³⁷ İbn Hacer, *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî*, 1: 180.

hatalı düzeltmektedir.⁵³⁸ Zaman zaman “derim ki:” anlamına gelen “قلت/kultü:” ifadesini kullanarak senedler hakkında yorum yapmakta bazen de yapılan yorumları değerlendirmektedir.⁵³⁹ Ayrıca daha önce geçen hadislere ya da daha sonra gelecek hadislere işaret etmektedir.

İbn Hacer’in, *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî* adlı eserini, içinde Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inin de bulunduğu *İthâfü’l-meher*’den *el-Müsned*’in hadislerini ayıklayarak oluşturduğu iddia edilmiştir. Ancak her iki eseri tahkik eden Züheyr en-Nâsır yaptığı araştırmada bu iddianın doğru olmadığı, aksine *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî*’nin daha erken dönemde hazırlandığı sonucuna varmıştır.⁵⁴⁰

İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî, ayrıca *Etrâfu Müsnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* olarak da isimlendirilmiştir. Ancak *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî* ismi daha yaygın olarak kullanılmaktadır. *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî*’de 1228 sahâbe müsnedi yer almaktadır. Bunlardan 1.154 tanesi müsned hadis rivayet ederken, 74 tanesi mürsel hadis rivayet etmiştir. Eser ayrıca bu sahâbeden nakledilen 12.787 hadis içermektedir. Bu hadislerin 12.763 tanesi müsned hadislerden oluşurken 24 tanesi mürsel, mevkuf ya da maktû hadislerden oluşmaktadır. Son olarak burada verdiğimiz rakamlar Züheyr b. Nâsır en-Nâsır’ın tahkikinde geçen rakamlardan oluşmaktadır.

Eserin günümüzdeki ilk ve tek neşri, aynı zamanda *İthâfü’l-meher*’nin de muhakkiki olan Züheyr b. Nâsır en-Nâsır’ın tahkikiyle Dâru İbn Kesir tarafından yapılmıştır. 1993 yılında yapılan bu neşir on cilt halinde gerçekleşmiştir. Neşir Züheyr en-Nâsır’ın tertip ve eklemeleriyle hem çok kullanışlı olmuş hem de daha faydalı hale gelmiştir.

2.2.9.1. Halîl Şihâ, *İthâfü’l-celî bi-Takrîbi etrâfi’l-Müsnedi’l-Hanbel*

Bu çalışma, Halîl b. Me’mûn Şihâ tarafından *İtrâfü’l-Müsnedi’l-mu’telî bi-etrâfi’l-Müsnedi’l-Hanbel* adlı eserin muhtasarı olarak hazırlanmıştır. *Takrîbü İtrâfi’l-Müsnedi’l-mu’telî bi-etrâfi’l-Müsnedi’l-Hanbel* olarak da isimlendirilen bu eser, *İtrâfü’l-Müsnedi’l-mu’telî*’nin tertibi esas alınarak yapılan bir muhtasardır.

Halîl Şihâ, yaptığı muhtasara ayrıca fihristler eklemiştir. İki cilt halinde gerçekleştirilen neşrin ilk cildi muhtasar iken ikinci cildi fihristlerden oluşmaktadır.

⁵³⁸ İbn Hacer, *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî*, 1: 183, 184, 228.

⁵³⁹ İbn Hacer, *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî*, 1: 200, 213, 226.

⁵⁴⁰ İbn Hacer, *İtrâfü’l-müsnedi’l-mu’telî*, 1: 119-122.

Fihristlere ayırdığı ciltte, *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'teli*'de geçen hadislerin lafızlarına göre alfabetik sıralandığı fihristi, müsned sahibi râvilerin alfabetik sıralandığı fihrist ve müsned sahibi râvilerden rivayette bulunan ve senedin ikinci, üçüncü ve dördüncü tabakalarındaki râvilerin alfabetik sıralandığı râvi fihristi bulunmaktadır. Eser, 2010 yılında fihristlerden oluşan ek bir ciltle beraber Dârü'l-Ma'rife yayınevi tarafından basılmıştır.⁵⁴¹

2.2.10. İbn Hacer, *el-İnâre fî etrâfi'l-Muhtâre*

Süyûtî'nin İbn Hacer'e (ö. 852/1449) nispet ettiği bu eser, Ziyâüddîn el-Makdisî'nin yazdığı *el-Ehâdisi'l-muhtâre* adlı eseri üzerine yazılmıştır. Makdisî'nin *el-Ehâdisi'l-muhtâre* adlı eseri, *Sahîhayn* dışında kalan irili-ufaklı pek çok eserden derlenen hadislerden oluşmaktadır. Makdisî'nin hadis kabulündeki şartları dolayısıyla bu eser çoğu kişi tarafından Hâkim'in *el-Müstedrek* adlı eserinden daha güvenli kabul edilmiştir.⁵⁴²

el-İnâre'nin hacimli bir cilt şeklinde olduğu belirtilmiştir.⁵⁴³ Eser ayrıca *Etrâfu'l-ehâdisi'l-muhtâre li'd-Diyâi'l-Makdisî* şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁴⁴ İbn Hacer'in bu eserini 802/1400 yılında Dımaşk'a yaptığı yolculuk sırasında yazdığı, yolculuk esnasında olduğu için yazarken acele ettiği söylenmiştir.⁵⁴⁵

Bu eser tamamlanmamış bir eser olup, kaynaklarda Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) müsnedine kadar yazıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca eserin İbn Hacer'in 806/1404 yılında Yemen'e yaptığı sefer sırasında diğer bazı kitaplarıyla kaybolduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁶ Dolayısıyla bu eser günümüze ulaşmamıştır.

2.2.11. İbn Hacer, *el-İcza' bi-etrâfi'l-ecza'*

İbn Hacer'e (ö. 852/1449) nispet edilen diğer bir etrâf eseri ise, *el-İcza' bi-etrâfi'l-ecza'* adlı eserdir.⁵⁴⁷ Eserin adından bazı cüzler üzerine yazıldığı

⁵⁴¹ Halîl Şihâ, *Takrîbü İtrâfü'l-Müsnedi'l-mu'teli bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbe: İthâfü'l-celi bi-Takrîbi etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbel*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2010.

⁵⁴² Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddin el-Makdisî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 492.

⁵⁴³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ: fî'l-fikhi ve ulûmi't-tefsîri ve'l-hadîsi ve'l-usûli ve'n-nahvi ve'l-i'râbi ve sâiri'l-fünûn*, (tsh. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2000, 2: 96.

⁵⁴⁴ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 372.

⁵⁴⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672.

⁵⁴⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672-673.

⁵⁴⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672; Süyûtî, *Nazmü'l-ikyân*, s. 49; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-'Askalânî Musannefâtühû ve dirâsetün fî menhecihî fî kitâbihî el-İsâbe*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997, 1: 248; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520-521.

anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarda bu cüzlere dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu eserin hadislerin ilk râvisi olan sahâbî adlarına göre alfabetik olarak düzenlendiği belirtilmiştir.⁵⁴⁸ Eserin beş deste ya da iki ciltten oluştuğu ifade edilmiştir.⁵⁴⁹ Kaynaklarda başka bir bilgiye rastlamadığımızdan eserin günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.2.12. İbn Hacer, *Tecrîdu Lahku'l-Mizzî bi'l-etrâf*

Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer* isimli eserinde bu eseri İbn Hacer'in (ö. 852/1449) eserleri arasında saymıştır.⁵⁵⁰ Ancak esere ve içeriğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak gerek eserin isminden gerekse Sehâvî'nin *el-Cevâhir ve'd-dürer* adlı eserini tahkik eden İbrâhim Bâcis'in verdiği bilgilerden⁵⁵¹ yola çıkarak şu değerlendirme yapılabilir. İbn Hacer, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eseri üzerine yazdığı ta'lik çalışması olan *en-Nüketü'z-zirâf* ta, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* a daha sonra Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrasi*'nin etrâfını eklediğini ve eklediği bu kısma *Lahku'l-etrâf* adını verdiği belirtilmektedir.⁵⁵² Burada *Tecrîdu Lahku'l-Mizzî bi'l-etrâf* ismi, İbn Hacer'in zikrettiği *Lahku'l-etrâf* adlı çalışmanın müstakil olarak hazırlanmış halini zihne getirmektedir. Dolayısıyla *Tecrîdu Lahku'l-Mizzî bi'l-etrâf* adlı çalışmanın, Mizzî'nin eserinin kenarlarına eklediği *Lahku'l-etrâf* ın İbn Hacer tarafından müstakil olarak kaleme alınmış hali olduğunu düşünüyoruz.

İbn Hacer el-Askalânî isimli eserin müellifi Mahmûd Şâkir, eser hakkında yaptığı değerlendirmede bu eseri, Ahmed b. Hanbel'in İmam Şafiî'den onun da İmam Mâlik'ten rivayet ettiği hadislere dair İbn Hacer tarafından yazılan eserle aynı kabul etmiştir.⁵⁵³ Ancak İbrâhim Bâcis'in de belirttiği gibi bu değerlendirme doğru değildir. Çünkü eser adlarından da anlaşıldığı üzere bu iki çalışma birbirinden farklı çalışmalardır.

⁵⁴⁸ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520-521; Kandemir, "Etrâf", s. 498.

⁵⁴⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672.

⁵⁵⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 673; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, 1: 248.

⁵⁵¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 673.

⁵⁵² İbn Hacer, *en-Nüketü'z-zirâf*, 1: 5.

⁵⁵³ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, 1: 248.

2.2.13. İbn Hacer, *Etrâfî's-Sahîhayn*

Adından da anlaşılacağı üzere İbn Hacer bu eseri Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'ü's-sahîh*'leri üzerine yazmıştır.⁵⁵⁴ Kaynaklarda daha çok *Etrâfî's-Sahîhayn* olarak zikredilen bu eser, bazen *Tertîbü etrâfî's-Sahîhayn* olarak da isimlendirilmiştir.⁵⁵⁵ Eserin mûsned ve bablara göre farklı bir sistemle düzenlendiği belirtilmiştir.⁵⁵⁶ Uğur tarafından etrâf eserleri arasında zikredilen⁵⁵⁷ bu çalışma hakkında farklı bir bilgi elde edemediğimizden günümüze ulaşmadığını düşünüyoruz.

2.2.14. Takıyyüddîn İbn Fehd, *Etrâf ehâdîsi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî*

Bu eser Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Muhammed b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 871/1466) tarafından yazılmıştır. İbn Fehd, Ebü'l-Feth Sirâceddin Muhammed b. Ahmed'in (ö. 853/1449) rivayette bulunduğu bütün hocalarını ve bu hocalardan aldığı rivayetleri bir araya getirmek için *el-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî* adlı eseri yazmıştır. Eserin sonunda ise, eserde geçen hadisleri etrâf tertibiyle bir araya getirmiştir. *Etrâf ehâdîsi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî*, İbn Fehd'in eserinin sonunda etrâf tertibiyle bir araya getirdiği bu hadislerden oluşmaktadır.⁵⁵⁸

Etrâf ehâdîsi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî, *etrâf tertibiyle* oluşturulmuştur. Ancak eserde hadis sayısı az olduğu için etrâf tertibinin bazı bölümlerini içermemektedir. Bu anlamda mesela mürsel hadisler bölümüyle kadın râviler bölümü yer almamaktadır. Yine her râviden rivayet edilen hadis sayısı az olduğundan râvi tertibini uygulamaya gerek kalmamıştır. Bu eserde İbn Fehd, önce sahâbî adını, ardından sahâbîden rivayet edilen hadisi, hemen sonrasında da başka detaylara girmeden Sirâcü'l-Hanbelî'nin hadisi nakleden hocasının adını zikreder. Yine eserinde ne hadislere ne de râvilere dair herhangi bir değerlendirmede

⁵⁵⁴ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2: 24; Bikaî, *'Unvânü'z-zamân*, 1: 146; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 520.

⁵⁵⁵ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520.

⁵⁵⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672; Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân*, s. 49.

⁵⁵⁷ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 94.

⁵⁵⁸ Takıyyüddîn İbn Fehd, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Necm el-Mekkî, *Etrâf ehâdîsi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî*, Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab Koleksiyonu nr. 269, vr. 336a.

bulunmamaktadır. Eser değerlendirme bulundurmaması ve senedleri aktarmaması yönüyle daha önce yazılmış eserlerden farklılık arz etmektedir.

Eserin tespit ettiğimiz tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab Koleksiyonu 269 numarada yer almaktadır. Bu nüsha, *el-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî* adlı eserden oluşmaktadır. Etrâf ehâdisi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî ise, bu nüshanın sonunda bulunan 32 varaklık kısımda yer almaktadır.

2.2.15. Süyûtî, *Etrâfü'l-esrâf bi'l-esrâf ale'l-etrâf*

Bu eser ilk defa Katib Çelebi tarafında, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî'ye (ö. 911/1505) nispet edilmiştir.⁵⁵⁹ Kaynaklarda bu eserin içeriğiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmazken Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, eseri *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılmış etrâf kitapları arasında zikretmiştir.⁵⁶⁰ el-Gavrî eserinde bu iddiasını destekleyecek herhangi bir kaynak vermemektedir. Eserle ilgili bilgi veren kaynaklar incelendiğinde eserin günümüze ulaşmadığı kanaati oluşmaktadır.

2.2.16. Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, *Etrâfü'l-Buhârî*

Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî tarafından Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî'ye (ö. 1138/1726) nispet edilen bu eser hakkında kaynaklarda farklı bir bilgi tespit edilememiştir.⁵⁶¹

2.2.17. Abdülganî en-Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevâris fi'd-delâleti alâ mevâzi'i'l-hadîs*

Kaynaklarda farklı isimlerle anılan bu eser, Abdülganî b. İsmâil b. Abdilganî b. İsmâil en-Nâblusî (ö. 1143/1731) tarafından yazılmıştır. *Zehâ'irü'l-mevâris* ayrıca *Tevrîsü'l-mevâris fi'd-delâle ale'l-mevdî'i'l-ehâdis* şeklinde isimlendirilmiştir.⁵⁶² Hatta ilk kaynaklarda eserin bu isimle kullanımı daha fazla olduğu görülmektedir.

⁵⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 103; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1: 535; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1: 1016.

⁵⁶⁰ Gavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, s. 226.

⁵⁶¹ Gavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, s. 223.

⁵⁶² Seyyid Ca'fer el-Berzencî, *İltikâtü'z-zehher mi'n-netâ'ici'r-rihleti ve's-sefer fi ahbâri'l-karni'l-hâdî aşer* (thk. Şeyh Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2018, s. 415; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1: 591; Kemâleddin Muhammed b. Muhammed Şerif el-Gazzî el-Âmirî, *el-Virdü'l-ünsî ve'l-vâridü'l-kudsî fi tercemeti'l-ârif Abdülganî en-Nablûsî* (haz. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Kitâb-Nâşirûn, Beyrut 2016, s. 309; Ahmet Özel, "Nâblusî, Abdülganî b. İsmâil", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 270.

Ancak eserin neşirlerinde *Zehâ'irü'l-mevârîs* ismi tercih edilmiştir. Bununla birlikte her iki ismi birlikte zikredip bu eserleri farklı kitaplar gibi değerlendirenler de bulunmaktadır. Bu anlamda her iki ismi birlikte zikreden ilk kişi İsmâil Paşa olmuştur.⁵⁶³ Günümüzde Nâblusî'nin hayatını ya da eserlerini konu edinen bazı çalışmalar, muhtemelen İsmâil Paşa'dan etkilenerek her iki ismi birlikte zikretmişlerdir.⁵⁶⁴ Ancak gerek Nâblusî'nin çağdaşları gerekse onun hayatını yazan Kemâleddin el-Gazze'nim verdiği bilgiler göz önünde bulundurulursa her iki eserin aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte eserin ismi konusunda şunu diyebiliriz. Nâblusî'ye yakın dönemde yaşayan müellifle genellikle *Tevrîsü'l-mevârîs* ismini kullanırken günümüzde *Zehâ'irü'l-mevârîs* ismi daha çok kullanılmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda, eserin günümüzde yaygın olarak kullanılan ve eserin müellif mukaddimesinde zikredilen *Zehâ'irü'l-mevârîs* ismi tercih edilecektir.

Eser, *Kütüb-i Seb'a* olarak da niteleyebileceğimiz yedi kaynak üzerine yazılmıştır. Bu kaynaklar Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'leri, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'leri ile Malik b. Enes'in el-Muvatta'ından oluşmaktadır. *Zehâ'irü'l-mevârîs*, geniş bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddimedede eserin yazılış amacı, etrâf kitaplarının serüveni, eserin tertibi ve bölümleri anlatılmaktadır. Buna göre eserin yazılış amacı, fihrist niteliğinde bir eser hazırlanıp bu eser sayesinde adını saydığımız yedi kitaptan istifade etmeyi kolaylaştırmaktır.⁵⁶⁵ Mukaddimedede daha önce yazılan etrâf eserlerinden bahsedilerek bu eserlerden Mizzî'nin eserinin başarısı ve hacminin büyük olmasından istifadesinin zorluğundan bahsedilmiştir.⁵⁶⁶ Bununla birlikte bu eserin Mizzî'den istifadeyi zorlaştıran tarafların atılmak suretiyle yapılacağı belirtilmiştir. Burada verilen bilgilerden *Zehâ'irü'l-mevârîs*'in bir yönüyle *Tuhfetü'l-eşrâf*'in muhtasarı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷ Ancak bu eseri *Tuhfetü'l-eşrâf*'in muhtasarlari arasında zikretmememizin sebebi esere el-Muvatta'ın katılmasıyla orijinal bir kimliğe bürünmesidir. Mukaddimedede eserin tertibinden de bahsedilmiştir. Buna göre Nâblusî,

⁵⁶³ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1: 591.

⁵⁶⁴ Abdülganî b. İsmâil en-Nâblusî, *Kevkebü'l-mebânî ve mevkebü'l-me'ânî: Şerhu salâvati Seydi's-Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî* (thk. Hasan es-Seyyid el-Cezâirî), Kitâb-Nâşirûn, Beyrut 2012, s. 18-19.

⁵⁶⁵ Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevârîs*, 1: 3.

⁵⁶⁶ Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevârîs*, 1: 3.

⁵⁶⁷ Nâblusî, *Zehâ'irü'l-mevârîs*, 1: 3-4.

etrâf tertibini kullanmıştır. Ancak eserini muhtasar olarak oluşturduğundan bu anlamda etrâf tertibinin bazı kısımlarını uygulamamıştır. Buna göre o sahâbî adlarının tertibinde tamamen etrâf tertibine uymuştur. Dolayısıyla eserde erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ve isim-künye-nisbe ayrımlarına dikkat edilerek tasnif yapılmıştır. Ancak eser daha kısa olsun diye sahâbeden rivayette bulunan râvilere göre yapılan râvi tertibi yapılmamıştır. Her sahâbenin müsnedinde kendisinden rivayet edilen hadisler peş peşe nakledilmiştir. Hadis sıralamasında ise, fıkıh konularına göre davranmıştır. Hadisleri *Sünen* kitaplarında geçen konu sıralamasını takip ederek yapmaktadır.

Eserin bölümlerine gelince eserin bölümleri etrâf tertibinde ortaya çıkan bölümlerdir. Buna göre müellif yedi bölüm saymıştır. Ancak bu bölümlerin detaylarına bakınca bu sayı değişmektedir. Nâblusî eserin muhtasar olarak hazırlamaya çalıştığından eserinde senedleri zikretmemektedir. Bu anlamda hadisleri sahâbî isimleri altında zikrettiği için hadislerin sahâbî râvisi bu şekilde tespit edilmiştir. Nâblusî ayrıca kaynak olarak kullandığı yedi müellifi rumuzlarla gösterip onları da tespit etmektedir. Ayrıca bu müelliflerin hocalarının isimlerini zikretmektedir. Bununla birlikte hadisin asıl kaynağında geçtiği bölümü zikreden Nâblusî, bunun dışında kalan sened kısımlarını zikretmemekte ve ne hadisler ne de senedler hakkında değerlendirmede bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi zaman ilerledikçe insanların ihtiyaçları da değişmektedir. Hadis alanında Nâblusî'nin zamanına gelinceye kadar insanlar artık senedle değil hadis metinleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Dolayısıyla hadisleri bulmak senedleri bulmaktan daha önemli hale gelmiştir. Bu anlamda fihrist türü eserlere daha çık ihtiyaç duyulmuştur. Muhtemelen dönemin ihtiyaçlarını dikkate alan Nâblusî hadis bulmayı da kolaylaştıracak, etrâf-fihrist arası bir eser yazmıştır. Bu eser etrâf kitaplarından fihrist kitaplarına geçişi kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır.

Nâblusî'nin eseri, Takıyyüddîn İbn Fehd'in eserinde olduğu gibi zenedleri zikretmeyip değerlendirmelerde bulunmaması yönleriyle diğer eserlerden farklılık arz etmektedir. Eser günümüze ulaşmış iki defa neşredilmiştir. Bunlardan ilki Mahmûd Rebî' tarafından 1934 yılında Kahire'de dört cilt halinde gerçekleştirilmiştir. İkincisi ise, Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer tarafından 1998 yılında Beyrut'ta üç cilt halinde yapılmıştır.

2.2.18. Ebû Bekr b. Habîb, *Etrâfî'l-Muvatta'*

Kaynaklarda bu eserin Ebû Bekr b. Habîb'e (ö. ?) nispet edildiği görülmektedir.⁵⁶⁸ Bu kaynaklar dışında eser ve müellifi ile ilgili herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Eserin günümüze ulaşan herhangi bir nüshası da mevcut değildir. Bu eser ile ilgili şu ihtimal söz konusudur. İstinsah edilirken Hatip yerine yanlışlıkla Habîb yazılmış olması ihtimali bulunmaktadır. Ancak bunun dışında farklı bir bilgi bulamadığımızdan eserin etrâf çalışması olup olmadığı konusunda bir sonuca varılmamıştır.

2.2.19. Tirmizî, *el-Etrâf*

el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût adlı yazma eser fihristinde Tirmizî (??) adındaki bir müellife *el-Etrâf* isiminde bir eser nispet edilip bu eserin yazma nüshasının Mahmûdiyye Kütüphanesi 77 [621] numarada olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 360 varaktan oluşan bu nüshanın, eserinin bir bölümü olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁹ Kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgiye tespit edilemeyip yazmasına da ulaşılamadığından eserin Tirmizî adındaki müellifle kimin kastedildiği anlaşılamamıştır.

2.3. ETRÂF LİTERATÜRÜNDE SON DÖNEM

Önceki dönemlere nazaran yazılan eser sayısında düşüş görünse de günümüzde etrâf eseri yazımı devam etmektedir. Ebû İshâk el-Huveynî tarafından hazırlanan *Lü'lü'ü'l-esdâf* ile Nebîl el-Gamrî tarafından hazırlanan *İthâfî'l-eşrâf bi-mâ fi Müsnedi'd-Dârimî* adlı eserler günümüzde yazılan etrâf eserlerine örnek teşkil etmektedir. Yine Halîl Şihâ tarafından tasarlanan ancak günümüz hala neşri gerçekleşmeyen *ez-Zevâidü'l-Litâf* adlı eser bilinmektedir. Bu eserlerde bir önceki dönemde olduğu gibi detaylı bir etrâf tertibi uygulanmıştır. Bununla birlikte eserlerde zaman zaman müelliflerin değerlendirmeleri de yer almıştır. Yakın zamanda hazırlanan bu eserler günümüzde de etrâf eserlerine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

⁵⁶⁸ Muhammed Mahluf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003, 1: 691; Ahmed Muharrem Şeyh Nâcî, ed-Dev'ü'l-lâm'ü'l-mübîn 'an menâhici'l-muhaddisîn, b.y. ts., s. 287.*

⁵⁶⁹ *el-Fihrisü's-şâmil, 1: 204.*

2.3.1. Ebû İshâk el-Huveynî, *Lü'lü'ü'l-esdâf bi-terfibi'l-Müntekâ ale'l-etrâf*

Çağdaş hadis âlimlerinden Ebû İshâk el-Huveynî tarafından yazılan eser, İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede 'an Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem* adlı kitabı üzerine yazılmıştır. Kısaca *el-Müntekâ* olarak bilinen bu eser, 1.114 hadis içermektedir. Eserde geçen hadislerin, pek azı -ki bu bunlar da hadis tenkitçilerinin içtihatları sebebiyle hasen derecesinin altına düşüp düşmediği konusunda ihtilaf içinde olduğu hadislerdir- hariç asla hasen derecesinin altına düşmediği belirtilmiştir.⁵⁷⁰

İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ* adlı eserine olan iştiağından bahseden Huveynî, *el-Müntekâ* üzerine yazdığı tahrîc eserleriyle birlikte ayrıca *etrâf* çalışması hazırlamış ve bunu *Lü'lü'ü'l-esdâf* ismiyle neşretmiştir.⁵⁷¹ İki cilt halinde neşredilen *Lü'lü'ü'l-esdâf*, bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede müellif, *el-Müntekâ* adlı eserle ilgili yazdığı tahrîc çalışmalarını zikredildikten sonra, bu çalışmaları yaparken, hadislerin isnatlarına bakma ihtiyacı duyduğunu ve bu konuda zorlandığını dile getirmektedir. Bununla birlikte zaman zaman isnadları bulamadığını dolayısıyla sened aramada gösterdiği çabasının boşa gittiğini ifade etmektedir. Huveynî bunun üzerine *el-Müntekâ* adlı eserde geçen hadislerin isnatlarını kolayca bulmaya yarayan bu eseri yazma düşüncesinin içine doğduğunu söylemektedir. Huveynî, bu düşüncelerle Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* adlı eserinin tertibini kullanarak *Lü'lü'ü'l-esdâf*'ı oluşturduğunu dile getirmektedir.

Eserin tertibi konusunda Mizzî'yi örnek alan Huveynî eserini *etrâf tertibiyle* oluşturmuştur. Bu anlamda sahâbî isimleriyle, râvi isimlerini *etrâf tertibinde* olduğu gibi erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ve isim-künye-nisbe gibi ayrımlar dikkate alınarak sıralanmıştır. Bununla birlikte eser küçük olduğundan bu tasniflerin bir kısmına denk gelen isimler bulunmamaktadır. Hadislerin tertibinde ise, *etrâf tertibinde* belirttiğimiz gibi karışık bir tertip kullanmıştır.

Daha önce İbn Hacer'in *İthâfü'l-meher* adlı çalışmasını tanıtırken bu eserin kaynakları arasında İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ* adlı eserinin de bulunduğunu söylemiştik. Aynı eser üzerine *etrâf* çalışması hazırlayan Huveynî, *Lü'lü'ü'l-esdâf*'ı

⁵⁷⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14: 239; Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Cârûd", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 537.

⁵⁷¹ Ebû İshâk el-Huveynî, *Lü'lü'ü'l-esdâf bi-terfibi'l-Müntekâ ale'l-etrâf*, Darü't-Takvâ, Medine 2009, 1: 3-7.

bitirdikten sonra onu, İbn Hacer'in *İthâfû'l-mehera* adlı kitabıyla karşılaştırmıştır. Bunun neticesinde de kendi nüshasında bulunan bazı hadislerin *İthâfû'l-mehera*'de İbn Hacer'in gözünden kaçtığını tespit etmiştir. Tespit ettiği eksikleri, eserinde belirtmiştir.⁵⁷²

Huveynî eserinde etrâf tertibinde olduğu gibi sahâbe ve sahâbeden rivayette bulunan râvilere göre hadisleri nakletmektedir. Her hadisle birlikte aynı zamanda hadisin senedlerini de zikretmektedir. Gerekli gördüğü yerlerde çeşitli açıklamalar yapmaktadır. Bu açıklamalar daha çok *İthâfû'l-mehera*'de farklılıkları ve hadisin bazı kaynaklarda nakledilip nakledilmediğiyle ilgili olmaktadır.⁵⁷³ Huveynî her hadisle birlikte ayrıca o hadisin Züheyr en-Nâsır tarafından yapılan *İthâfû'l-mehera* neşrinde belirlenen numarasına işaret etmektedir. Ayrıca hadisin *el-Müntekâ*'daki numarasını zikrederek bu anlamda *el-Müntekâ*'da hadisin yerini tespit etmeyi kolaylaştırmıştır. Yine kendisi de hadisleri ayrıca numaralandırmıştır.

Günümüzde etrâf çalışmalarının devam ettiğini gösteren Huveynî, bu eseriyle günümüzde de etrâf çalışmalarına ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. Darü't-Takvâ yayınevi tarafından 2009 yılında basılan *Lü'lü'ü'l-esdâf*'ta toplam 1.065 hadis yer almaktadır.

2.3.2. Nebîl el-Gamrî, *İthâfû'l-eşrâf bi-mâ fi Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf*

Bu eser, Ebû Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî tarafından Dârimî'nin *el-Müsned* adlı eseri üzerine hazırlanmıştır. *es-Sünen*, *el-Musannef*, *el-Câmi'u's-sahîh* gibi adlarla anılan Dârimî'nin *el-Müsned*'i, erken dönemde yazılan hadis kaynakları arasındadır. İçerdiği hadislerden pek azının tenkide uğraması ve âlî rivayetleri içermesiyle ön plana çıkmıştır.⁵⁷⁴

Daha önce İbn Hacer'in *İthâfû'l-mehera* adlı eserini tanıtırken bu eserin kaynaklarından birisinin Dârimî'nin *el-Müsned*'i olduğunu söylemiştik. Nebîl el-Gamrî tarafından hazırlanan *İthâfû'l-eşrâf* adlı eser, Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf* ve İbn Hacer'in *İthâfû'l-mehera* adlı eserlerine dayanılarak hazırlanmıştır.⁵⁷⁵ Bu anlamda eserin tertibinde Mizzî'nin uyguladığı *etrâf tertibi* kullanılmış, *el-Müsned*'in içeriği

⁵⁷² Huveynî, *Lü'lü'ü'l-esdâf*, 1:7-8, 77.

⁵⁷³ Huveynî, *Lü'lü'ü'l-esdâf*, 1: 77, 79, 122.

⁵⁷⁴ Abdullah Aydın, "es-Sünen", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 142.

⁵⁷⁵ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf bi-mâ fi Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf", *Fethü'l-mennân: İtmâmü'l-ihimâm bi-Müsnedi Ebû Muhammed b. Behrâm*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2014, 1: 303-1046.

konusunda ise İbn Hacer'in *İthâfû'l-mehere* adlı eserinden istifade edilmiştir. Yine eserde *İthâfû'l-mehere*'nin rumuzları kullanılmıştır.

Eserini Mizzî'nin *etrâf tertibiyle* hazırlayan Nebîl el-Gamrî, künyeleriyle meşhur olmuş râviler konusunda Mizzî'den farklı davranarak bu râvileri künyelerine göre sıralamıştır.⁵⁷⁶ Mevkûf ve merfû hadisleri nakletmede de Mizzî'ye uyduğunu dile getiren Nebîl el-Gamrî, bu hadisler içinde mevkûf olanlarını özellikle belirtmiştir.⁵⁷⁷

Nebîl el-Gamrî, sahâbî isimleriyle, râvi isimlerini *etrâf tertibinde* olduğu gibi erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak zikredilen ve isim-künye-nisbe gibi ayrımları dikkate alarak sıralanmıştır. Yine rivayet ettiği hadis sayısı çok olan râvilerin rivayet ettikleri hadisleri *etrâf tertibinde* olduğu gibi kendilerinden rivayette bulunan râvilere göre dağıtmıştır. Hadisleri ise fıkıh konularına göre sıralamıştır.

Nebîl el-Gamrî, Dârimî'nin tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden naklettiği hadisleri de değerlendirmeye almış ve bunları da *etrâflar* arasında zikretmiştir.⁵⁷⁸ Bunun dışında Yine eserde on iki kaynağı esas alarak geniş bir tahrîc yapmaktadır. Ancak tahrîc konusunda İbn Hacer'in *İthâfû'l-mehere* adlı eserinden istifade etmektedir. Bununla birlikte Dârimî'nin teferrüt ettiği hadisleri belirtmekte ve Dârimî'nin teferrüd ettiği hadisleri farklı bir yazı stili ile belirterek bunları *el-Le'âlî'ü'l-mersû'a bi-mâ inferede bi-hi'd-Dârimî mine'l-ehâdîsi'l-merfu'a* şeklinde isimlendirmiştir.⁵⁷⁹ Nebîl el-Gamrî eserde zaman zaman değerlendirmelerde de bulunmuştur.⁵⁸⁰ Genellikle tahrîc ve tashihe yönelik olan bu değerlendirmeleri, "(eserin) hizmetkârı fakir şöyle der:" anlamına gelen "يقول الفقير خادمه:" kalıbıyla belirttikten sonra yapmıştır.

Nebîl el-Gamrî tarafından hazırlanan bu eser, yine kendisi tarafından neşredilen *Fethü'l-mennân*'ın mukaddimesiyle beraber neşredilmiştir. Günümüzde vakte verilen önemin artmasından dolayı, araştırmacılara zaman kazandırmak için bu eseri yayına hazırladığını belirten Nebîl el-Gamrî, araştırmacıların Dârimî'nin eserindeki bu senetlere ve senetlerin kollarına hızlı ve kolay bir şekilde ulaşmasını

⁵⁷⁶ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf", 1: 303.

⁵⁷⁷ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf", 1: 303, 313.

⁵⁷⁸ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf", 1: 877-1046.

⁵⁷⁹ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf", 1: 303, 360, 361, 363.

⁵⁸⁰ Nebîl el-Gamrî, "İthâfû'l-eşrâf", 1: 360.

amaçladığını belirtmiştir.⁵⁸¹ Eser, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye tarafından 2014 yılında yayınlanmıştır.

Yine Huveynî gibi Nebîl el-Gamrî'de bu eseriyle günümüzde etrâf eserlerine ihtiyacın olduğunu göstermiş ve günümüzde etrâf eserleri için güzel bir örnek ortaya koymuştur.

2.3.3. Halîl Şihâ, *ez-Zevâidü'l-Litâf bi-ma'rifeti men vâfeke ashâbü'l-etrâf fi Tuhfeti'l-eşrâf*

Halîl b. Me'mûn Şihâ, *Tecrîdü Tuhfeti'l-eşrâf* adlı eserinde, İmam Mâlik, İmam Ahmed ve Dârimî'nin *Kütüb-i Sitte* müellifleriyle ortak rivayet ettikleri hadisleri de *Tuhfeti'l-eşrâf*'a ekleyerek onu *Kütüb-i Tis'a*'nın etrâfî hazırlamak istediğini belirtmiştir. Yine hazırlayacağı eser de *ez-Zevâidü'l-Litâf bi-ma'rifeti men vâfeke ashâbü'l-etrâf fi Tuhfeti'l-eşrâf* ismini vereceğini ifade etmiştir.⁵⁸² Ancak yaptığımız araştırmalarda esere rastlamadık. Dolayısıyla eserin müellif tarafında şimdiye kadar basılmamış olduğunu düşünüyoruz.

2.4. ETRÂF ESERİ OLMADIĞI TESPİT EDİLENLER

Bibliyografi kaynaklarında etrâf eserleri arasında sayılmasına rağmen incelemeler esnasında etrâf eseri olmadıkları ortaya çıkan birkaç eser de bulunmaktadır. Söz konusu eserler, müellifleri ve neden etrâf eseri sayılmadıkları aşağıda açıklanmıştır.

2.5.1. Ahmed b. Sâbit et-Tarkî, *Kitâbü'l-levâmi' fi'l-cem beyne's-Sihâh ve'l-Cevâmi'*

Bu çalışma Safedî tarafından Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Sâbit b. Muhammed et-Tarkî el-Ezdî el-Hâfiz'a (ö. 521/1127) nispet edilmiştir.⁵⁸³ Ancak Kettânî bu eserin etrâf eseri olduğu belirtilmiştir.⁵⁸⁴ Eser her iki müellif tarafından *Etrâfu'l-Kütübi'l-hamse* olarak isimlendirilmiştir. Ancak Uğur ve Gavrî *Etrâfu'l-Kütübi'l-hamse* ile *Kitâbü'l-levâmi'*in aynı eser olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁵ Bununla birlikte eserin Türkiye'de bulunan yazmalarına baktığımızda bu yazmalarda *Kitâbü'l-levâmi'* isminin kayıtlı olduğu ve eserin ise etrâf eseri olmayıp müsned tertibiyle hazırlanmış

⁵⁸¹ Nebîl el-Gamrî, "İthâfü'l-eşrâf", 1: 303.

⁵⁸² Halîl Şihâ, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf*, 1: 18-19.

⁵⁸³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6: 175.

⁵⁸⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 496.

⁵⁸⁵ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 92; Gavrî, *el-Vecîz fi ta'rîfi kütübi'l-hadîs*, s. 224.

olan bir cem‘ eseri olduğu anlaşılmıştır.⁵⁸⁶ Hatta bu çalışma beş hadis eseri olan Buhârî, Müslim ve Tirmizî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin *es-Sünen*’leri üzerine yazılan ilk cem‘ çalışması olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

2.5.2. Ziyâüddîn el-Makdisî, *Etrâfü’l-Ehâdîsi’l-muhtâre*

Bu eser Uğur tarafından Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî’ye (ö. 643/1245) nispet edilmiştir.⁵⁸⁷ Ancak yaptığımız araştırmalarda müellife ait böyle bir eserle karşılaşmadık. Bununla birlikte Ziyâüddîn el-Makdisî’nin yazdığı *el-Ehâdîsi’l-muhtâre* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser üzerine de İbn Hacer tarafından yazılan ve *el-Înâre fî etrâfi’l-Muhtâre* ya da *Etrâfu’l-ehâdîsi’l-muhtâre li’d-Diyâi’l-Makdisî* şeklinde isimlendirilen bir etrâf eseri bulunmaktadır. Bu durumda Müsteba Uğur’un bu iki eseri karıştırmış olmalıdır.

2.5.3. Ziyâüddîn el-Makdisî, *Etrâfu’l-Firdevs*

Bir önceki eserde olduğu gibi bu çalışma da Uğur tarafından Ziyâüddîn el-Makdisî’ye (ö. 643/1245) nispet edilmiştir.⁵⁸⁸ Ancak kaynaklarda bu isimle ona ait bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte *Tesdîdü’l-kavs fî muhtasarı/etrâfi/terfibi Müsnedi’l-Firdevs* ismiyle İbn Hacer’e ait bir fihrist tespit edilmiştir. Uğur’un bu eseri İbn Hacer’in çalışmasıyla karıştırdığını düşünüyoruz.

2.5.4. Bûsîrî, *Etrâfu’l-mesânîdi’l-aşere*

İlk defa Kettânî tarafında Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâil el-Bûsîrî’ye (ö. 840/1436) nispet edilen ve etrâf eseri olduğu belirtilen bu çalışma,⁵⁸⁹ yaptığımız araştırmalarda etrâf eseri olmadığı aksine Bûsîrî’ye ait bir zevâid çalışması olduğu anlaşılmıştır.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Ahmed b. Sâbit et-Tarkî, *Kitâbü’l-levâmi‘ fi’l-cem beyne’s-Sihâh ve’l-Cevâmi‘*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu nr. 533.

⁵⁸⁷ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 93.

⁵⁸⁸ Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 93.

⁵⁸⁹ Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe*, s. 500. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 93; Gavrî, *el-Vecîz fî ta’rîfi kütübi’l-hadîs*, s. 228.

⁵⁹⁰ Züheyr en-Nâsır, *el-Mevsû‘atü’l-hadîsiyye*, s. 62.

2.5.5. İbn Hacer, *Tesdîdü'l-kavs fî muhtasarı/etrâfî/tertîbi Müsnedi'l-Firdevs*

Kettânî tarafından İbn Hacer'e (ö. 852/1449) nispet edilen ve etrâf eseri olduğu belirtilen bu çalışma,⁵⁹¹ yaptığımız araştırmalarda etrâf eseri olmadığı aksine hadis etrâfları kullanılarak oluşturulan bir fihrist olduğu ortaya çıkmıştır.

2.5.6. İbn Hacer, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a bi-etrâfî'l-eczâ'i'l-mesmû'a*

Gavrî tarafından İbn Hacer'e (ö. 852/1449) nispet edilen ve etrâf eseri olduğu belirtilen bu çalışma,⁵⁹² diğer pek çok müellif tarafından da İbn Hacer'e nispet edilmiştir.⁵⁹³ Ancak yaptığımız araştırmalarda bu çalışmanın etrâf eseri olmadığı aksine hadis metinlerine göre alfabetik düzenlenen fihrist niteliğinde bir çalışma olduğu ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁴ Bu eserin ayrıca bir ciltlik olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁵

2.5.7. Süyûtî, *Lemmü'l-etrâf ve zammü'l-etrâf*

Bu eser Gavrî tarafından Süyûtî'ye (ö. 911/1505) nispet edilerek etrâf eseri olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹⁶ Kâtib Çelebi'nin de ismini zikrettiği bu eser yaptığımız araştırmalarda etrâf eseri olmadığı ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁷

⁵⁹¹ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 496.

⁵⁹² Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîfî kütübi'l-hadîs*, s. 230.

⁵⁹³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2: 672; Süyûtî, *Nazmü'l-'ikyân*, s. 49; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, 1: 248; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520.

⁵⁹⁴ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520.

⁵⁹⁵ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", s. 520.

⁵⁹⁶ Gavrî, *el-Vecîz fî ta'rîfî kütübi'l-hadîs*, s. 226.

⁵⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1560.

SONUÇ

Etrâf literatürünü incelediğimiz bu çalışmada, İslâmî ilimler alanına katkı sunacak çeşitli sonuçlara varılmıştır. Öncelikle etrâf kelimesinin, geniş kullanımları olan bir kelime olduğu ve sosyal hayatın pek çok alanında kullanıldığı görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'de, hadis metinlerinde, deyim ve kalıp cümlelerde, kitap adlarında hatta grup ve şahıs isimlerinde pek çok örneği bulunan etrâf kelimesi, genellikle: “taraf, uç, kenar, saygın kişi, lider, bir parça, grup, anne-baba tarafından nesep (soy), mahrem olan akrabalar ve kol, bacak, baş vb. gövdeye; kulak, ağız, dil vb. başa bağlı organlar” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Hadis ilminde etrâf, bir terim olarak hicrî birinci asrın nakil ve ezbere dayanan eğitim yapısı ile hadis yazımına pek sıcak bakmayan algıdan kaynaklı bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmıştır. Bu anlamda etrâf kelimesinin terim anlamıyla ilk defa İbrâhim en-Nehâî ve İbn Sîrîn tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine hicrî birinci asırdan sonra terim anlamındaki kullanımı artarak devam etmiştir.

Etrâf terimi hadis ilminde hicrî birinci asırdan beri kullanılmasına rağmen günümüze kadar kapsamlı ve müstakil bir tanım yapılmamış ya da yapılmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Farklı zamanlarda yapılan birkaç tanım ise, birbirinin tekrarı niteliğinde olmuş ve kapsayıcı olmaktan uzak kalmıştır.

İbn Hacer, etrâf terimini tanımlayan ilk kişi olmuştur. Onun yaptığı “*hadisin geri kalanına delalet eden tarafı*” şeklindeki tanım sonraki âlimler tarafından kullanılmıştır. İbn Hacer'in tanımının yanında birkaç tanım denemesi yapılmış olsa da bu tanımlarda onun tanımından uzak olmamıştır. Yapılan tanımlardan etrâf teriminin en genel ifadeyle “*Hadisin tamamını çağrıştıran lafız*” anlamına geldiği anlaşılmış ve bu anlam kabul görmüştür.

Etrâf kelimesinin hadis ilminde zaman zaman terim anlamının dışında kullanıldığı da görülmüştür. Mesela “*isnadın bir bölümü*” anlamına gelen “ طرف الإِسْنَادِ / *tarafü'l-isnâd*” ifadesinde olduğu gibi terim anlamına yakın bir anlamda kullanılmıştır. Etrâf kelimesinin hadisin aynı eserde geçen farklı lafızlarını ya da hadisin başka kaynaklarda geçtiği yerleri göstermek için kullanıldığı da olmuştur. Ancak bu kullanım etrâf kelimesinin olması gereken anlamının dışında kaldığından

doğru bir kullanım değildir. Ayrıca “*hadis metninin başı/ları*” anlamına gelen “*أول الحديث/evvelü'l-hadîs*” ve “*أوائل الحديث/evâ'ilü'l-hadîs*” kavramları ile yine aynı anlama gelen “*مطلع الحديث/matla'u'l-hadîs*” kavramının etrâf terimiyle yakın anlamda kullanıldığı görülmüştür.

Ezber kültürünün egemen olduğu hicrî ilk asırlarda, yazıya güvenip ezberin zayıflayacağı, yazılacak hadislerin ayetlerle karıştırılabileceği, hadisle meşguliyetin ayetlerle meşguliyetin önüne geçeceği ve yazılan hadislerin ehil olmayanların eline geçeceği korkusu ilim ehlini hadisleri yazmaktan geri durmaya sevk etmiştir. Hadislerin yazılmasına karşı gösterilen bu tutum, hadislerin etrâf şeklinde yazılmasını beraberinde getirmiştir. Etrâf yazımı, hadisleri müzakere etmek, sened ve hadisleri ezberlemeyi, özellikle de hocalardan rivayette bulunmayı kolaylaştırmak amacıyla gerçekleşmiştir. Hadis yazımının aksine etrâf yazımı tavsiye edilmiştir.

Hadislerin etrâf şeklinde yazımıyla birlikte etrâf nüshaları ortaya çıkmıştır. Yazılan etrâflar üzerinden hadis müzakereleri yapılarak hadis müzakeresinin sistemleşmesi sağlanmıştır. Etrâf yazımının yaygınlaşması, müelliflerin hadis yazımına karşı sert tutumlarında yumuşamaya yol açarak hadislerin yazılmasına öncülük etmiştir. Bununla birlikte müsned ve özellikle etrâf eserlerinin yazılmasına zemin hazırlamıştır. Yine talebenin rivayet meclisinden önce rivayette bulunacağı hocasının tespit ettiği hadislerini etrâf şeklinde yazıp bunun üzerinden nakilde bulunması şeklinde gerçekleşen bir rivayet usulünün ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Aslında hicrî ilk asırlarda gerçekleşen sema' ve kıraat başta olmak üzere hadis rivayet yöntemlerinde etrâflar da yer almıştır. Etrâf yazımı bu anlamda hadis rivayet yöntemlerinin yerleşmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca etrâf yazımı, hicrî birinci asırda başladığından hadis tedvin konusunun bazı yönlerine ışık tutmuştur. Etrâf yazımı, aynı zamanda hadis yazımının yaygınlaşmasını sağlayan çok önemli bir adımdır, bununla birlikte kaynaklarda etrâf yazımı ile etrâf literatürünün yeterince ele alınmadığı anlaşılmıştır.

Etrâflar, başta hadis rivayeti olmak üzere hadis müzakereleri ve hadis ezberinde kullanılmıştır. Etrâfların kullanıldığı diğer bir alan ise, etrâf ve fihrist kitaplarıyla hadislerin bazı durumlara örnek olarak zikredildiği sözlük ve usul kitapları olmuştur.

İlk defa İbn Hacer tarafından “*Hadisin geri kalanına delalet eden tarafını zikredip, ardından ya hadisin bütün senedlerini ya da belirli kitaplarla sınırlayarak o kitaplarda geçen senedlerini bir araya getiren kitaplar*” şeklinde tanımlanan etrâf eserlerine gelince, bu eserler için çoğunlukla İbn Hacer’in tanımı kullanılmıştır. Bununla birlikte tarafımızdan etrâf kitapları için “*Belirli sayıdaki hadis kaynağında geçen rivayetlerin, alfabetik düzenlenen sahâbî ve râvi isimlerine göre etrâf şeklinde aktarılıp bu kaynaklarda geçen senedlerle onların geçtiği yerleri bir arada zikreden kitaplar*” şeklinde bir tanım geliştirilmiştir. Böylece etrâf eserleri için kapsamlı ve daha anlaşılır bir tanım ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hadis ezberinin kısmen azaldığı hicrî dördüncü asır ve sonrasında senedlere, sahâbî râvisine, sahâbî râvisinden gelen rivayet kollarına ulaşmayı kolaylaştıran eserlere ihtiyaç duyulmuştur. Etrâf eserleri bu ihtiyaca cevap vermek üzere ortaya çıkmıştır. Bu anlamda ilk etrâf eserinin, hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında vefat eden Dârekutnî tarafından *Etrâfû'l-Muvatta'* ve *Etrâfu merâsîli'l-Muvatta'* isimleriyle yazıldığı görülmüştür. Dârekutnî'nin bu ilk eserlerinin ardından aynı asırda yaşayan Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî ile Halef b. Hamdûn el-Vâsîtî etrâf eseri yazmışlardır. Hicrî dördüncü asırda yazılan bu ilk eserlerden sonra etrâf eseri yazımı artarak devam etmiştir.

Etrâf eserleri, hadis edebiyatında asıl kaynaklara ulaşmayı kolaylaştıran ve telif yöntemi açısından *ale'r-ricâl* tasnif sistemi içinde sahâbî adına göre oluşturulan literatürler arasında yer almıştır. Bu açıdan müsned literatürüyle aynı tasnif sistemi içinde yer almış olmakla birlikte belirli sayıda eser üzerine yazılmaları, hadisleri kısa lafızlarla zikretmeleri ve farklı kaynaklardaki senedleri bir arada aktarmalarıyla müsnedlerden farklılık arz etmiştir. Etrâf eserleri alfabetik olmaları yönüyle fihristlere benzerken tertip sistemleri ve içerikleri açısından fihristlerden ayrılmıştır. Bu sebeple günümüzde yazılan *Mevsû'atü ertâfi'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf* ya da *Concordance* olarak bilinen *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* gibi birtakım fihristler etrâf olarak isimlendirilse bile etrâf eseri sayılmamıştır.

Etrâf eserlerinde üç aşamalı tertip uygulanmıştır. Genellikle müsned ve mürsel hadislerin iki ayrı bölümde değerlendirildiği etrâf eserlerinde sahâbî isimleri, sahâbeden rivayette bulunan râviler ve râvilerin naklettiği hadisler ayrı ayrı tertip edilmiştir. Bu anlamda sahâbî isimleri; erkek-kadın, ismi verilen-mübhem olarak

zikredilen ayrımlarına tabi tutulmuştur. Yine ismi verilenler isim, künye ya da nisbesine göre ayrı gruplandırılmıştır. Mübhem olarak zikredilenler ise, senedinde bir, iki ya da üç mübhem râvinin bulunmasına göre ayrı değerlendirilmiştir. Etrâf eserlerinde rivayet ettiği hadis sayısı fazla olan râviler, kendilerinden rivayette bulunan râvilere göre tertip edilmiştir. Hadisler ise, etrâf eserlerine kaynaklık eden kitaplardaki öncelik sırasına göre, geçtiği kaynakların sayı ve sıhhat durumuna göre, fikhî konulara göre, hadis lafızlarının alfabetik sıralanmasına göre ya da karışık bir usule göre tertip edilmiştir.

Etrâf eserlerinden istifade etmek için tertiplerinin ve özelliklerinin bilinmesinin gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bu eserlerden daha çok sened konusunda istifade edileceği, eserlerde hadisler tam metinleriyle zikredilmediğinden hadis metinleri konusunda yeterince istifade edilemeyeceği görülmüştür.

Etrâf eserlerinin, sened ve tarikleri bir arada görmek, tespit etmek ve öğrenilmesini kolaylaştırmak; hadislerin asıl kaynaklarında geçtiği yerleri tespit etmek; sahâbenin rivayet ettiği hadis sayısını ve kendisinden rivayette bulunan râvileri öğrenmek, hadislerin geçtiği kaynakları, rivayet kusurlarını, nüsha ve rivayet farklarını, râvi isimlerini ve muhaddislerin hadisler hakkındaki değerlendirmelerini tespit etmek; tahrîc yapmayı, i'tibâr işlemini gerçekleştirmeyi, mütâbi' ve şâhid hadisleri bulmayı kolaylaştırmak; mürsel hadislerin tespitine yardımcı olmak; günümüze ulaşmayan eser ve değerlendirmeleri ulaştırmak gibi faydaları olduğu görülmüştür.

Günümüze ulaşan etrâf eserleri incelendiğinde İbn Asâkir'den önce yazılanların daha sonra yazılanlardan bazı açılardan farklılık arz ettiği görülmüştür. Bu sebeple çalışmamızda İbn Asâkir'den önce yazılan etrâf eserleriyle daha sonra yazılanlar iki başlıkta ayrı olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda Dârekutnî ile başlayıp Dâni ile biten bu dönemde yazılan etrâf eserleri genellikle senedlerden ve üzerine yazıldıkları eserlerden istifade etmeyi kolaylaştırmak üzere yazılmıştır. Oranları aynı olmasa da müellifler tarafından râvi ya da rivayetlere yönelik yapılan değerlendirmeleri içeren bu eserlerin etrâf tertipleri yeterince olgunlaşmamıştır. Eserlerde genel etrâf tertibinin yanında kendine has incelikleri olan tertiplerde kullanılmıştır. Yine eserler arasında etkileşimin az olduğu gözlenmiştir. Bu dönemde yazılan eserlerden Halef b. Hamdûn el-Vâsîti'nin *Etrâfî's-Sahîhayn* adlı eseri

günümüze tam olarak ulaşan ilk etrâf eseri olmuştur. İbnü'l-Kayserânî tarafından yazılan *Etrâfî'l-Kütübi's-sitte* adlı eser *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen altı eseri ilk defa bir araya getirmesi ve *Kütüb-i Sitte* tabirinin kavramlaşmasını sağlaması açısından göze çarpmıştır. Son olarak Dâni tarafından yazılan *Kitâbü'l-Îmâ' ilâ etrâf ehâdisi Kitâbi'l-Muvatta'* adlı eser ise, sened, râvi ve hadislere dair içerdiği bilgiler ile *el-Muvatta'*ın neredeyse bütün rivayetini bir araya getirmesiyle dikkat çekmiştir.

İbn Asâkir ve sonrasında yazılan eserlerin *etrâf tertipleri* son derece güzel ve kullanışlı olup müellifler tarafından özenle uygulanmıştır. Yine bu dönemden günümüze ulaşan eserler, önekilere göre daha çok değerlendirme içermektedir. Dönemin müellifleri arasında ciddi etkileşimler söz konusu olmuştur. Bu dönemde etrâf eserleri üzerine muhtasar ve ta'lik türü eserler de yazılmıştır. Kapsamlı eserlerin yazıldığı bu dönemde üzerine etrâf çalışması hazırlanan kaynakların çeşitliliği artmıştır. Bu dönemde İbn Asâkir tarafından yazılan *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eser, etrâf kitaplarının önünü açması ve etrâf tertibinin olgunlaşmasını sağlaması açısından dikkat çekmiştir. Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*'ı gerek tasnifi gerek kapsayıcılığı gerekse verdiği bilgiler sayesinde öne çıkmıştır. *Kütüb-i Sitte* üzerine hazırlanan en güzel etrâf çalışması olan bu eser, etrâf literatürüyle özdeşleşerek etrâf denilince akla gelen kitap haline gelmiş ve üzerine yirmiden fazla çalışma yapılmıştır. İbn Hacer tarafından hazırlanan *İthâfî'l-mehera bi'l-fevâ'idi'l-mübtakire min etrâfi'l-aşere* adlı çalışma ise *Kütüb-i Sitte* dışında kalan on çalışmanın etrâfını bir araya getirmesiyle göze çarpmıştır. Abdülganî en-Nâblusî tarafından *Tuhfetü'l-eşrâf*'ın muhtasarı gibi yazılan *Zehâ'irü'l-mevâris fi'd-delâleti alâ mevâzi'i'l-hadîs* adlı eser, senedin sadece sahâbî râvisini zikretmesi ve *Kütüb-i Sitte*'yle beraber Malik b. Enes'in *el-Muvatta'*ı üzerine yazılması yönleriyle öne çıkmıştır. Nebîl el-Gamrî tarafından yazılan *İthâfî'l-eşrâf bi-mâ fi Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf* adlı eseri ise, günümüzde yazılması yönüyle dikkat çekmiştir. Yakın zamanda hazırlanan etrâf eserleri günümüzde de bu eserlere ihtiyacın devam ettiğini göstermiştir.

Günümüzde seneden ziyade hadis metni ve dahi hadisin anlamı önem arz ettiğinden etrâf eserlerine olan ilgi hadis lafızlarına göre düzenlenen fihristlere kaymıştır. Ancak şu bir gerçek ki online arama programlarının ortaya çıkması ilim ehlini fihristlerden müstağni kılarak etrâf eserlerinden müstağni kılamamıştır. Etrâf

eserlerinin faydaları bilindiği takdirde bu eserlerin daha yaygın kullanılacağı muhakkaktır.

Yukarıda sayıla etrâf eserlerinin yanında bibliyografi kaynaklarında etrâf eserleri arasında zikredilen ancak incelemeler sonucunda etrâf eseri olmadığı anlaşılan bazı eserler de tespit edilmiştir.

Çalışmada etrâf yazı ile etrâf literatürünün hadis ilmine *etrâf*, *Kütüb-i Sitte* ve *etrâf tertibi* kavramlarını; *etrâf nüshalarını* ve *etrâf usulüyle rivayet* yöntemini kazandırdığı tespit edilmiştir.

Etrâf çalışmalarına kaynaklık eden eser sayısı artıkça yazılan etrâf eserinin faydaları da artmaktadır. Bu açıdan bakıldığında günümüze ulaşan bütün hadis kaynaklarının ortak bir etrâf çalışmasının hazırlanması veya günümüzde bilinen bütün senedler etrâf tertibine göre sıralanıp her sened ile rivayet edilen hadislerin bir araya getirilmesi gibi çalışmalar yapılabilir. Böyle bir çalışma yapıldığı takdirde her hadisin bütün senedleri bir araya getirileceğinden hadislerin sened açısından durumları hakkında değerlendirme yapma imkânı doğacak ve her hadisin tahrîci yapılmış olacaktır. Böyle bir eser sayesinde bütün hadislerin kaç sahâbî tarafından nakledildiği, her sahâbîden kaç hadis rivayet edildiği de ayrıca tespit edilecektir. Etrâf eserlerinin aksine hadis metinleri alfabetik sıralanıp her hadisle birlikte bütün senedlerinin zikredildiği eserler de oluşturulabilir.

Çalışmamızın etrâf literatürü konusunda yapılacak araştırmalara öncülük etmesini ve günümüze ulaşıp tahkik edilmediğini tespit ettiğimiz eserlerin tahkikine vesile olmasını temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târihi tedvînihî*, 2 cilt, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

-----, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi (H. 1-150-M. 622-657)* (trc. Hulusi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

A'ZAMÎ, Muhammed Ziyâurrahman, *Mu'cemü mustalahâti'l-hadîs ve letâ'ifü'l-esânîd*, Advâü's-Selef, Riyad, 1999.

ABDÜLHAY el-HASENÎ, *el-İ'lâm bi-men fi târihi'l-Hind mine'l-a'lâm: Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, 8 cilt, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

ABDÜLMÜHDÎ ABDÜLKADİR, Abdülhâdî, *Turuku tahrîci hadîsi Resûlillâh*, Mektebetü'l-Câmi'atü'l-Ezheriyye, Kahire 2012.

ABDÜSSAMED b. BEKR, Âlü Âbid, *el-Medhâl ilâ tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâr ve'l-hükmü 'aleyhâ*, Dârü't-Tarafeyn, Medine 2010.

ABDÜSSAMED ŞEREFEDDİN, *el-Keşşâf 'an ebvâbi merâci'i Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dârü'l-Kayyime, Bombay 1966.

ACÂC el-HATÎB, Muhammed, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* (thk. Vasiyüllah b. Muhammed Abbas), 4 cilt, Dârü'l-Hânî, Riyad 2001.

-----, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Şuayb el-Arnâvût v.dğr.), 50 cilt, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1995-2001.

AHMED B. SÂBÎT et-TARKÎ, *Kitâbü'l-levâmi' fi'l-cem beyne's-Sihâh ve'l-Cevâmi'*, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu nr. 533.

AHMED HÂC ABDURRAHMAN, *el-Hâfiz Moğultay ve cühûduhü fi 'ilmi'l-hadîs*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi ed-Da've ve Usulü'd-dîn Fakültesi, Mekke 1998.

AHMED MUHTÂR, *Mu‘cemü’l-luġati’l-Arabiyyeti’l-mu‘âsıra*, 4 cilt, ‘Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008.

AKPINAR, Ömer Faruk, “Evâil Literatürü ve Ebû Arûbe el-Harrânî’nin (v. 318/931) *Kitabu’l-Evâil’i*” [Bildiri], *I Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, 25-27 Mart 2016, Şanlıurfa, ss. 475-489.

‘ALEVÎ, Muhammed Emin b. Abdullah el-Urmî el-‘Alevî, *Şerhu Sahîhi Müslim: el-Kevkebü’l-vehhâc ve’r-ravzü’l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (ed. Hâşim Muhammed Ali Mehdî), 26 cilt, Dârü’l-Minhâc, Cidde 2009.

ALÎ el-KÂRÎ, Ebü’l-Hasen Nürüddîn Alî b. Sultân Muhammed, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker fî mustalahâti ehli’l-eser* (thk. Muhammed Nizâr Temîm ve Heysem Nizâr Temîm), Dârü’l-Kalem, Beyrut ts.

ALÎ et-TANTÂVÎ, *Zikriyâtü Ali et-Tantâvî* (ed. Mücâhid Me’mûn Dirâniyye), 8 cilt, Dârü’l-Menâre, Cidde 2006.

ALKAMÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Alî, *Muhtasarü İthâfu’l-mehera bi-etrâfi’l-aşere*, Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, nr. Hadis 2624.

-----, *et-Tuhafü’z-zırâf fî telhîsi’l-Etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 0715.

ALTIKULAÇ, Tayyar, “Hüseynî, Ebü’l-Mehâsin”, *DİA*, Cilt 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 22-23.

AYDINLI, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

-----, “es-Sünen”, *DİA*, Cilt 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 142-143.

BÂ MAHREME, Takıyyüddîn Abdullâh b. Ömer el-Yemenî, *Kılâdetü’n-nahr fî vefeyâti a’yâni’d-dehr* (ed. Bû Cum‘a Makrî ve Hâlid Zuvârî), 6 cilt, Dârü’l-Minhâc, Cidde 2008.

BAŞARAN, Selman, “Halef el-Vâsıtî”, *DİA*, Cilt 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 239.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân* (ed. Muhtâr Ahmed en-Nedvî), 14 cilt, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2003.

BİKAÎ, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhim b. Ömer, *'Unvânü'z-zamân fi terâcimi'ş-şüyûh ve'l-akrân* (thk. Hasan Habşî), 5 cilt, Matbaatü Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2001-2009.

BROCKELMANN, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (trc. Abdülhalîm en-Neccâr v.dğr.), 6 cilt, Dârü'l-Maârif, Kahire ts.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2002.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcü'l-luğa ve shâhu'l-Arabiyye* (thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), 6 cilt, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1979.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, Cilt 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 129-132.

-----, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

DÂNÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Tâhir b. Ali b. İsa b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî, *Kitâbü'l-İmâ' ilâ etrâf ehâdîsi Kitâbi'l-Muvatta'* (thk. Ebû Abdülbârî Rızâ Bû Şame el-Cezâirî), 5 cilt, Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 2003.

DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî), 11 cilt, Dâru Taybe, Riyad 1985.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî* (thk. Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî), 2 cilt, Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Mekke 2015.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvûd* (ed. İzzet Ubeyd ed-De'âs ve Âdil es-Seyyid), 5 cilt, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997.

EBÛ HAYSEME, Züheyr b. Harb b. Şeddâd en-Nesâî, *Kitâbü'l-İlm* (thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî), Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 2001.

EBÛ İSHÂK el-HUYEYNÎ, *Lü'lü'ü'l-esdâf bi-tertibî'l-Müntekâ ale'l-etrâf*, 2 cilt, Darü't-Takvâ, Medine 2009.

EBÛ MES'ÛD ed-DİMAŞKÎ, İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd, *el-Ecvibe li's-Şeyh Ebû Mes'ûd ammâ eşkele's-Şeyh ed-Dârekutnî alâ Sahîh-i Müslim bin el-Haccâc* (thk. İbrâhim b. Ali b. Muhammed Âlü Küleyb), Dârü'l-Varrâk, Riyad 1998.

-----, *Ta'likatu Etrâfi's-Sahîhayn*, Zâhiriyye, nr. 1164 ya da "Zâhiriyye, nr. 203 [Hadis 373] cilt 4, 140 vr.

EBÛ UBEYDE, Meşhûr b. Hasan b. Selmân ve Ebû Huzeyfe, Râid b. Sabrî, *el-İrâk fî ehâdis ve âsâri'l-fiten*, 2 cilt, Mektebetü'l-Furkân, Dubai 2004.

-----, *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethi'l-bârî*, Dârü'l-Hicre, Riyad 1991.

EBÛ ZEHV, Muhammed Muhammed, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn: 'Înâyetü'l-Ümmeti'l-İslâmiyye bi's-sünneti'n-nebeviyye*, er-Riâsetü'l-âmme li-idâreti'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ ve'd-da've ve'l-irşâd, Riyad 1984.

EBÛ'L-MEHÂSİN el-HÜSEYNÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Hamza ed-Dımaşkî, *el-Keşşâf fî ma'rifeti'l-Etrâf*, İspanya El Escorial Kütüphanesi, nr. 469, Mahtut nr. 1617.

EFENDİOĞLU, Mehmet, "Ziyâeddin el-Makdisî", *DİA*, Cilt 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 491-495.

ETYÛBÎ, Muhammed b. Ali b. Âdem el-Etyûbî el-Vellevî, *Şerhu Süneni'n-Nesâi: Zahîretü'l-'ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*, 42 cilt, Dârü'l-Mi'râc, Riyad 1996 ve Dâru Âlü Bürûm, Mekke 1999-2007.

FESEVÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), 4 cilt, Mektebetü'd-Dâr bi'l-Medîneti'l-Münevvere, Medine 1410/1990.

el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: el-Hadisü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuhu ve ricâlüh, 3 cilt, el-Mecmaû'l-melikî li-buhûsi'l-hadâreti'l-İslâmiyye: Müessesetü âlü'l-beyt, Amman 1991.

GAVRÎ, Seyyid Abdülmâcid, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2007.

-----, *el-Vecîz fî ta'rif kütübi'l-hadîs*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 2009.

GAZZÎ, Kemâleddin Muhammed b. Muhammed Şerîf el-Âmirî, *el-Virdü'l-ünsî ve'l-vâridü'l-kudsî fî tercemeti'l-ârif Abdülganî en-Nablûsî* (haz. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Kitâb-Nâşirûn, Beyrut 2016.

GAZZÎ, Takiyüddin b. Abdulkâdir et-Temîmî ed-Dârî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), 4 cilt, Darü'r-Rifâ'î, Riyad, 1979.

HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* (thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Dârü'd-Da've, İskenderiye 1983.

HALEF B. HAMDÛN, *Etrâfü's-Sahîhayn*, 4 cilt, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1/89 [31].

-----, *Etrâfü's-Sahîhayn*, Zâhiriyye 1162.

HALÎL ŞÎHÂ, *Takrîbü İtrâfü'l-Müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbe: İthâfü'l-celî bi-Takrîbi etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbel*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2010.

-----, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf: Tecrîdü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, 2 cilt, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2008.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam ibn Münebbih*, Beyan Yayınları, İstanbul 2013.

HATİB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), 2 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts.

-----, *Takyîdü'l-ilm* (thk. Sa'd Abdülgaffâr Ali), Dârü'l-İstikâme, Kahire 2008.

-----, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), 24 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2004.

HATİBOĞLU, İbrahim, "Müsned", *DİA*, Cilt 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 99-101.

HAVLÎ, Muhammed Abdülazîz, *Târîhu fînûni'l-hadîsi'n-nebevî* (thk. Mahmûd el-Arnâvût ve Muhammed Bedreddin el-Kahvecî), Dâru İbn Kesîr, Dımaşk ts.

Hizânetü't-turâs: Fihrisü'l-mahtûtât, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, ts.

İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fazlihî* (thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri), 2 cilt, Dâru İbnü'l-Cevzî, Riyad 1994.

İBN ABDÜLHÂDÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî, *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadîs* (thk. Ekrem el-Bûşî ve İbrâhim ez-Zeybak), 4 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, 2 cilt, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nr. 455-456.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî, *el-Mu'cemü'l-müştemel alâ zikri esmâ'i şüyûhi'l-e'immeti'n-nübel* (thk. Sekîne eş-Şihâbî), Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1981.

-----, *Târîhu medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî), 80 cilt, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995.

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî), 9 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1952.

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef li İbn Ebû Şeybe* (thk. Muhammed Avvâme), 26 cilt, Dârü'l-Kıble, Cidde 2006.

İBN FÂRİS, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 6 cilt, Dârü'l-Fikr, Kahire 1979.

İBN FEHD, Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed el-Mekkî, *Etrâf ehâdîsi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî*, Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttab Koleksiyonu nr. 269.

-----, *el-İşrâf ale'l-cem' beyne'n-Nüketi'z-zırâf ve Tuhfeti'l-işrâf*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, nr. 282.

-----, *Lahzü'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts.

İBN HACER, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Düererü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, 4 cilt, Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1930.

-----, *Etrâfü Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel: İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî* (thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır) 10 cilt, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993.

-----, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* (thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd), 13 cilt, Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 2001.

-----, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz), 13 cilt, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.

-----, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (ed. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), 17 cilt, Dâru Taybe, Riyad 2005.

-----, *İthâfü'l-mehera bi'l-fevâ'idi'l-mübtakere min etrâfi'l-'aşere* (thk. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır) 19 cilt, Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Medine 1994-2004. (Esas alınmıştır).

-----, *İthâfü'l-mehera bi'l-fevâ'idi'l-mübtakere min etrâfi'l-'aşere* (thk. Hâmid Abdullah el-Mahallavî) 17 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2012.

-----, *Lisânü'l-mîzân* (ed. Abdülfettâh Ebû Gudde), 10 cilt, Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, Beyrut 2002.

-----, *el-Metâlibü'l-'âliye bi-zevâ'idi'l-mesânîdi's-semâniye* (thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şeserî), 19 cilt, Dârü'l-Âsime, Riyad 1998-2000.

-----, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh* (thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr), 2 cilt, Dârü'r-Râye, Riyad 1994.

-----, *en-Nüketü'z-zırâf ale'l-Etrâf -Tuhfetü'l-eşrâf*'la birlikte- (thk. Abdüssamed Şerefeddin), 14 cilt, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983.

-----, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzihi Nuhbeti'l-Fiker* (thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî), Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 2001.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman* (thk. İhsan Abbas), 8 cilt, Dâru Sâdır, Beyrut 1978.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî), 2 cilt, Dârü's-Sumey'î, Riyad 2000.

İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye* (tsh. Hâfız Abdülalîm Han), 4 cilt, Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd-Dekken 1978-1979.

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), 21 cilt, Dâru Hecer, Gize 1997-1998.

-----, *Câmi'u'l-mesânîd ve's-süneni'l-hâdî li-akvâmi's-senen* (thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), 10 cilt, Dâru Hızır, Beyrut 1998.

İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-sitte* (thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlü Nu'mân), Merkezü'n-Nu'mân li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'-tahkîk ve't-türâs ve't-terceme, San'â 2011.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn Mâce* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), 2 cilt, Matbaatü Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire ts.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-'Arab*, 15 cilt, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

İBN NUKTA, Ebû Bekr Muînüddîn Muhammed b. Abdilganî el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd* (thk. Şerîf b. Sâlih eç-Çadî), 2 cilt, Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, Katar 2014.

İBN OSMAN, Ebû Muhammed Muvaffakuddin b. Osman eş-Şârî, *Mürşidü'z-züvvâr ilâ kubûri'l-ibrâr* (thk. Muhammed Fethî Ebû Bekir), ed-Dârü'l-Misriyye el-Lübniyye, Kahire 1995.

İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed Receb el-Bağdâdî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* (thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), 5 cilt, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 2005.

İBN SEYYİDÜNNÂS, Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, *en-Nefhu's-şezî fi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm), 2 cilt, Dârü'l-Âsime, Riyad 1409/1989.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (thk. Muhammed Muhammed Emîn ve Nebîl Muhammed Abdülazîz), 13 cilt, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-amme li'l-kitâb ve Matbaatü Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 1984-2009.

İBNÜ'L-ADÎM, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed el-Ukaylî, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* (thk. Süheyl Zekkâr), 12 cilt, Dârü'l-Fikr, Beyrut ts.

İBNÜ'L-CA'D, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd* (thk. Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî), 2 cilt, Mektebetü'l-Fellâh, Küveyt 1985.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ), 19 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut 1995.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Kitâbü'l-Müs'adü'l-ahmed fi hatmi Müsnedi'l-Îmâm Ahmed*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1990.

İBNÜ'L-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (thk. Abdüsselâm el-Hirâs), 4 cilt, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1995.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed el-Cezerî, *Câmi'u'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl* (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût), 12 cilt, Mektebetü'l-Halvânî, Matbaatü'l-Melâh, Mektebetü Dârü'l-bennân, b.y. 1969-1972.

İBNÜ'L-FUVATÎ, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mecme'î'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb* (thk. Muhammed el-Kâzım), 6 cilt, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-İslâmî, Tahran 1416/1995.

İBNÜ'L-GAZZÎ, Ebü'l-Meâlî Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman, *Dîvânü'l-İslâm* (thk. Seyyid Kesrevî Hasan), 4 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1990.

İBNÜ'L-İRÂKÎ, Ebü Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm el-Kürdî, *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Dârü'l-Cinân, Beyrut 1986.

-----, *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl* (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1999.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût ve Mahmûd el-Arnâvût), 10 cilt, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986.

İBNÜ'L-KAYSERÂNÎ, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî, *Etrâfî'l-garâ'ib ve'l-efrâd min hadisi Rasûlillâh (s.a.s.) li'l-imâm ed-Dârekutnî* (thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr ve es-Seyyid Yûsuf), 5 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

-----, *Etrâfî'l-garâ'ib ve'l-efrâd li'd-Dârekutnî* (tsh. Câbir b. Abdullah es-Surayyi'), 2 cilt, y.y., b.y. 1428/2007.

-----, "Şürütü'l-e'immeti's-sitte", *Selâsu rasâil fî ilmi mustalahi'l-hadîs* (ed. Abdülfettâh Ebü Gudde), Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmîyye, Beyrut 2005.

İBNÜ'L-MUFADDAL, Ebü'l-Hasen Şerefüddîn Ali b. el-Mufaddal b. Ali el-Makdisî, *Kitâbü'l-Erba'in el-mürettebe alâ tabakâti'l-erba'in* (thk. Muhammed Sâlim b. Muhammed b. Cem'an el-Abbâdî), Advâü's-selef, Riyad ts.

İBNÜ'L-MÜLAKKIN, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *el-'Akdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb* (thk. Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

-----, *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi's-Şerhi'l-kebîr* (thk. Cemâl Muhammed es-Seyyid v.dğr.), 28 cilt, Dârü'l-Âsime, Riyad 2009.

-----, *el-muîn alâ tefehhümi'l-erbain* (thk. Dağaç b. Şebîb el-Acemî), Mektebetü Ehlü'l-eser, Havalli 2012.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadis* (thk. Abdüllatîf el-Hümeym ve Mâhir Yâsîn el-Fahl) Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2002.

İBNÜ'Ş-ŞA'ÂR, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Mübârek el-Mevsilî, *Kalâ'idü'l-cümân fî ferâ'idü şu'arâ'i hâze'z-zamân: 'Ukûdü'l-cümân fî şu'arâ'i hâze'z-zamân* (thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî), 9 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2005.

İSMÂİL PAŞA, el-Babanî, *Hediyetü'l-ârifîn, Esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 2 cilt, Maarif Basımevi, İstanbul cilt 1, 1951, cilt 2, 1955.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Etrâf", *DİA*, Cilt 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, ss. 498-499.

-----, "İrâkî, Zeynüddin", *DİA*, Cilt 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 118-121.

-----, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, Cilt 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 514-531.

-----, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA*, Cilt 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss. 109-111.

-----, "Kütüb-i Sitte", *DİA*, Cilt 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 6-8.

-----, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, Cilt 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, ss. 220-221.

-----, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, Cilt 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, ss. 229-231.

-----, "el-Muvatta", *DİA*, Cilt 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 416-418.

-----, "el-Müsned", *DİA*, Cilt 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 104-105.

-----, “es-Sünen”, *DİA*, Cilt 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 143-145.

-----, “es-Sünen”, *DİA*, Cilt 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, ss. 147-148.

KARAMAN, Fikret v.dğr., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

KÂTİB ÇELEBİ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (haz. Şerefettin Yaltkaya ve Rifat Bilge), 2 cilt, Maarif Matbaası, b.y. 1941.

-----, *Süllemü’l-vüsûl ilâ tabakâti’l-fuhûl* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), 6 cilt, Entegre Matbaacılık, İstanbul 2010.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 4 cilt, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1993.

KETTÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca‘fer b. İdrîs, *er-Risâletü’l-mustatrafe: Hadis Literatürü* (trc. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

-----, *er-Risâletü’l-müstetrafe* (ed. Ebû Ya‘lâ el-Beyzâvî el-Mağribî), Dârü’l-Kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 2011.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr, *Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu‘cemü’l-me‘âcim ve’l-meşyahât ve’l-müselselât* (ed. İhsân Abbas), 3 cilt, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1982.

KİRMÂNÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *Sahîhü’l-Buhârî bi Şerhi’l-Kirmânî*, 25 cilt, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut 1981.

KOÇKUZU, Ali Osman, “Ebû Mes‘ûd ed-Dımaşkî”, *DİA*, Cilt 10, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 187-188.

-----, “İbnü’l-Cârûd”, *DİA*, Cilt 20, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 537.

KÖYCÜ, Erdoğan, *el-Mizzî’nin Hadis İlmindeki Yeri*, Araştırma Yayınları, Ankara 2013.

KUZUDİŞLİ, Bekir, *Hadis Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2017.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S. ve Tomar, Cengiz, “İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, *DİA*, Cilt 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 321-324.

KÜTÜBÎ, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-Vefeyât* (thk. İhsan Abbas), 5 cilt, Dâru Sâdır, Beyrut 1973.

MAHMÛD el-MELLÂH, *et-Ta'lik ale'r-Rahîku'l-mahtûm* (ed. Abdullah b. Mâni' er-Rûkî), Dârü'l-Âlemiyye, İskenderiyye 2010.

MAHMÛD et-TAHHÂN, *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*, Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad 1996.

MAKRÎZÎ, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed, *el-Mukaffa'l-kebir* (thk. Muhammed el-Ya'lâvî), 8 cilt, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.

MANSÛR SELMÂN, Nasr Nassâr, *Ta'akkubâtü'l-Hâfiz İbn Hacer alâ gayrihî mine'l-'ulemâ' min hilâli kitâbihî Tehzîbü't-Tehzîb min bidâyet harfi'l-elif ilâ nihâyet harfi'z-zâ'*, Ürdün Üniversitesi ed-Dirâsâtü'l-'ulyâ Fakültesi, Amman 2005.

MANSÛRFÛRÎ, Muhammed Süleyman Selmân, *Rahmeten li'l-'âlemîn* (trc. Semîr Abdülhamîd İbrâhim), Dârü's-Selâm, Riyad 1998.

MAR'AŞLÎ, Yûsuf Abdurrahman, *İlmü fehreseti'l-hadîs: neş'etühû, tetavvürühû, eşhûru ma-düvvine fîhi*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1986.

MA'TÛK, Sâlih Yûsuf, *Bedrüddîn el-'Aynî ve eserühû fî 'ilmi'l-hadîs*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

MÎZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 35 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

-----, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (thk. Abdüssamed Şerefeddin), 14 cilt, Dârü'l-Kayyime, Bombay 1965-1982.

-----, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 13 cilt, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999. (Esas alınmıştır).

MOĞULTAY, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Âdil b. Muhammed ve Usâme b. İbrâhim), 12 cilt, el-Fârûk el-hadîsiyye li't-tıbâa ve'n-neşr, Kahire 2001.

-----, *Şerhu Süneni İbn Mâce* (thk. Kâmil Uveyde), 5 cilt, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 1999.

MUHAMMED ABDÜLKADİR, Atâ, *Fehârisü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, 2 cilt, Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1990.

MUHAMMED MAHLUF, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, 2 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003.

MÜNÂVÎ, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, 6 cilt, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1972.

MÜSELLEMÎ, Muhammed Mehdi v.dğr., *Mevsû'atu ekvâl-i Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî fî ricâli'l-hadîs ve ilelih*, 2 cilt, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut 2001.

MÜSÂİD MÜSLİM, Abdullah Âlü Ca'fer, *Eserü't-tatavvuri'l-fikrî fî't-tefsîr fî'l-asri'l-Abbâsî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim* (ed. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), 2 cilt, Dâru Taybe, Riyad 2006.

NÂBLUSÎ, Abdülganî b. İsmâil en-Nâblusî, *Kevkebü'l-mebânî ve mevkebü'l-me'ânî: Şerhu salâvatı Seydî's-Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî* (thk. Hasan es-Seyyid el-Cezâirî), Kitâb-Nâşirûn, Beyrut 2012.

-----, *Zehâ'irü'l-mevâris fî'd-delâle alâ mevâzi'i'l-hadîs*, 4 cilt, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.

NÂSİRÎ, Sencer b. Abdillâh, *Müsnedü'l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî* (thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib), 3 cilt, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2005.

NEBÎL el-GAMRÎ, "İthâfü'l-eşrâf bi-mâ fî Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf", *Fethü'l-mennân: İtmâmü'l-ihtimâm bi-Müsnedi Ebû Muhammed b. Behrâm*, 10 cilt, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2014.

NECCÂR, Muhammed et-Tayyib, *el-Kavlü'l-mübîn fî sîreti Seyyidi'l-mürselîn*, Dârü'n-Nedveti'l-cedîd, Beyrut ts.

NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî* (thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân), Mektebetü'l-Maârif li'n-neşr ve't-tevzî', Riyad ts.

NÜVEYRÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb* (thk. Müfîd Kumeÿha v.dğr.), 33 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2004.

ÖZ, Mustafa, "Acârîde", *DİA*, Cilt 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 318-319.

ÖZEL, Ahmet, "Nâblusî, Abdülğanî b. İsmâil", *DİA*, Cilt 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 268-270.

ÖZKAN, Halit, "Tuhfetü'l-eşrâf", *DİA*, Cilt 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 357-358.

ÖZPINAR, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.

RUHAYLÎ, Abdullah b. Dayfullah, *el-İmam Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmîyye*, Dârü'l-Endülüsü'l-hadra', b.y. 2000.

SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn, *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-umyân* (ed. Ahmed Zekî Beg), Matbaatü'l-Cemâliyye, b.y. 1911.

-----, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnâvût ve Türkî Mustafa), 29 cilt, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.

SAÎD el-MENDÛH ve Sâmi et-Tûnî, *Takrîbü Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (ed. Ebû Hâcer Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl), 6 cilt, Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1994.

SAN'ÂNÎ, Ebû İbrâhim İzzüddîn Muhammed b. İsmâil, *Tavzîhü'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr* (ed. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyde), 2 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

SA'D b. ABDULLAH, Âlü Humeyd, *Turuku tahrîci'l-hadîs* (ed. Ebû Ubeyde Mâhir b. Sâlih Âlü Mübârek), Dâru Ulûmü's-sünne li'n-neşr, Riyad 2000.

SARIÇAM, İbrahim ve Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2011.

SEHÂVÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* (thk. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd), 3 cilt, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

-----, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 12 cilt, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1992.

-----, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfîyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî* (thk. Abdülkerîm b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr ve Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âlü Fühayd), 5 cilt, Mektebetü Dârü'l-minhâc, Riyad 1426/2005.

SERKÎS, Yûsuf İlyân, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebte*, 2 cilt, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire t.y.

SEYYÎD CA'FER el-BERZENCÎ, *İltikâtü'z-zeher mi'n-netâ'ici'r-rihleti ve's-sefer fî ahbâri'l-karni'l-hâdî aşer* (thk. Şeyh Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2018.

SIDDÎK HASEN HÂN, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri me'âsiri't-tirazi'l-âhiri ve'l-evvel*, Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, Katar 2007.

SİNDÎ, Muhammed Hâşim b. Abdülgafûr es-Sindî et-Tettevî, *es-Seyfü'l-celî alâ sâbbi'n-nebî* (thk. Abdullah el-Fühaymî es-Sindî), Dârü'd-Diyâ', Havalli 2016.

SÎNÎ, Mahmûd İsmâil v.dğr., *el-Mu'cemü's-siyâkiyye li't-ta'birâti'l-istulâhiyye*, Mektebetü Lübnân nâşirûn, Beyrut 1997.

SÖNMEZ, Mehmet Ali, "İbn Hibbân", *DİA*, Cilt 20, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss. 63-64.

SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), 10 cilt, Matbaatü İsâ el-Bâb el-Halebî, b.y. 1964.

SÜVEYDÂN, Nâsır b. Muhammed, *Fehârisü evâ'ili'l-hadîs ve etrâfîhi: neş'etühâ ve ehemmiyetüha ve tertîbüha*, Mektebetü'l-Melik Fehd el-vataniyye, Riyad 1997.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebü Bekr b. Muhammed, *el-Bahru'l-lezî zahar fî şerhi Elfiyyetü'l-eser* (thk. Enîs b. Ahmed b. Tâhir el-Endünûsî), 4 cilt, Mektebetü'l-Gurabâi'l-eseriyye, Medine 1999.

-----, *el-Hâvî li'l-fetâvâ: fî'l-fikhi ve ulûmi't-tefsîri ve'l-hadîsi ve'l-usûli ve'n-nahvi ve'l-i'râbi ve sâiri'l-fünûn*, (tsh. Abdüllatîf Hasan Abdurrahmân), 2 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2000.

-----, *Nazmü'l-'ikyân fî a'yâni'l-a'yân* (thk. Philip Hitti), Mektebetü'l-İlmîyye, Beyrut 1927.

-----, *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1983.

-----, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (thk. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî), 2 cilt, Mektebetü'l-Kevser, Riyad 1415/1995.

-----, *Tenvîrü'l-havâlik şerhun alâ Muvatta'u Mâlik* (tsh. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2002.

-----, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî*, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts.

ŞÂKİR MAHMÛD, Abdülmün'im, *İbn Hacer el-'Askalânî Musannefâtühû ve dirâsetün fî menhecihî fî kitâbihî el-İsâbe*, 2 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-nihal* (thk. Emîr Ali Mühennâ ve Ali Hasan Fâ'ûr), 2 cilt, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1993.

ŞEVKÂNÎ, Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, 2 cilt, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire ts.

TÂHİR el-CEZÂİRÎ, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (thk. Abdülfettâh Ebü Gudde), 2 cilt, Mektebetü'l-matbuati'l-İslâmîyye bi-Haleb, Betrut 1995.

TAVÂLİBE, Muhammed Abdurrahman, *el-Hâfizü'l-Mizzî ve't-tahrîc fî kitâbihî Tuhfetü'l-eşraf bi-ma'rifeti'l-etrâf*, Dâru Ammâr, Amman 1998.

Tekmilü'l-Etrâf, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 387.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu'l-kebîr* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

TÜFEKÇİOĞLU, Zekeriya, *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler: Hicrî İlk Üç Asır*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

UĞUR, Mücteba, "Alkamî", *DİA*, Cilt 2, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss. 468-469.

-----, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, Ankara 1992.

-----, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV Yayınları, Ankara 1996.

UKAYLÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'* (thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi), 4 cilt, Dârü's-Sumey'î, Riyad 2000.

WATT, W. Montgomery, *İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı* (trc. Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

YAZICI, İbrâhim, *Kitabü Nec'atü'r-râ'id ve şir'ati'l-vârid fi'l-müterâdif ve'l-mütevârid*, 2 cilt, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1985.

YÂFÎÎ, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullâh b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (ed. Halîl el-Mansûr), 4 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsân Abbas), 7 cilt, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

YÜCEL, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.

ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Dîvânü'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve sıkâtun fihim leyyin* (thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî), 2 cilt, Mektebetü'n-Nehdati'l-hadîse, Mekke ts.

-----, *el-İber fî haberi men gaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl), 4 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1985.

-----, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (thk. Şuayb el-Arnâvût), 25 cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

-----, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), 17 cilt, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

-----, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4 cilt, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1958.

ZEHRÂNÎ, Muhammed Matar, *Tedvînü's-sünneti'n-nebeviyye neş'etühû ve tetavvürühû*, Dârü'l-Hicre, Riyad 1996.

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm kamûsu terâcîm*, 8 cilt, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 2002.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, ettiği *el-Le'âlî'ü'l-mensûre fi'l-ehâdisi'l-meşhûre: et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986.

ZİYÂEDDÎN el-MAKDÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid, *Cüz'ü'l-evhâm fî meşâyihî'n-nübel* (thk. Bedr b. Muhammed el-'Umâş), Dârü'l-Buhârî, b.y. 1992 (muhakkikin girişi).

-----, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Mustafâ 'aleyhi efdalü's-salâti ve's-selâm* (thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe), 6 cilt, Dâru Mâcid 'Asîrî, Cidde 2004 (muhakkikin girişi).

ZÜHEYR en-NÂSİR, *el-Mevsû'atü'l-hadîsiyye beyne'l-vâkı' ve'l-me'mûl*, Mecme'u'l-Melik Fehd li't-tibâ'a, Medine ts.

EKLER

EK-1: Etrâf Eserlerinin Listesi

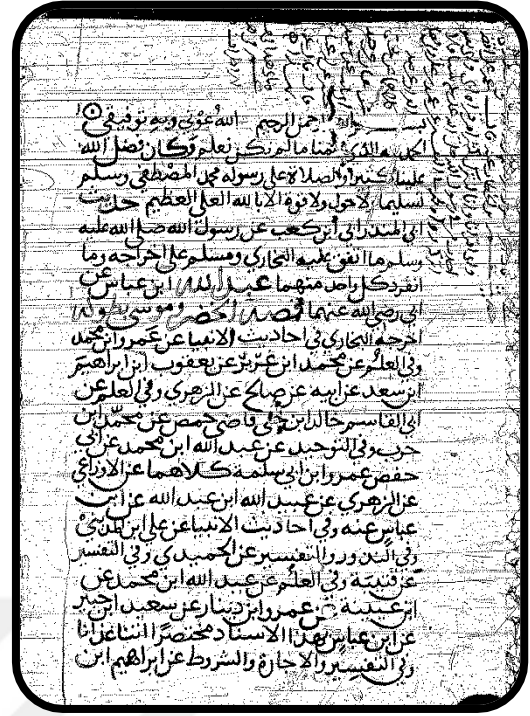
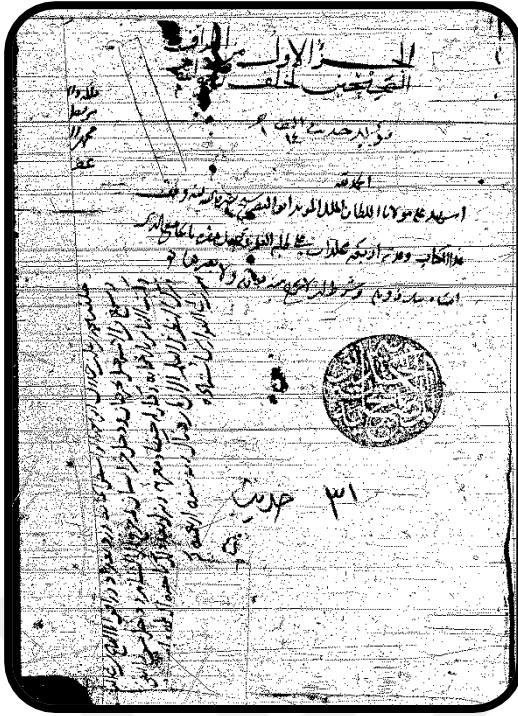
	ESER	MÜELLİF	ÜZERİNE YAZILDIĞI KAYNAKLAR	ESERİN DURUMU	S. NO
1	<i>Etrâfû 'l-Muvatta'</i>	Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995)	Mâlik b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Kayıp	72
2	<i>Etrâfu merâsîli 'l-Muvatta'</i>	a.mlf.	Mâlik b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Kayıp	74
3	<i>Ta 'lîkatu Etrâfi 's-Sahîhayn</i>	Ebü Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (ö. 401/1010)	<i>Sahîhayn</i>	Mahtût	75
4	<i>Etrâfû 's-Sahîhayn</i>	Halef b. Hamdûn el-Vâsitî (ö. 401/1010)	<i>Sahîhayn</i>	Mahtût	80
5	<i>Etrâfû 'l-Muvatta'</i>	Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	Mâlik b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Kayıp	83
6	<i>Etrâfû 'l-garâ 'ib ve 'l-efrâd li 'd-Dârekutnî</i>	Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Ali el-Makdisî eş-Şeybânî (ö. 507/1113)	Dârekutnî, <i>el-Efrâd ve 'l-garâ 'ib</i>	Neşredilmiş	83
7	<i>Etrâfu Müsnedi Ebû Îsâ et-Tirmizî</i>	a.mlf.	Tirmizî, <i>el-Câmi 'u 's-sahîh</i>	Kayıp	89
8	<i>Etrâfu Süneni 'n-Nesâî</i>	a.mlf.	Nesâî, <i>es-Sünen</i>	Kayıp	90

9	<i>Etrâfu Süneni İbn Mâce</i>	a.mlf.	İbn Mâce, <i>Etrâfu Süneni İbn Mâce</i>	Kayıp	90
10	<i>Etrâfu 'l-Kütübi 's-sitte</i>	a.mlf.	<i>Kütüb-i Sitte</i>	Kayıp	91
11	<i>el-Misbâh fî etrâfi ehâdîsi 'l-mesânîdi 's-sitte</i>	a.mlf.	?	Kayıp	96
12	<i>Etrâfu ehâdîsi Ebû Hanîfe</i>	a.mlf.	Ebû Hanîfe'nin Rivayet Ettiği Hadisler	Kayıp	96
13	<i>Etrâfu ehâdîsi Mâlik b. Enes</i>	a.mlf.	Mâlik b. Enes'in Rivayet Ettiği Hadisler	Kayıp	97
14	<i>Etrâfu ehâdîsi 'ş-Şeyheyn li 'd-Dârekutnî</i>	a.mlf.	<i>Ehâdîsü 'ş-Şeyheyn li 'd-Dârekutnî</i>	Kayıp	97
15	<i>Etrâfu 's-Sahîhayn</i>	Ebû Nuaym Ubeydullah b. Hasan b. Ahmed el-Haddâd el-İsbahânî'nin (ö. 517/1123)	<i>Sahîhayn</i>	Kayıp	98
16	<i>Kitâbü 'l-İmâ' ilâ etrâf ahâdîsi Kitâbi 'l-Muvatta'</i>	Ebü'l-Abbas Ahmed b. Tâhir b. Ali b. İsa b. Ubâde el-Ensârî el-Hazrecî ed-Dânî (ö. 532/1138)	Mâlik b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Neşredilmiş	98

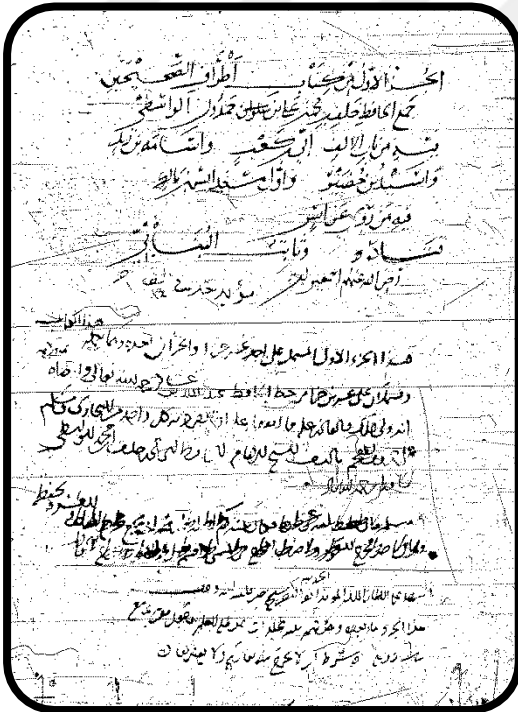
17	<i>el-İşrâf alâ ma 'rifeti 'l-etrâf</i>	İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 571/1176)	<i>Sünen-i Erbaa</i>	Mahtût	103
18	<i>Etrâfü 'l-mevzûât li-İbnü 'l-Cevzî</i>	Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa'dî (ö. 643/1245)	İbnü'l-Cevzî, <i>el-Mevzûât</i>	Kayıp	109
19	<i>Etrâfü 's-sitte</i>	Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kastallânî (ö. 686/1287)	<i>Kütüb-i Sitte</i>	Kayıp	109
20	<i>Tuhfetü 'l-eşrâf bi-ma 'rifeti 'l-etrâf</i>	Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341)	<i>Kütüb-i Sitte</i>	Neşredilmiş	109
21	<i>Lahku 'l-etrâf</i>	a.mlf.	Nesâî, <i>es-Sünenü 'l-kübrâ</i>	İbn Hacer <i>en-Nuketü 'z-zırâf</i> 'nda yer vermiş	133
22	<i>Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân</i>	Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-Kürdî el-İrâkî (ö. 806/1404)	İbn Hibbân, <i>es-Sahîhi</i>	Kayıp	134

23	<i>Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân</i>	İbnü'l-Mürşüdi, Ebû Muhammed Nesîmüddîn Abdülgani b. Abdülvâhid b. İbrâhim b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Füvvî el-Mekkî (ö. 838/14)	İbn Hibbân, <i>es-Sahîhi</i>	Kayıp	134
24	<i>İthâfü'l-mehere bi'l-fevâ'idi'l-mübtekire min etrâfi'l-aşere</i>	Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)	On müsned üzerine yazılmıştır.	Neşredilmiş	135
25	<i>İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî bi-etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî</i>	a.mlf.	Ahmed b. Hanbel, <i>el-Müsned</i>	Neşredilmiş	139
26	<i>el-İnâre fî etrâfi'l-Muhtâre</i>	a.mlf.	Ziyâüddîn el-Makdisî, <i>el-Ehâdisi'l-muhtâre</i>	Kayıp	142
27	<i>el-İcza' bi-etrâfi'l-ecza'</i>	a.mlf.	Cüzler (?)	Kayıp	142
28	<i>Tecridu Lahku'l-Mizzî bi'l-etrâf</i>	a.mlf.	Mizzî <i>Lahku'l-etrâf</i>	Kayıp	143
29	<i>Etrâfü's-Sahîhayn</i>	a.mlf.	<i>Sahîhayn</i>	Kayıp	143
30	<i>Etrâf ehâdisi'l-muhraca fî'l-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî</i>	Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Muhammed b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 871/1466)	Takıyyüddîn İbn Fehd, <i>el-Menheci'l-celî ilâ şüyûhi kâdi'l-haremeyni's-sirâci'l-Hanbelî</i>	Mahtût	144

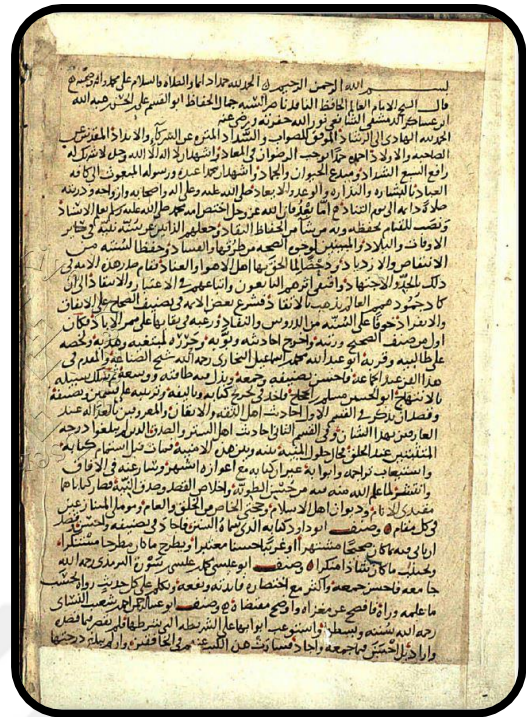
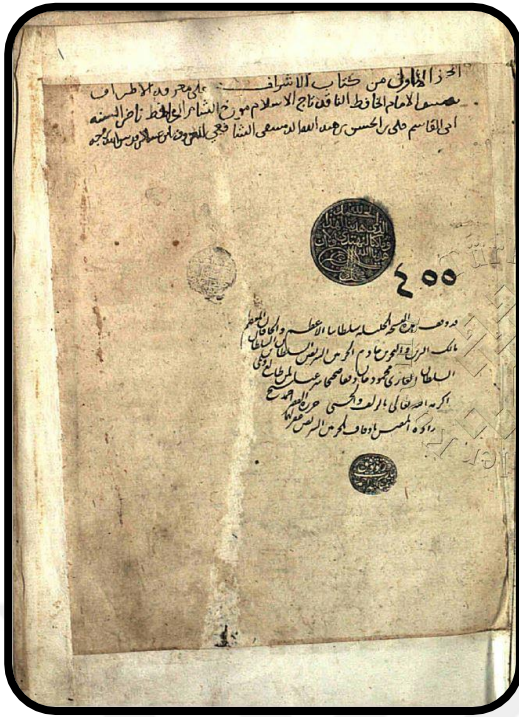
31	<i>Etrâfû'l-eşrâf bi'l-esrâf ale'l-etrâf</i>	Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)	<i>Kütüb-i Sitte</i>	Kayıp	145
32	<i>Etrâfû'l-Buhârî</i>	Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726)	Buhârî, <i>el-Câmi 'u's-sahîh</i>	Kayıp	145
33	<i>Zehâ'irü'l-mevârîs fi'd-delâleti alâ mevâzi 'i'l-hadîs</i>	Abdülganî b. İsmâil b. Abdilganî b. İsmâil en-Nâblusî (ö. 1143/1731)	<i>Kütüb-i Sitte</i> ve Mâlk b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Neşredilmiş	145
34	<i>Etrâfû'l-Muvatta'</i>	Ebü Bekr b. Habîb (ö. ?)	Mâlk b. Enes, <i>el-Muvatta'</i>	Kayıp	148
35	<i>el-Etrâf</i>	Tirmizî (??)	?	Mahtût	148
36	<i>Lü'lü'ü'l-esdâf bi-tertibî'l-Müntekâ ale'l-etrâf</i>	Ebü İshâk el-Huveynî (Hayatta)	İbnü'l-Cârûd, <i>el-Müntekâ</i>	Neşredilmiş	149
37	<i>İthâfû'l-eşrâf bi-mâ fî Müsnedi'd-Dârimî mine'l-etrâf</i>	Ebü Âsım Nebîl b. Hâşim el-Gamrî (Hayatta)	Dârimî, <i>el-Müsned</i>	Neşredilmiş	150
38	<i>ez-Zevâidü'l-Litâf bi-ma'rifeti men vâfeke ashâbü'l-etrâf fi Tuhfeti'l-eşrâf</i>	Halîl b. Me'mûn Şihâ (Hayatta)	<i>Kütüb-i Tis'a</i>	Basılmamış	152

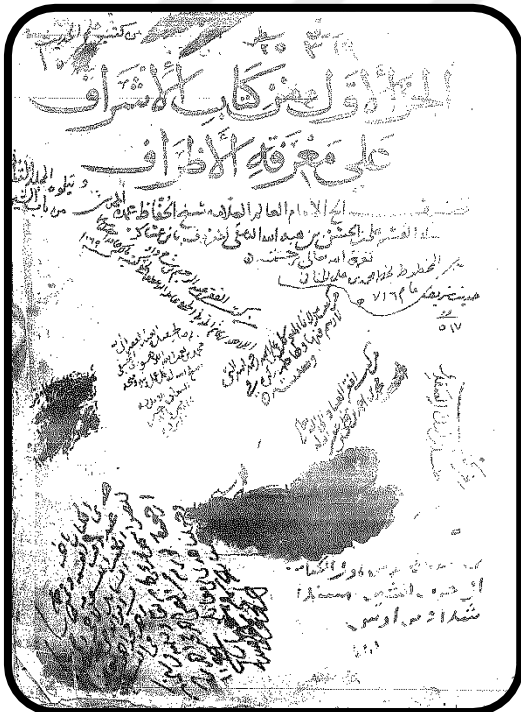
Resim 3: Halef b. Hamdûn el-Vâsitî, *Etrâfû's-Sahîhayn*, Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. 1/89 [31] (Bu nüsha dört ciltten oluşan eserin birinci cildir.)

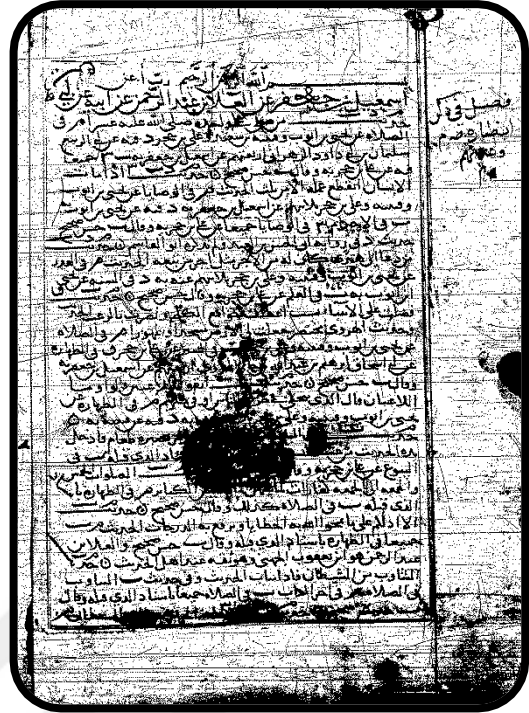
Resim 4: Halef b. Hamdûn el-Vâsitî, *Etrâfû's-Sahîhayn*, Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. 1/89 [32] (Bu nüsha üç ciltten oluşan eserin birinci cildir.)

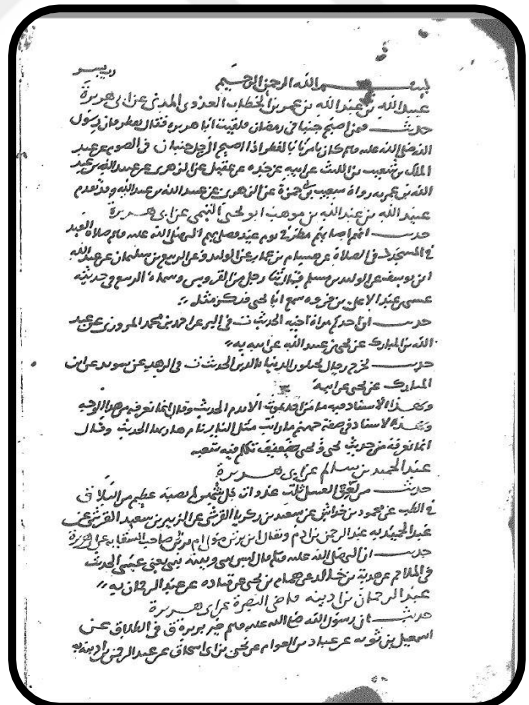
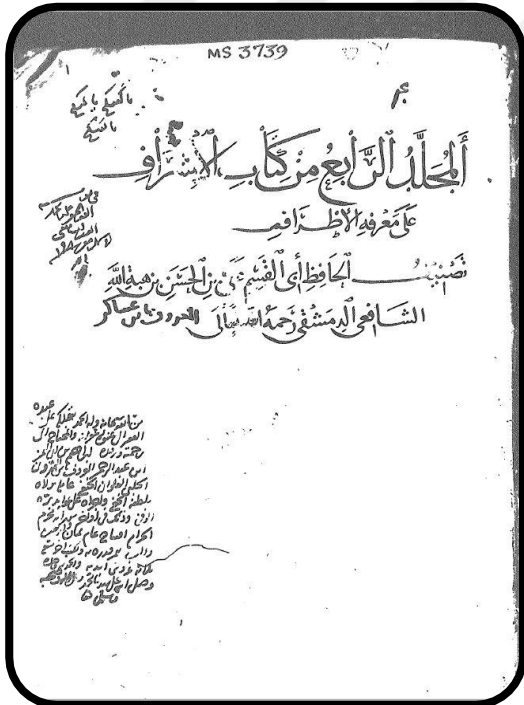
Resim 5: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Ayasofya, nr. 455-456

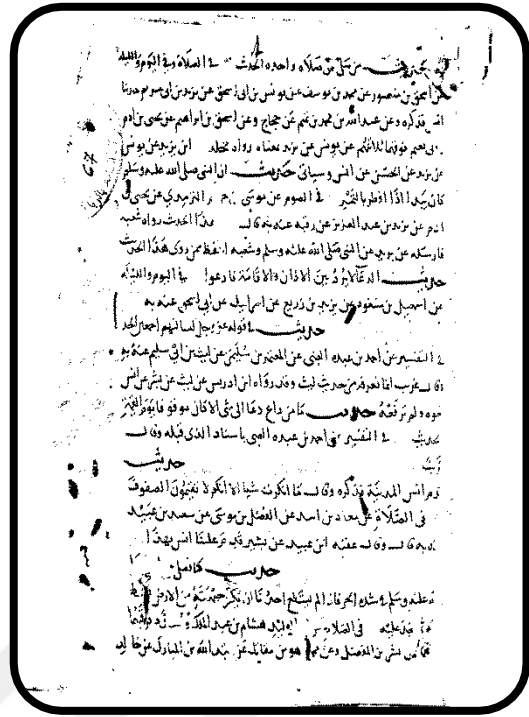
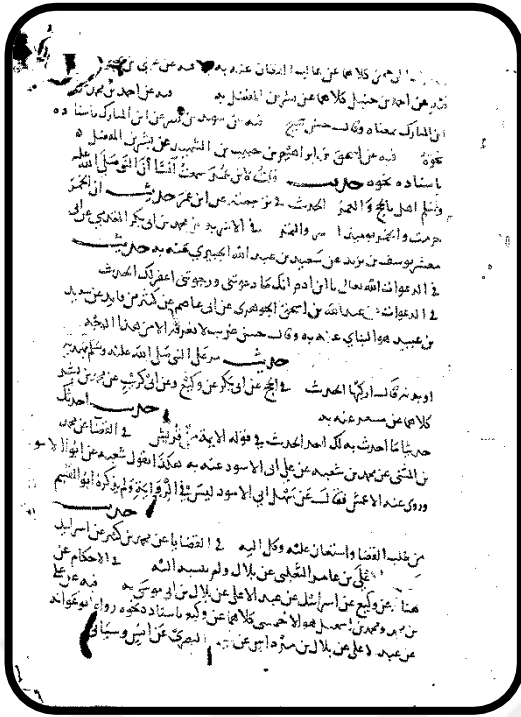
Resim 6: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Mektebetü'l-müsağğarâti'l-filmiyye, nr. 6632

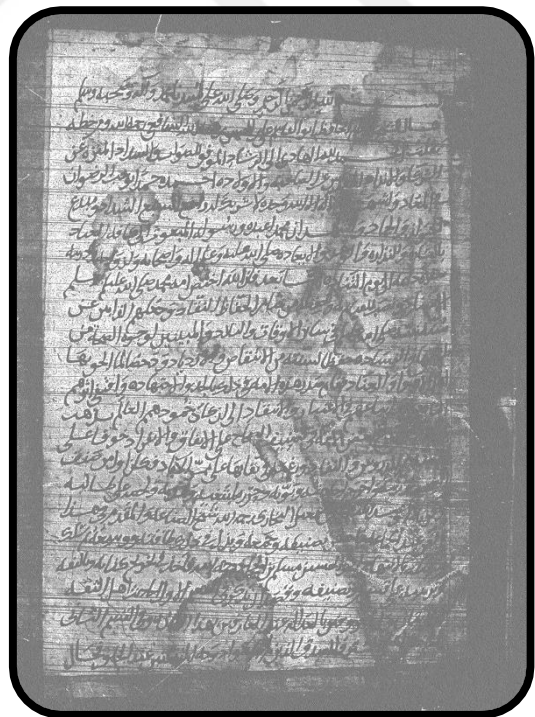
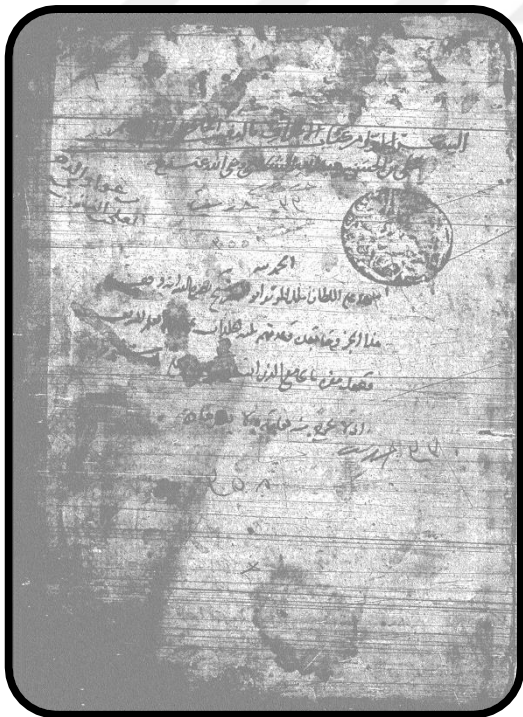
Resim 7: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Mektebetü'l-müsağğarâti'l-filmiyye, nr. 2325

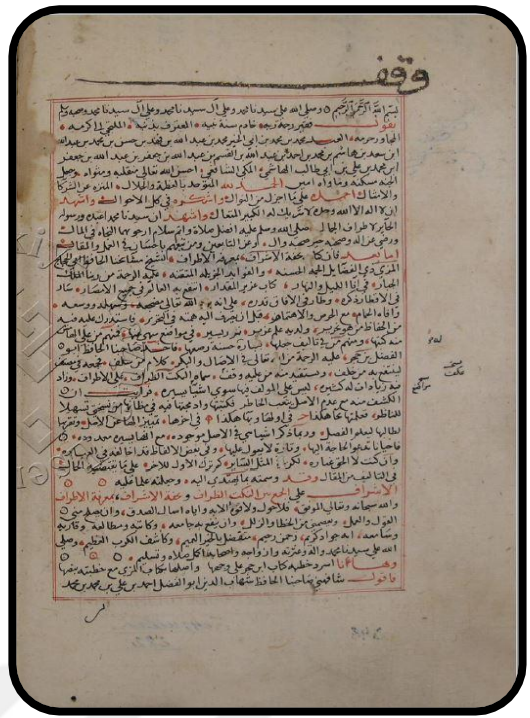
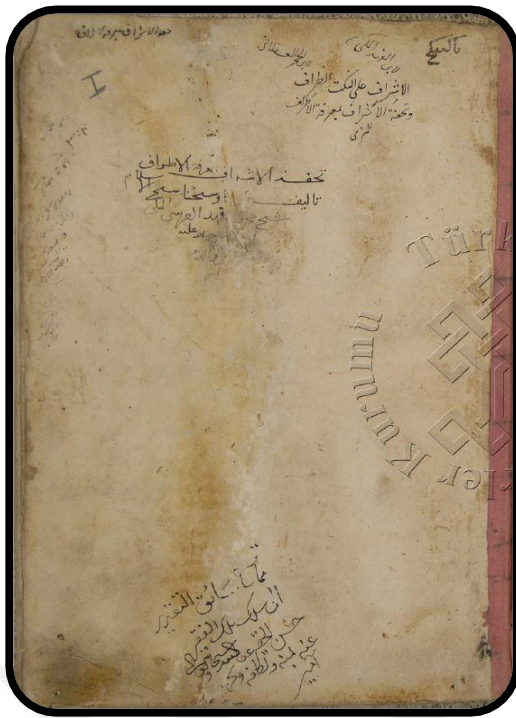
Resim 8: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Chester Beatty, nr. 3739/3

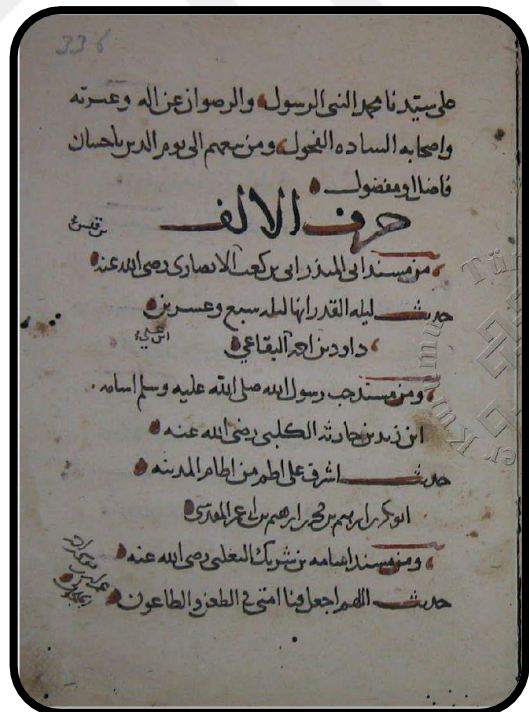
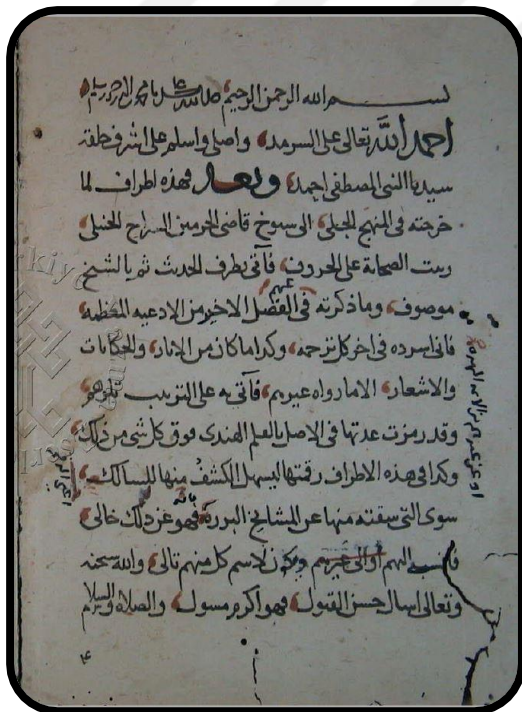
Resim 9: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Mektebetü'l-müsagğarâti'l-filmiyye, nr. 3022

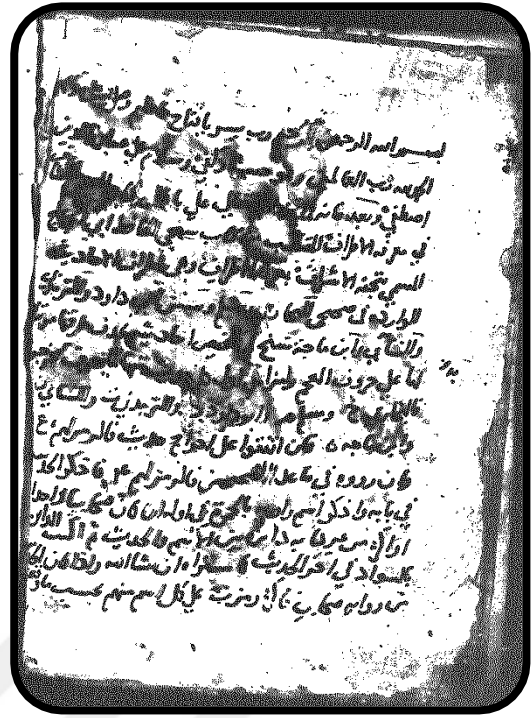
Resim 10: İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma 'rifeti'l-etrâf*, Mektebetü'l-müsagğarâti'l-filmiyye, nr. 2444

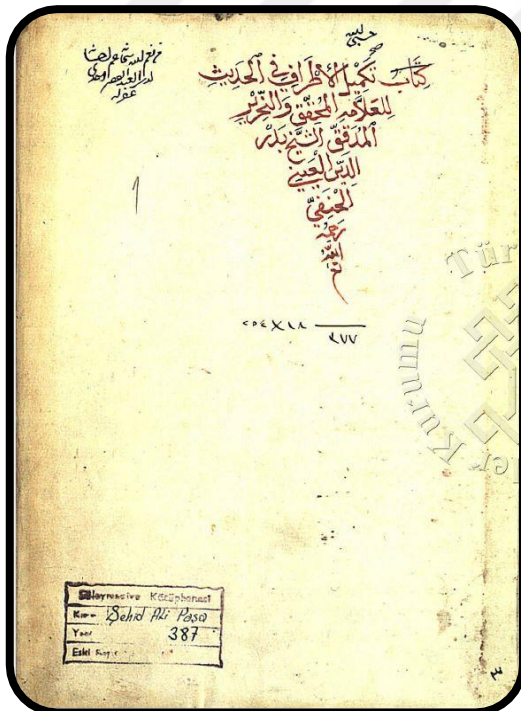
Resim 11: Takıyyüddin İbn Fehd, *el-İşrâf ale'l-cem' beyne'n-Nüketi'z-zırâf ve Tuhfeti'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etraf*, Millet Kütüphanesi-Feyzullah Efendi, nr. 282

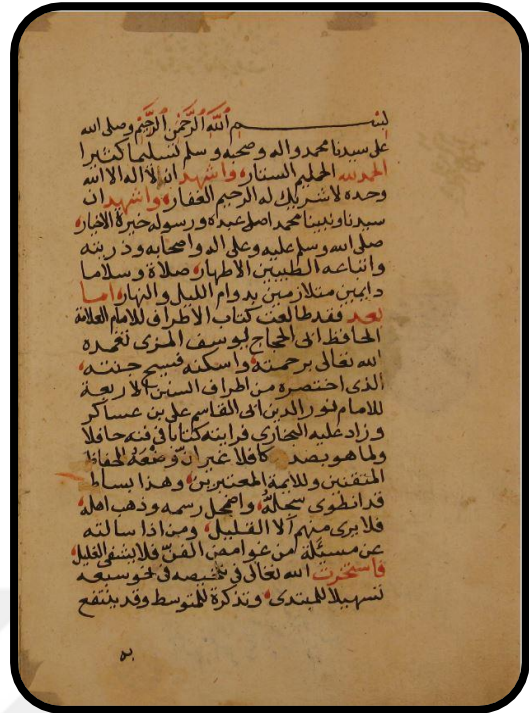
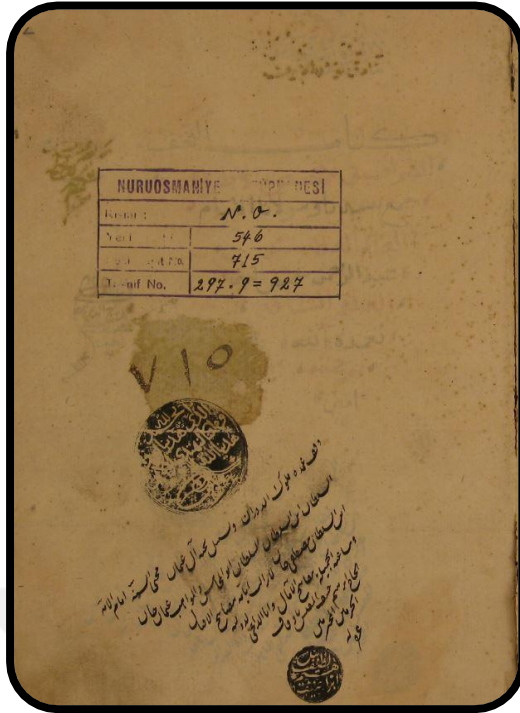
Resim 12: Takıyyüddin İbn Fehd, *Etraf ehâdisi'l-muhraca fi'l-Menheci'l-celi ilâ şüyühi kâdi'l-haremeyni's-Sirâci'l-Hanbelî*, Reisülküttab, nr. 269

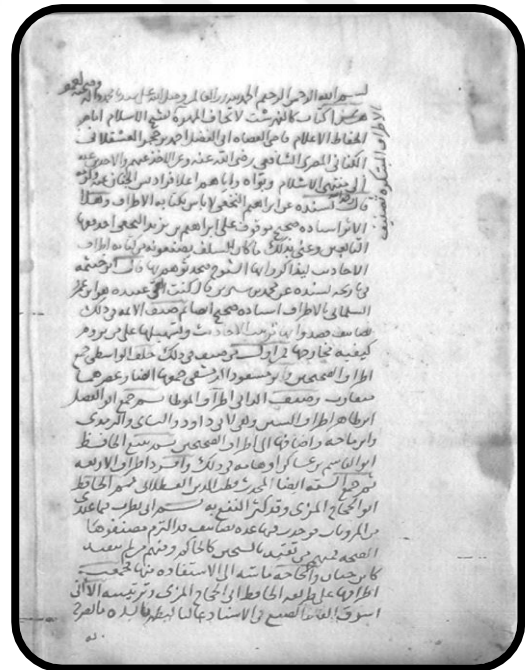
Resim 13: Eb'ül-Mehâsin el-Hüseyinî, *el-Keşşâf fî ma'rifeti'l-Etrâf*, İspanya El Escorial Kütüphanesi, nr. 469

Resim 14: Bedrüddîn Aynî, *Tekmilü 'l-Etrâf*, Şehid Ali Paşa, nr. 387

Resim 15: Alkamî, *et-Tuhafü 'z-zırâf fî telhisi 'l-Etrâf*, Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. Hadis 2624

Resim 16: Alkamî, *Muhtasarü İthâfi 'l-mehera bi-etrâfi 'l-aşere*, Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, nr. Hadis 2624.

